

SEMMELWEIS EGYETEM DOKTORI ISKOLA

(Nevelés- és Sporttudományi Doktori Iskola)

Mizerák Katalin

**A belso-ázsiai mongol népek sporttörténete
a kultikus gyökerektől a 20. századi olimpiai versenysport mozgalomig**

Ph.D értekezés

Témavezető:

Dr. Kertész István

(Egyetemi tanár)

Budapest, 2005.

Tartalom

<u>Bevezetés</u>	1
I. RÉSZ	
A MONGOL NÉPEK SPORTTÖRTÉNETI ÉS SPORTFILOZÓFIAI FEJLODÉSE A KULTIKUS GYÖKEREKTŐL A MANDZSU URALOM BUKÁSÁIG	2
<u>1. fejezet</u>	
<u>A mongolok dualista testfelfogása</u>	2
<u>2. fejezet</u>	
<u>A vallási szinkretizmus kialakulása</u>	3
1. A belső-ázsiai tradicionális versenyjátékok kultikus gyökerei	4
2. Cagaan saar, vagy a "fehér hónap"	5
3. Az első kumis ünnep	8
4. A szent kóhalom előtti áldozat bemutatás	10
<u>3. fejezet</u>	
<u>A mongol verseny- játékok kialakulása</u>	10
1. A hadkötelezettség	10
2. A vadászat a katonai nevelés része	11
2. 1. Kultikus elemek a kitajok vadászatai során	11
2. 2. Vadászat a Mongol Birodalom virágkorában	12
2. 3. A vadászat és a halászat átalakulása a mandzsuk idején	14
3. A vadászmágia, a halotti kultusz és az óvómágia összefonódása: a „férfiak hármas játéka”	15
3. 1. A mongol versenyjátékok átalakulása a mandzsuk uralom alatt	17
3. 2. A birkózás	18
3. 2. 1. A birkózók jellegzetes viselete	18

3. 2. 2.	A mongol birkózás szabályai	19
3. 2. 3.	A birkózóverseny edzoi, bírái és hírnökei	20
3. 2. 4.	A birkózóverseny ceremóniája	21
3. 2. 5.	A birkózók címei	21
3. 3.	Az íjászat	23
3. 3. 1.	Az íjászat történeti háttere	23
3. 3. 1. 1.	Az íjászat a Kárpát-medencében megjelenő lovas nomád népek harcmodorában	26
3. 3. 2.	Az íjászathoz kapcsolódó osi szokások és népi játékok	28
3. 3. 3.	A belső-ázsiai mongol íjászversenyek fejlődése és technikája	28
3. 3. 3. 1.	A céltábla típusok	36
3. 3. 3. 2.	A Mongol Birodalom virágkorának íjászata	37
3. 3. 3. 3.	A mesterlövész rendfokozat	41
3. 3. 3. 4.	Az íjászversenyek a mandzsu uralom alatt	43
3. 4.	A lovasversenyek	43
3. 4. 1.	A lovasversenyek a kultikus korszaktól a Mandzsu Császárság bukásáig	43
3. 4. 2.	Források a mongolok lótarási szokásairól a 13. századtól a Jüan dinasztia bukásáig	44
3. 4. 2. 1.	A lovak edzése, felkészítése a harcra és a versenyeztetésre a 13. századtól a Jüan dinasztia bukásáig	46
3. 4. 3.	A lótarási szokások és a lovasversenyek a mandzsu korszakban	49
3. 4. 4.	A lovas íjász versenyek a hunoktól a 13. századig	52
3. 4. 4. 1.	A "labda-vadászati" (lövészeti versenyek) a kultikus korszaktól a Mongol Birodalom virágkoráig	54
3. 4. 4. 2.	A mandzsu kori lovas íjászat és "labda-vadászat"	54

4. fejezet

A hagyományos népi játékok:

<u>az ügyességi és a "szellemi vetélkedők" kialakulása</u>	56
---	----

1.	A csont- vagy bokacsont játékok elterjedése	
	Ázsiától Európáig	56
1. 1.	A jégen gyakorolt bokacsont játék Belso-Ázsiában	58
1. 1. 1.	A legnépszerűbb jégen uzött bokacsont játék	59
1. 1. 2.	A jégen gyakorolt bokacsont játék szabályai	60
1. 2.	A belso-ázsiai dobó- és kapó típusú bokacsont játékok	61
1. 2. 1.	Jóslás négy bokacsont dobásával	62
1. 2. 2.	A bokacsont-jóslásból kifejlodött egyszerubb szerencsejátékok	62
1. 3.	Az összetettebb szerencse- és ügyességi bokacsont játékok	63
1. 3. 1.	A szerencsejátékként uzött társas- vagy dáma-rendszeru játékok	64
1. 3. 1. 1.	A bokacsont játékok funkciói	65
1. 3. 1. 2.	A "kancafejo" és a "tehénfejo játék"	67
1. 3. 1. 3.	A "teknozbéka kirakása"	67
1. 4.	A játékból sport	69
1. 4. 1.	A "tevelövés"	69
1. 4. 2.	A "bikalövés"	70
1. 4. 3.	A "bokacsontra lövés"	70
2.	Az ügyességi és a gyorsasági versenyek	71
2. 1.	A "fehér fa" típusú dobójátékok	71
2. 2.	A kötélhúzó, a nemezhúzó és a nemeznyújtó verseny	75
3.	A "rettegve szeretett" mongol ügyességi és szellemi játékok	76
3. 1.	Az "ujjak hatalma" és a "találós kérdések ereje"	76
3. 2.	A mongol dominók (a "kavics játékok")	80
3. 3.	A mongol sakk	86
4.	A kisebb "gyorsasági versenyek"	88
4. 1.	A teve verseny	88
4. 2.	A "futóversenyek" a történelmi múltban	88
4. 3.	A síelés vagy a "hótalpazás"	89

5. fejezet

A vallási eredetű cam tánc története és funkciója

<u>a buddhizmus kialakulása után</u>	90
1. A cam tánc fejlődésének története	90
2. A táncjátékok bemutatása	92
3. A cam táncához szükséges tárgyi feltételek	93
3. 1. A kolostori zenekar	93
3. 2. Az álarcos jelmezek	94
3. 3. A cam "táncoló maszkjai"	95
4. A cam megjelenése Mongóliában	95
4. 1. A mongol cam tánc rituáléja és ikonográfiája	96
4. 2. A buddhista cam tánc szerepe a mongol kultúrtörténetben	99
4. 3. A mongol cam játékok típusai	101

II. RÉSZ

MONGÓLIA SPORTTÖRTÉNETE ÉS SPORPOLITIKÁJA

AZ 1920-AS ÉVEKTŐL NAPJAINKIG	103
--------------------------------------	-----

1. fejezet

<u>A hagyományos versenyjátékok a baloldali ideológia szolgálatában</u>	103
--	-----

1. A szovjet típusú sportpolitika megszületése	103
2. A mongol sportegyesületi rendszer kiépítése	105

2. fejezet

<u>A hagyományos versenyjátékok dominanciája a 20. században</u>	106
---	-----

1. A hagyományos mongol birkózás	106
2. A szerencsét hozó lovasversenyek továbbélése	107
3. A lovas íjász versenyek öröksége a 20. században	110
4. A vadászsport veszélyei: sport vagy természetvédelem	111
5. A bokacsont játékok továbbélése a 20. században	112
6. A modern labdajátékok Mongóliában	113

3. fejezet

<u>A sport intézményrendszerének átalakulása a rendszerváltás után</u>	114
1. A mongol versenysport átalakulása a rendszerváltás után	115
2. A szabadidősportok és a versenysportszerűen is üzött sporttevékenységek	115
2. 1. Dél-Korea, a mongol sportélet szponzora	116
3. A Mongol Egyetemi Sport Szövetség	117

4. fejezet

<u>Mongólia helye az újkori olimpiai és ázsiai játékokon</u>	118
1. Mongólia kései olimpiai szereplésének okai	119
2. A Mongol Nemzeti Olimpiai Bizottság	120
2. 1. A mongol nok megjelenése az olimpiákon és a Mongol Olimpiai Bizottságban	121
2. 2. A mongol kormány és a Mongol Nemzeti Olimpiai Bizottság felkészülése a 2004-es athéni olimpiára	122
2. 3. A Mongol Nemzeti Olimpiai Bizottság felkészülése a 2008-as pekingi olimpiára	123
3. A nemzetközi versenysport mozgalomban elért mongol sikerek	123
3. 1. Az olimpiai versenyeredmények kiértékelése	124
4. Az Ázsiai Játékok és a Kelet-Ázsiai Játékok	125
<u>Összegzés</u>	127
Jegyzetek	131
Bibliográfia	162
Melléletek	

Bevezetés

Az alábbi Ph.D disszertáció témája a Semmelweis Egyetem Doktori Iskolájának Társadalomtudományi kutatásai között nem mondható szokványosnak.

Orientalisztikai és filozófiai bölcsész diplomám megszerzése után 1997-2001-ig négy esztendőt töltöttem egyetemi tanársegédként a Testnevelési Egyetem, és későbbi jogutódja, a Semmelweis Egyetem Testnevelési és Sporttudományi Karának Társadalomtudományi Tanszékén. Munkám során egy addig ismeretlen diszciplínával, a sporttudománnyal kerültem közelebbi kapcsolatba, és az intézmény újonnan létrejött Doktori Iskolájában 1998-ban megkezdtem Ph.D tanulmányaimat.

A kutatás irányának kiválasztása kézenfekvőnek tunt számomra. Már egyetemi éveim alatt két témakörben végeztem kutatómunkát. Egyfelől az összehasonlító vallásfilozófiai, másfelől a belső-ázsiai politikatörténeti kutatások területén.

Témaválasztásom megerősítését szolgálta, hogy 1996-ban egy fél évig ösztöndíjasként tanulhattam az Ulánbátori Állami Egyetem Bölcsészettudományi Karán, majd 2002-ben egy hónapos kutatómunkát végezhettem ugyanott, ahol már kifejezetten a jövőbeni disszertációmhoz gyűjtöttem forrásanyagokat és szakirodalmat.

Ph.D hallgatóként 1998-ban Dr. Kertész István professzor és Sárközi Alice irányításával megkezdtem saját kutatómunkámat, mely egyesítette az orientalisztikai, filozófiai és a Doktori Iskolában elsajátított sporttudományi, (ezen belül sporttörténeti) ismereteimet.

A I. rész egy látszólag hosszú sporttörténeti korszak felölelésére vállalkozott. Végigkísérte a mongol népek sporttörténeti fejlődését egészen a kultikus gyökerektől a Mongol Birodalom virágkorán át a mandzsu uralomig.

A II. rész az ideológiai változások szemszögéből méltatja Mongólia bekapcsolódását a nemzetközi versenysport mozgalomba, illetve 20-21. századi mongol sporttörténet átalakulását az 1920-as évektől napjainkig.

Szeretnék köszönetet mondani Dr. Bíróné Dr. Nagy Edit, Dr. Birtalan Ágnes, Földesiné Dr. Szabó Gyöngyi, Hidán Csaba, Dr. Kertész István, Dr. Kun Miklós, Dr. Sárközi Alice valamint Dr. Szikora Katalin személyében egykori tanárimnak, mestereimnek, akik példamutatásukkal és szakmai támogatásukkal segítették eddigi tudományos munkámat.

Budapest, 2004. június 29.

Mizerák Katalin

I. RÉSZ

A MONGOL NÉPEK SPORTTÖRTÉNETI ÉS SPORTFILOZÓFIAI FEJLŐDÉSE A KULTIKUS GYÖKEREKTŐL A MANDZSU URALOM BUKÁSÁIG

1. fejezet: A mongolok dualista testfelfogása

Az emberi testet mindig mozgása, mozdulatai segítségével érzékeljük, ami tulajdonképpen az individuum kézzelfogható megvalósulása. Nyelvészeti és antropológiai elemzések már bebizonyították, hogy az ember test-központúan, én-központúan érzékeli a teret.

A mongoloknál a tér megjelenítésének érzékelésében a koncentrikusság jellemző. A mozgáshoz kapcsolódó társadalmi szokások tekintetében szembeállítjuk a passzív (alvás és ülés) és az aktív (járás, futás, lovaglás, tánc) jellegűeket. A mongoloknál a tér kategóriái bizonyos cselekvésmódokhoz is kapcsolódnak. Ezek folyamatosan változnak az egyén testi fejlődésével (érésével) párhuzamosan.

A cselekvés típusok a térhez kötöttek. A mozdulatlanság és a mozgás ellentétes kategóriái összekapcsolhatók a jurta belső koncentrikus világával és a jurta kívüli, külső környezettel egyaránt.¹ A mongol ember teste számára a jurta belül a mozdulatlanság (a pihenés), míg a jurta kívül a mozgáshoz kapcsolódó cselekvéssorok a jellemzőbbek. Ezt a kétpólusú szemléletet tükrözi a legalapvetőbb cselekvési formák merev rögzítése is. *A jurta belüli alvás általában oldalt fekve, a fejet a párnán nyugtatva, a tuznek háttal történik. Az általánosan elfogadott ülési formák jelzik a társadalmi, nemi és kor szerinti különbségeket.*

Az ember alkotóelemei, mint a test, a lélek és az életenergia elsősorban velünk születettek. Ennek ellenére individualizálni, szocializálni, humanizálni lehet őket, hogy az ember teljes valójában kifejlődhessen. A mongolok szerint a test részeit különböző gyakorlatokkal kell edzeni, melyek megerősítik azt a földi és a "túlvilági életben" is. A testgyakorlatok főleg az ember humanizált részét fejlesztik, de elengedhetetlen az ösztönökért felelős rész edzése.

A testről alkotott koncepció duális szerkezetet alkot: élesen elkülönül az elől és a hátul, valamint a test felső és alsó része. A felső rész jelképezi a test emberi mivoltát (mert itt találhatóak a kezek, a fej, az arc), az alsó rész pedig az ösztönös mivoltát (mert ezzel végezzük az "állati", ösztönös, létfenntartáshoz szükséges cselekvéseinket).

Az alsó- és a felsőtest funkcionális, "jellembeli" megkülönböztetésére a legérdekesebb példa a véletlenül egymásra taposó, vagy összeütköző emberek rituális cselekvési mintájának megőrzése. (A közöttük kialakuló ellenséges érzés csökkentése miatt azonnal megérintik egymás kezét, és kezét is fognak.)

A test jobb oldala szintén az emberi részünkhöz tartozik, és a társas kapcsolatok megerősítésére hivatott. A test bal oldala viszont inkább a szimbolikus jellegű találkozások alkalmával (a természeti vagy szellemi erőkkel való kapcsolattartásban) kaphat szerepet. A test elülso fele a szocializált személy és az individualizált lélek kifejezője, míg a test hátsó része nem kapcsolódik a lélekhez, inkább a testiség megjelenítéséért felelős.

A mongolok hagyományos és modern sportolási szokásaiban szintén visszaköszön a test dualizmusából eredő meghatározottság. A test alsó és felső részének megkülönböztetésén alapul a táncolási szokásokban megfigyelhető eltérés a hagyományos vadászatból és nomád pásztorkodásból élő mongolok között.²

A lélek testgyakorlatok általi fejlesztése, edzése révén a dualitás valamelyest csökkenthető. Az ösztönökért felelős résznek azonban mindvégig meg kell őriznie hatékonyságát.

A mongolok számára a legfontosabb testgyakorlatok: a gyaloglás és a lovaglás. Az alkalmazott technikák viszont "inkább öröklöttek", mintsem tanultak. Érdekes jelenség, hogy ma sincsenek a futással és az ugrással kapcsolatos sportágakban kiemelkedő mongol versenyzők. Tényszerű adatokkal támasztható alá, hogy a mongolok a lábbal játszott játékokban alulmaradnak, míg a kézzel érinthető labdajátékokat és a kézmozdulattal irányított hagyományos népi szellemi és ügyességi játékokat³ ("ujjak játéka", "kavicsos játék", íjászat és bokacsont játék⁴) ma is eloszeretettel gyakorolják.

2. fejezet: A vallási szinkretizmus kialakulása

A disszertáció I. részében a sporttörténeti és sportfilozófiai összefüggések megértéséhez elengedhetetlen a mongol vallástörténeti hagyományok felelevenítése.

A Mongol Birodalom virágkorában *Dzsingisz kán* több alkalommal is megerősítette a szellemi erőkhez fűződő kapcsolatát. Valláspolitikáját mindvégig tolerancia jellemezte. Sohasem ismerte az értelmetlen vallási gyűlölködést. Egyenrangúnak tartotta a szellemvilág lakóit, hogy idegen földön se pártoljon el tőle a hadiszerecsénye. Cserébe elvárta, hogy a természeti erők és az idegen népek istenei egyaránt támogassák hódító hadjáratait alatt.

Dicsoséges élete során nem csatlakozott más népek vallásához, hanem megmaradt osei sámánhite mellett. A káni udvarban viszont felekezeti hovatartozástól függetlenül alkalmazta a legtehetségesebb személyeket, akik később meghálálták az uralkodó jóindulatát.

A szabad vallásgyakorlattal rendelkező birodalom a Kr.u. 13-14. századi virágzását a belpolitikai széthúzás miatt gyors hanyatlás követte.

A buddhizmus jelenlétéről *Plano Carpini* és *Rubruk* tudósították a nyugati világot az 1255-ös útleírásukban.⁵ A 13. században még *sámánhitu* Mongólia csak a 16. században fogadta el az új hitet. Felgyorsult a *buddhizmus* elterjedése, a *Con-kha-pa* által megreformált sárga egyház, a *lámaizmus* formájában.

1551-ben *Altan kán* hatalmas véráldozatok árán szerezte meg a belső békét hazája számára. Az uralkodó a *tibeti lámahit* használta fel államának megreformálására és a béke megteremtésére. A világi hatalom megtérésének köszönhetően a buddhizmus óriási tömegeket hódított el a sámánhitu mongol népességtől. 1586-ban *Abataj kán* építtette az első kolostort az egykori főváros, *Karakorum* romjai mellett, ami az *Erdeni Dzu* nevet kapta. A 17. század közepén szinte egész Észak-Mongólia fejet hajtott a Tibetből származó vallás előtt, és csaknem feltétel nélkül elfogadta valamennyi tantételét. A lámaizmus eleinte kemény ellenfélre talált a sámánizmusban. A világi hatalmak érdekeit az új vallás képviselte. A szegényebb, de annál népesebb egyszerű pásztor családok között még ma is él a sámánizmus. A *sárga hit* a radikális támadás helyett a békésebb utat választotta. Ügyes taktikával vette elejét a régi hit ellenállásának. A sámánista szellemvilág alakjait és rítusait magába olvasztotta, felékesítette a buddhista egyház vonzó külsőségeivel. Így az *obók* (*obook* vagy *ovoo*)⁶ a hegyek, folyók szellemeinek kultusza (a természeti erők) észrevétlenül vonultak be Buddha egyházának tanai közé. A buddhizmus vértelenül hajtotta végre a kétféle hitvilág szinkretizmusát.

1. A belső-ázsiai tradicionális versenyjátékok kultikus gyökerei

A *versenyjátékok* szorosan kötődtek a kultikus cselekedetekhez. A *halotti-, a termékenység kultusz és a vadászmágia* hívta életre a testi, valamint szellemi erőt igénylő, hagyományos versenyszámok kialakulását. A tradicionális játékok körülbelül a 13. századtól a versenyjátékokban érték el tökéletes formájukat.

A halotti-, a termékenység kultusz és a vadászmágia (lovaglás, íjászat és birkózás) a vetélkedés speciális formáját fejlesztette ki. (Itt érdekes analógia figyelhető meg az ókori görög olimpiai játékok kialakulásával.)⁷

A mongolok őseinek tartott *szkíták* halotti áldozatairól már *Hérodotosz* is megemlékezett.⁸ E rituális cselekvéssorozat a későbbiek során az *obó* (*oboo* vagy *ovoo*) tiszteletében folytatódott tovább.

A halotti kultusz humanizálódása több évszázadig tartó átalakulás eredménye volt:

1.) Az első szakaszban a mongol népcsoportok a Kr.u. 8-16. századig két lépésben vették át a tibeti lámaizmust. A vallási szinkretizmusnak köszönhető, hogy háborítatlanul megmaradt a sámánizmus hiedelemvilága is. Hódító hadjárataik alkalmával, valamint kánjaik temetések alkalmazzák még emberáldozatokat (*Dzsingisz kán* vagy a hun *Attila király* temetése).⁹

2.) A második időszak a mandzsu uralomra esett, amikor a halotti kultusz a gyakorlatban is humanizálódott. Állatáldozatok (ló, birka, kecske) vették át a rituális gyilkosságok helyét. A továbbiakban az ölési szándékot imitáló mozgáselemek átalakultak a birkózás fogásaivá.

Vallási elképzeléseikben meghatározó az évszakok ciklikus váltakozása. Az istenek világának kozmikus küzdelme azonosítható a terméketlen és termékeny időszakok váltakozásával. A mongolok a termékenység kultuszának ápolásától remélték életkörülményeik javulását.

2. Cagaan saar vagy "fehér hónap"¹⁰

Az engesztelő halotti- és a termékenységi kultusz összefonódása érvényesül a tradicionális versenyjátékok megünneplésében.

A mongol kalendárium évszázadokon keresztül hu képet adott a *cagaan saar*, vagy "fehér hónap" szertartásáról. A „fehér hónapról” készült leírások kapcsolatban voltak az évszakok változásaival, ünneppalakkal. A *cagaan saar* kifejezés lefordításából kitunik, hogy a mongolok azonosították az ünnep tisztaságát, fényét a Nappal, a tavasszal. – A *cagaan saar* sajátos eredetmítosszal rendelkezett. A nomádok szinte az egész ünnepet a Napnak szentelték, hogy köszönetet mondhassanak a termékenységért, a fejlődésért, a felmelegedésért (mivel télen farkasordító hideg volt, és szinte egész nap sötétség borította be a tájat).

Néhány néprajzkutató, utazó és nyelvész, *Potatin*, *Pozdnyejev* és *Rubruck*¹¹ az ünnep nevének jelentését a tavasz elején lehullott friss hótakaró ragyogó fehérségéből származtatta.

Az ünnep állandóan változott. Amikor télből tavaszba fordult az idő, a szertartások új értelmet kaptak. A téli-tavaszi *cagaan saaar* a "holdújév" néven vált ismertté. Egyrészt a természet újjáéledésébe, másrészt a tejtermékek bőségébe vetett hitet szimbolizálta.¹²

A kalendáriumokban a "fehér hónap" a tél végének és a tavasz kezdetének az ünnepe. Mindig az év legkritikusabb időszakának számított.

Eloszor nyílt lehetőség kiadós, zsíros ételek fogyasztására. A legelok termékenységének és a nyáj szaporodásának biztosításához meg kellett nyerni a szellemerok jóindulatát. A küszöbönálló évszak mágikus erovel rendelkezett. A segítségül hívott istenek és szellemek jóságát csak erkölcsös, jóindulatú cselekedetekkel lehetett életre hívni.¹³

Az ünnep általános funkciója, hogy szerencsésé, tisztává, eroszakmentessé, csendessé tegye az embereket és barátivá a köztük lévo viszonyokat.¹⁴

Évszázadok óta íratlan szabály, hogy a *holdújévbe* (*cagaan saar*) mindenki csak tiszta lelkiismerettel léphetett. A század elején a szenvedélyes szerencsejátékosnak számító lámák még a buddhista alapszabályokat is áthágták, (inkább loptak) csakhogy rendezhessék adóságaikat. Sok esetben ez volt az egyetlen lehetőség, hogy a kapzsiságtól megszabadulva, egy kisebb bunt felvállalva léphessenek az újévbe.¹⁵

Az engesztelo halotti kultusz elemei visszaköszönnek ezen az ünnepen is. A természeti erok megnyerésének egyetlen módja a rituális cselekvés volt. Az osök szellemétol védelmet kértek a gonosz erok ellen.¹⁶

A holdújév elso napját az "elso új"-nak (*sinen negen*) nevezték. Az újévi ünnepet számos mágikus jelentőségű tevékenység kísérte. A *holdújév* elotti napon a pásztorok elokészítették az ünnepi ételeket és a tradicionális mongol italokat, új ruhát vettek fel, kitisztították a régieket és kitakarították a jurtát. A vacsorát is új tuzön fozték. Bizonyos ételeket és italokat elokészítettek a tuzáldozatra. Az áldozati ételeket és egy kis adag pálinkát (*archi*) a családot védelmezo istenszobrocska elé helyezték. A férfiak kezdték az áldozatbemutatást a *gazdag tuz* (*bayan gol*) meggyújtásával. Külön erre a célra készített korakáson húst és tejterméket áldoztak a természet eroinek.

Fontos része volt a *holdújév*nek a rokonok, barátok látogatása, és jókívánságokkal való felköszöntése. Annál nagyobb szerencse érte a vendéglátó családot, minél többen tisztelték meg oket az ünnepen. (A múltban a házigazdák még fizettek is egy jelképes összeget a látogatásért.) Az idosebbek felkeresése továbbra is fontos jelentéssel bír. Az általuk megélt évek számából a vendégek szimbolikusan magukhoz vesznek egyet-egyét, és hozzáadják a saját éveik számához.

A rokonok és a barátok *holdújévi* elso találkozását egy speciális üdvözlési forma (*zolgox*) kísérte. A fiatalabb kifordított kezét tenyérrel felfelé a nála idosebb ember tenyere alá helyezte. A nok pedig a férfiak tenyere alá rakták sajátjukat. Majd megérintették egymás könyökét. A látogatók ilyenkor kérdéseket tettek fel, jókívánságokat mondtak a család, az állatállomány egészségével és termékenységével kapcsolatban, valamint boldogságot kívántak, tiszteleti ajándékokat adtak át mindenkinek.

A leglényegesebb ajándék egy tiszteleti kendo (*xadag*) átadása. Ez egy fehér selyemkendo, amely az újév tisztaságát jelképezte, akárcsak a kötelezően viselt fehér ruhadarabok. Az ünnepen töménytelen ételt (tejtermék, tejberizs, hús, dió és sütemény), valamint italt (pálinka, kumis és tea) fogyasztottak. A megmaradt kumis és az átadott szimbolikus pénzdarabkák a jövő évi gazdagságot szimbolizálják.

A jóslások szintén elmaradhatatlanok voltak a *holdújévi* ünnepségeken. Az ételbe rejtett pénzérme boldogságot hozott a következő esztendőben. Az "öregebbek" az időjárásból is jósltak. Meg tudták mondani, milyen idő lesz a következő évben, milyen lesz az állatok viselkedése és szaporulata. Nagy jelentőséget tulajdonítottak a holdújév reggelén megtett első lépésnek, mert ki tudták olvasni belőle, hogyan kerüljék el a veszélyeket. A bagoly tollának megszerzése jó előjelnek számított, eluzta a veszedelemeket. (*A csontdarabokból való jóslásra itt nem térnek ki részletesebben, csak a I. rész bokacsont játékokról szóló 4. fejezetében.*)

A nomád pásztorok összekapcsolták a nyár elejét a természet vagy más néven az *Ég fejedelmének* (*Lus sabdag*) földi megjelenésével. Úgy hitték, hogy az *Ég fejedelme* lelátogat az égből a földre, itt él az osz közepéig, majd újra felszáll. *Lus sabdag* visszatérése az emberek közé a 19. század végéig nem tartozott a vallási ünnepek közé. Akkoriban, valószínűleg a buddhista vallás hatásának köszönhetően, a pásztorok minden évben színes rizs-, homok-, gabona- és gyógynövény áldozatot ajánlottak fel jóindulatáért. A természet fejedelmének érkezése ugyanolyan fordulópont az évben, mint távozása a földről. (Érdekes párhuzam figyelhető meg a zsidó-keresztény ünnepkörben a *Megváltó* visszatéréseivel.) *Lus sabdag* tisztelete kitűnő lehetőséget nyújtott a játékok megszervezésére. A játékok fontos szociális funkciókat is elláttak, emiatt a nomádok kötelességszerűen gyakorolták a versenyszámokat. A sikeres szerepléshez az újesztendő jóindulata és a gonosz gondolatok elpusztítása kellett. 1267. szeptember 22-től ünnepelték a mongolok először hivatalosan is a holdújévet. Az újévi játékokat a *cagaan saar* előestéjén, valamint a 2-3. napján rendezték meg.

A zöld augusztus után "fehér" (tejtermékekben gazdag) szeptembert remélték. Ebben az időben tartósították, feldolgozták a tejtermékeket, és összeállították belőle a téli készletet. - jegyezte le a néprajzkutató *W. Kotwicz*.¹⁷

Marco Polo beszámolójának köszönhető, hogy tudunk a 13. századi mongolság holdnaptárban feltüntetett ünnepnapjairól.¹⁸ A holdnaptárban a *cagaan saar* évszázadokon keresztül ismert volt. A 17. század elejéről származó információk az engesztelő halotti- és a termékenység kultusz összefonódásáról árulkodnak.¹⁹

A 20. századig néhány eleme megmaradt a tavasz kezdetét jelző ünnepnapoknak a mongol kultúrában (a szellemek védelméért és az általuk biztosított termékenyséért bemutatott áldozatok hagyománya). Az ünneplés tradíciója mindig a negyedik évszak elejéhez köthető. Jó példa erre a *burjátok* hagyományrendszere. Itt szintén különös jelentőséggel bírtak a tavaszi és nyári ünnep-napok.²⁰ A *kalmükök* a tavaszi - nyári ünnepeken a tél legyőzésének és a nyár növekedésének örvendeztek.

Az 1940-es években a kommunizmus idején a *gregorián naptár* bevezetésével kiszorították a holdújéven alapuló hagyományos mongol naptárt. Kettős idoszámítás alakult ki emiatt. Hivatalosan a *cagaan saart* minden év január elsején ünnepelték. A pásztorok egymás között továbbra is a holdnaptáron alapuló idoszámítást vették figyelembe. Hivatalosan csak 1989. február 7. óta ünnepezhettek a pásztorok ismét a holdújévet.

3. Az első kumisz ünnepe

Nyáron az első kumisz ünnepe a mongol népi ételek és a kancatejbol készült italok habzolásának szertartását hozta magával. „*Mindenki lelkiismeret furdalás nélkül mértéktelenül ehetett, ihatott.*”²¹ **(1. ábra / a melléklet 1. oldalán)**

A kumiszos időszak kezdetén, például.: az *elerek* és a *mjangatok* (mindkettő mongol eredetű nép) számára az első kancatej is egy különleges, örömteli pillanat volt. Ezután dolgozták fel a nemzeti italukat, a kancatejbol készült kumiszot. Mongóliában az első kumisz szertartása rendkívül régi. Még a nemzeti korszak sámánhitei hagyományaira vezethető vissza. A kumiszot ekkor szertartászerűen fröcskölték szét az állatok, a jurta, az anyaföld, a világ négy égtája, az Ég, az orzó- és védelmező erők, valamint az ősek szellemei felé. A kumisz szertartásos szétosztása a rituális tevékenység során jólétet biztosított az emberek számára. Az *intelligibilis világ* lakóinak felkínált kumisz-áldozat elősegítette a természet virágzását és az állatszaporulat növekedését. A szertartás közben a nomád pásztorok mindig rengeteg kumiszot fogyasztottak.

Az időjósok segítségével jelölték ki a legmegfelelőbb napot a mágikus tevékenység lebonyolítására, de az ünnep dátumát sohasem határozták meg pontosan.

A kumisz szórás szokása a 20. század első felében már szinte mindenhol tetten érhető volt. A 1930-as évektől a radikális baloldali politika vallásellenessége miatt csak akkor gyakorolták a kumisz szertartásos szétszórását, amikor nem tartózkodott idegen a család szállásterületén.

Az 1992-ben bekövetkezett demokratikus fordulattal ismét visszatértek az osök szokásaihoz. (A nomád pásztorok ünneplőbe öltöznek, meglátogatják rokonaikat, szomszédaikat, barátaikat).²²

Az alábbiakban szeretném kiemelni az *eletek* kumisz áldozati hagyományát, melynek során tíz irányba permetezték az új kumiszt. Ezenkívül ok is tiszteleti kendőket ajándékoztak a természet eroinek. Cserébe a szellemerok a nyáj növekedését, a kancák termékenységét biztosították. Egy fabotocska segítségével árpát, búzát ástak gödrökbe, majd az ásóbotot leszúrták a földbe és megöntözték. A bot mellé egy nagyobb nemez darabot terítettek, amelyre húst, sajtokat és túrót helyeztek. Lakomát tartottak, és ezzel lezárták az első tej ünnepét. A szokás érdekessége, hogy a szertartás külsőségei ellenére nem a földművelő tevékenységet hívatott megerősíteni, hanem a kancák tejelését akarta megsokszorozni.²³

Galdanova szerint a boséget szimbolizáló kancafejési ünnepet, "tó"-nak (*nuur*) nevezték el. Az orosz néprajzkutató két kancafejési ünnepről tett említést tavasszal és osz végén. Ezekon a szertartásokon kiemelkedő szerepet játszott "a kanca és az ember rokonságának bizonyítása". A kumisz szétfröcskölésének szertartása mellett elmaradhatatlanok voltak a helyi ügyességi és gyorsasági versenyek: a hangulat fokozására bokacsont játékokat, ló- vagy csikóversenyeket tartottak.²⁴ A csikóversenyeket kizárólag helyi szinten rendezték.²⁵ A vidám kumiszivás mellett rendszeresen tartottak lóversenyt is. Csak azok kerülhettek be a lóversenyek résztvevői közé, akik elozog már "elokeo helyet szereztek maguknak a kumiszivó versenyben". A kumiszivó verseny kituno alkalmat jelentett arra, hogy megvendégeljék egymást az idegen *ajmak*ból származók.

Ebben az időszakban a hús- és a kumiszfogyasztás mérhetetlenül megsokszorozódott, a fizikai állóképesség biztosítása miatt.²⁶ A túlzott italozás és húsfogyasztás egy különleges áldozatbemutató szertartás részét képezte. *Kozlov* szerint a pásztorok a hatalmas lakomával és a mértéktelen italozással a gazdagság iránti vágyukat jelenítették meg. (A rengeteg alkohol elfogyasztása a nyáj növekedésébe vetett remény kifejeződése.)²⁷ A kumisz etimológiai értelmezése rámutat e termékek fent már tárgyalt szerepére. A mongol nyelvben ez az italféleség, "felszabadító" jelentéssel bír.

A nomád pásztorok varázserőt tulajdonítottak azoknak a tárgyaknak (használati eszközöknek), melyeket az itallal együtt a kumisztartó edényből vettek ki. Ezek a tárgyak elősegítik a szerencsés születést és a termékenységet.

4. A szent kohalom elotti áldozat bemutatás

Az *obó* (*oboo* vagy *ovoo*) mongolul hegyet, földhalmot, korakást és határvöet jelent. Az *oboo* szó értelmezése közben nem szabad megfeledkezni a vallási jelentéséről. A hegytetőkön, tavak közelében és a sztyeppéken emelt kohalmok egyértelmű vallási szándékot fejeznek ki, melyben az engesztelő halotti kultusz elemei tükröződnek vissza. Az *oboo* egy sajátos szentély, a túlvilág szellemeinek szállásterülete.²⁸

Különböző koncepciók léteznek az "oboo tisztelet" vonatkozásában:

1.) *Viktorova* megerősíti azt, hogy az *oboo* elotti áldozatbemutatás egyesíti magában a halál és az emberi életet irányító szellemfejedelmek lakhelyének tiszteletét.²⁹

2.) *Dasheva* feltételezte, hogy a szellemerok tisztelete a hiedelmek legősibb formája, valószínűleg a sámánizmus korából maradt ránk.³⁰

Néhány kutató összekapcsolta az *oboo* eredeti jelentését a védelmező- és az óvó mágiával, miszerint a korakásokat a szellemvilág urai iránti tiszteletből és félelemből rakták. Másfelől a gazdaság megóvása, a nyáj szaporulatának biztosítása miatt. Több néprajzkutató utalt az áldozati, a termékenységi és óvómágia közötti kapcsolatra.³¹

A mai pásztoroktól szerzett információk alapján tudjuk, hogy kos és tejtermék áldozatokat is felajánlottak az *oboo* előtt. Olyan élelmiszereket hoztak, melyekkel a védőszellemeket és a természet fejedelmét *Lus sabdagot* is szívesen megkínálták.

Ezek az áldozatbemutatások nyári időszakban történtek, amikor a fent említett erők többnyire támogatták a nomádokat a nyáj növelésében, a jó legeltetési feltételekben, a bőséges táplálkozás és a csapadék biztosításában. Az őszi időszakban a pásztorok enyhe télért, a fagy elűzéséért imádkoztak az *oboo* előtt, és védelmet kértek a szellemektől. A századfordulón már lóversenyeket is rendeztek a szent kohalom elotti áldozati szertartás (*oboo taxix*) idején. Az áldozatbemutatás után rendszeresített lóverseny mellett birkózóversenyt, íjászversenyt is rendeztek. (2-3. ábra / a melléklet 2. oldalán)

3. fejezet: A mongol versenyjátékok kialakulása

1. A hadkötelezettség

A mongolok őseinek tartott hiungnuk már a Kr.e. 3. században előírták a katonai szolgálatra alkalmas korú férfiak számára a hadkötelezettséget.

Plano Carpini európai utazóként eloször gyujthetett tapasztalatot a 13. századi Mongóliáról, és ezt a következoképpen jegyezte le: "Ahogy a gyermekek elérték a két vagy három éves kort, szülei megtanították oket lovagolni, valamint gyermek méretu íjakkal lóni és nyilazni."³² Leírásából tudjuk, hogy minden 17-60 év közötti férfit katonai nyilvántartásba vettek. A kiváló tehetségü lovasoknak és íjászoknak köszönhető a mongolok több évezredes nomád kultúrája és mozgékonyasága a harcok során. A férfiak mellett nők is teljesíthettek "katonai szolgálatot". A fiatal nők semmivel sem voltak rosszabb lovasok, mint a férfiak. Ugyanolyan ügyességgel használták az íjat és a nyilat, mint az erosebb nem képviselői. (Minden mongol férfi és nő legfőbb kötelessége volt a katonai feladatok ellátása a világbirodalmi célokat dédelgető Mongóliában. Így a katonai nevelés rendszere az egész népeiséget érintette.)

A kínai források szerint a mongol katonáknak háborús időkben tekintet nélkül a társadalmi rangjukra, címükre hadba kellett vonulniuk, magukkal kellett vinniük asszonyaikat és gyermekeiket is. Az asszonyok vállalták a felelősséget a gyermekekért, az utánpótláshoz elengedhetetlen ágy- és ruhanemükért, valamint az élelmiszerekért. *Dzsingisz kán* idején az asszonyok szerepére vonatkozóan törvényeket is hoztak. A nagykán a Hadiszabályrendben vagy törvénykönyvben, (*Dzsaszah* vagy *jasax*), határozta meg a csatába induló férfiak és asszonyok kötelességeit. Az asszonyoknak uraikhoz hasonlóan "hadiszolgálatot kellett teljesíteniük".³³

Hogyan is határozható meg a különbség a "pásztor életmód" és a "katonai életmód" között a 13. századi Mongóliában? Erre a kérdésre nagyon egyszerű a válasz. Tulajdonképpen minden mongol, aki képes volt befogni egy lovat egy botospányva (*uurga*) segítségével (ami a lovak befogásához használt kötél),³⁴ pásztornak számított. Mihelyt azonban felfegyverkezett (lándzsával, dárdával és szigonnyal), azonnal katonává változott.

2. A vadászat a katonai nevelés része

2. 1. Kultikus elemek a kitajok vadászatai során

A harcokészség fejlesztésében a rendszeresen megtartott versenyjátékok és az évenként megrendezett állami vagy törzsi ünnepek játszották a legnagyobb szerepet. A kitajok (a Kr.u. 5-6. századtól - a 12. századig) már az eseményt megelőző napon elkerítették a vadászatra kiszemelt területet.

A kitajok kultikus vadászatait az uralkodó napistenhez intézett imája nyitotta meg. A kínai források szerint, így imádkozott az a kitaj nép, mely közeli rokonságban állt a mongolokkal: "... és amikor vadászni megyek, segítsél nekem több vaddisznót és szarvast leteríteni!"³⁵

Az uralkodó imája után két szárnyra bontották a fegyvereket. A vadászat bizonyos szakaszait italáldozatok elozták meg vagy követték. A csapatmozdulatokat harci öltözékben a katonai parancsnokok irányították.

A kínai források alapján a kitajok vadászati szokásait két csoportba oszthatjuk. Az egyéni- és a csoportos vadászatokra. Mindkét esetben a törzs tulajdonában lévő területen vadásztak. Kialakult egy érdekes szabály. Ha egy kitaj vadász férfiakkal találkozott hazafelé az úton, ezek igényt tarthattak a zsákmány jobbik részére, miután a vadász felé kiáltották a "sirolg-a" kifejezést.

2. 2. Vadászat a Mongol Birodalom virágkorában

A vadak elejtése a mongolok hagyományos, eredetileg vadászó, halászó életformájához tartozott. **(4. ábra / a melléklet 3. oldalán)** Az idok folyamán a halászat és a vadászat önálló szakmává fejlődött, melynek mindenkori feladata az uralkodó és a nemesség borókkal, bundákkal, vadhússal, továbbá hallal való ellátása lett. A legrettegettebb állatok, a hópárduc és a hiúz elejtése kizárólag a nemesség luxusigényeinek kielégítését hivatott szolgálni.

Dzsingisz kán is rendezett nagy vadászatokot, melyekre összesereglettek a fegyverviselők legjobbjai az *Altaj-hegységtől a Hszingan-hegységig*. A vadászok a *Tola-folyó* mellett a *Hentej-hegység* területén gyűltek össze. *Dzsingisz kán* nagyra becsülte a vadászat jelentőségét. A vadászat szerinte az egyik legfőbb feladat. A vadász megtanulja, hogyan használja a fegyverét, hogyan kövesse, és ejtse el a vadat. A nagy vadászatok idején katonai rend és fegyelem uralkodott. A hadsereg hadmuveleteit úgy szervezték meg, hogy megalapozza a taktikai lépéseket, valamint biztosítsa a hadsereg élelmiszer utánpótlását.

Szigorú szabályai voltak a vadászatnak. Számos áldozatot mutattak be. A szertartások alatt a rituális megtisztulás volt a legfontosabb. A vadásznak és családjának különféle tabukat kellett betartania. Nem lehetett néven nevezni a zsákmányt, helyette körülírást kellett alkalmazni. Ha mégis totemállatot ejtettek el (medvét vagy farkast), a vadásznak meg kellett győzni a megölt állat szellemét arról, hogy nem ő követte el a "gyilkosságot".

A vadászszerecse megtartása érdekében a fiatal fiúk hüvelykujját bekenték annak az állatnak a zsírjával, melyet ok ejtettek el. (*A hüvelykujj a férfiasság jelképe volt, melynek szerepe visszaköszön majd a disszertáció bokacsont játékokkal és az íjászattal foglalkozó alfejezeteiben.*) Valószínűleg ezt a ceremóniát már *Dzsingisz kán* is bemutatta az unokáinak.³⁶ A nagy vadászisten, *Managan* mellett az osi vadászok lelkét, például *Anda-bar Tumerseevet* is védelmezőjüként tisztelték.³⁷

Az *Altan Tobcsi (Altan tobci)*³⁸ szerint a mongol férfiak a nagy vadászatokot követő zsákmányelosztás után hatalmas lakomát rendeztek. A közös étkezésen, rangtól és társadalmi helyzettől függetlenül, valamennyi vadásznak részt kellett vennie. Ha egyénileg vadásztak, akkor is osztozniuk kellett a zsákmányon a saját pásztorszállásukon élő személyekkel. Az uralkodó igényt tarthatott a vadászzsákmány egy részére, és a *darhatok* rendjét is felruházta ezzel a kiváltsággal. *Dzsingisz kán* fia, *Ögödej a kitajok* vadász hagyományaival ellentétben már nem szívesen osztotta meg a vadászzsákmányt másokkal. Errol tanúskodott a *Mongolok Titkos Történetének* a 281. szakasza: "*Aztán meg afölött való irigységemben, hogy az Ég és a Föld rendeléséből született vadak netán átmennek a testvérek területére, kerítést és falat emeltettem ennek megátlására; ezért aztán a testvérektől gyűlölködő szavakat kellett hallanom.*"³⁹

Amikor a gyermekek felcseperedtek, apáik elvitték őket vadászni. Megtanították őket a sebesen szökkenő és ugráló állatokra lóni lovaglás közben. A gyermekek neme és életkora lényegtelen volt. Annál fontosabb, hogy bátran használják az íjat, pontosan célozzanak és jól meg tudják ülni a lovat (mely hamarabb bekövetkezett, mint a járás vagy a beszéd). A legegyszerűbb hétköznapi feladatok közé tartozott a szabályos edzés programok kidolgozása és állandó gyakorlása. Az államnak biztosítani kellett katonai felszerelést és a fegyvereket. A vadászat során felhasznált korai vadászfelszerelések: nyilak, lándzsa, botospányva, számos csapda, mellyel eltérő módon ejtették el a különféle állatokat. A szarvast kiúzték menedékéből, a gazellához a tevé mögé rejtözve lopakodtak. A mormoták elejtése rendkívül érdekes volt. Feltűnő színű és formájú ruhába öltöztek, hogy ezzel is felkeltsék az állat kíváncsiságát. A mormota vadászok fejükre szárított farkasbort húztak. Fehér vagy kifordított bundába öltözve közelítették meg az állatok üregeit. A szép bundájú rágcsálók vadászását megkönnyítette a mormota hangot imitáló síp és a kezükben forgatott szor darab (legtöbbször tehén fark).⁴⁰ - Itt érdekes analógia figyelhető meg a magyar róka vadászat szertartásai során, ahol úgynevezett róka-sípot használnak mind a mai napig.

2. 3. A vadászat és a halászat átalakulása a mandzsuk idején

A versenyjátékok szolgálták a fegyverforgatási ügyesség gyakoroltatására és a kiváló versenyteljesítmények jutalmazására a *Csing udvarban* (1644-1911). A taktikai gyakorlatokra a nagy állami és törzsi vadászatok adtak alkalmat.

A versenyeknek szabott módszereik és követelményeik voltak a birodalmon belül. Akadtak központi és fejedelmi versenyek is, idejüket tekintve: tavasszal, nyáron és újévkor. A versenyjátékok között tartották számon a gyalogos íjászatot és lovas íjászatot. (*A lovas íjászatról bővebben a lovasversenyekkel foglalkozó részben emlékezem meg.*)

A mandzsui uralom három évszázada alatt "a hadi taktikát gyakoroltató nagy vadászatok a steppén már veszítettek jelentőségükből és osi vonásaikból."⁴¹ Az egyébként hagyományozó mandzsui császárok nagy vadászatai a 18-19. században már inkább szertartások sorozatának tekinthetők, mintsem hadgyakorlatoknak. Az ünnepélyes eseményt a császári vadaskertekben rendezték meg. Ide kaptak hivatalos meghívót az elokelőségeken kívül a legkiválóbb íjászok és az "állathang-utánczók", akik művészetüket külön be is mutatták az uralkodónak. A vadászatra meghívott lövész bajnokok (*mergen*) nem nagyon csillogtathatták tudásukat. Ezeknek a vadászatoknak a célja már nem az íjász készség értékelése volt, hanem az uralkodó és az elokelők vadászszikereinek biztosítása.

Az eredeti hadgyakorlatok szellemében levezényelt, hajtóvadászatok csak a birodalom peremvidékein éltek tovább. A 18. századi Pallas orosz kutató jegyezte le az *akcsinszki* határor *kamnigánok* lovas íjászatát.⁴² A *burjátok* által lakott erdős és sztyeppével határolt vidéken a 19. század végén és a 20. század fordulóján *Matvej Nyikolajevics burját* néprajzkutató részletesen írt le egy ilyen nagy közösségi vadászatot (*zége abá vagy zeege abaa*). Ez egy olyan vadászati módszer, melynek során a vad elejtésére alkalmas terület színes szövetdarabokból és hajszálakból font kötéllel körbekerítették. A kiszemelt állatokat szépen beterelték ide, hogy minél egyszerűbb legyen lelőni őket.⁴³

Egy *zége abá*ban számos nemzetség vett részt. Minthogy a nemzetségek tagjai között nemcsak férfiak, de lányok is vadásztak, előfordult, hogy a fegyverek száma több száz volt, sőt elérhette az ezret is. A vállalkozás vezetője a *galsa*, tekintélyes, híres vadász volt. Hatalma a vadászat idejére az összes nemzetség minden tagjára kiterjedt. Két alvezére, a két *gazarsa*, a kisebb egységek vezetői a *zahúlok*. A *zége abá* résztvevői, miután hagyományos helyen találkoztak és megválasztották a tisztségviselőiket, ünnepi áldozatot tartottak, felfegyverkeztek, majd a *galsa* bal és jobb szárnyra osztotta a résztvevőket, a két *gazarsa* vezetése alatt.

Ezután tervet készítettek a vadászat pontos helyére, a körülzárandó terület nagyságára, és meghatározták a lövészek távolságát egymástól. A két szárny vadászai a *gazarsák* vezetésével ellenkező irányba indultak, hogy a terület körülzárása után a kör másik végén a két *gazarsa* újra találkozzék. A kiindulóponton a *galsa* állt. Adott jelre megkezdődött a körülzárt terület állatainak hajtása a kör szűkítésével, míg végül minden vadászható vadat leltek biztosan találó nyilaikkal. A vadászat befejeztével hálaáldozatot tartottak, a vezérek szétosztották a zsákmányt, és ítékeztek a szabályok ellen vétok felett. A *zégete abák* fegyelme igen szigorú volt. A zsákmány szétosztását aztán természetesen közös lakoma és vigasságok követték.⁴⁴

A *kazakok* szirti sassal történő vadászata (*kus salu*) nagyon népszerű volt. **(5. ábra / a melléklet 3. oldalán)** Minden esetben egy sík, sima mezon, esetleg egy kis méretű téren rendezték meg ezt a nemes versengést. A vadászatot megelőzően kiengedték a mezőre az előre befogott vadállatokat, melyek között természetesen farkas is volt. A vadász a verseny végén a szirti sas segítségével több állat prémjét fel tudta mutatni. A prémek számától függően ítélték meg a helyezéseket. Ez a sportág kettős célt szolgált. Jelentős anyagi hasznot és sportsikereket hozott a vadász számára. A vadászatnak ez a speciális formája megegyezés szerint különböző stílusú lehetett. A gyalogos vagy a lovas íjász versenyek egyaránt alkalmasak voltak a szirti sassal történő vadászatra.

A mongol népek többsége ekkoriban már csak szükség esetén halászott. Általában a gyerekek és a szegény emberek. A halászat során *lálót*, horgászbótot, varsát és szigonyt használtak. Télen fáklyákkal csalogatták a halakat. Sokszor úgy kábították el őket, hogy ráverték a vékony jég felületére, ami beszakadt. A *kalmüköknél* a halászat számított a legfontosabb megélhetési tevékenységnek.

A Mandzsu Császárság utolsó évszázadaiban a halászatból és a vadászatból származó termékek iránt megnőtt a kereslet a külföldi (kínai és az orosz) kereskedők részéről. Az oroszok állandó partnerei lettek a *burjátoknak*, akik az adót is a hamar hiánycikké vált cobolybundával fizették ki.

3. A vadászmágia, a halotti kultusz és az óvómágia összefonódása:

„a férfiak hármas játéka”

A vadásztevékenységet imitáló mozgások több ezer éve az azonosság elve alapján alakultak ki⁴⁵ (amikor a vadászok fegyvereikkel beledöftek a kiszemelt állat testébe egy egyszerű kis szobrocskán vagy barlangfestményen). A hasonlósági mágia (*szimpatetikus mágia*) során a sámán külső megjelenésével imitálta a vadász állatborókba bujtatott testét.

A vadászmágia sikere érdekében áldozatokat mutattak be a természetfeletti erők megnyeréséért, melyek nem a versenyszerű mozgásban, hanem az extatikus állapotot előidéző vad táncban érték el csúcspontjukat. Ennek bizonyítéka a mongolok évenként megismétlődő, tradicionális ünnepe, a "férfiak hármas játéka" a *nádom* (*naadam*). Ez egy speciális mongol ünnepi versenyjáték, mely három sportágból: a birkózásból, az íjászból és a lovasversenyekből állt. **(6. ábra / a melléklet 4. oldalán)**

Később a társadalmi rétegződés kialakulása után megfigyelhetők voltak a korai vallási szertartások nyomai. (Az *ojrátok* és a *burjátok* áldozatot mutattak be a hegyeknek. A hegy tiszteletéről árulkodik a „Fehér Öreg” számára bemutatott áldozat is.)

A kutatók szerint a versenyjátékokat és a vallási szertartásokat évszázadokig összekapcsolták. Később a vallási szertartások érdektelenné váltak, de bizonyos elemei továbbéltek a versenyjátékok során.

A birkózást megelőző *Garuda-tánc*⁴⁶ mágikus energiával töltötte fel a küzdelem előtt álló birkózókat. A mongolok szerint a csodatévő erővel rendelkező *Garuda* szárnycsapásainak imitálása átadja a madár természetfeletti erejét a versenyzőknek.

A "férfiak hármas játéka" katonai ünnepként vált népszerűvé a mongolok körében. Az egyes versenyszámok során a férfiaknak lehetőségük nyílt bebizonyítani harci kedvüket, gyorsaságukat, és nem utolsósorban rendíthetetlen bátorságukat.

A nyári hónapokban az évszak virágzásakor tartották meg a versenyjátékokat. Nyugat-Mongólia számos népénél, többek között az *urjanhajok* között a *naadamot* évente két alkalommal tavasszal és ősszel rendezték meg. Kedvezőtlen időjárási viszonyok esetén, tömeges megbetegedésekkel előrehozták a játékokat, hogy ezzel is megkönnyítsék az elmúlás folyamatát. A könnyű halálhoz a mongolok szerint a *Természet fejedelmének* beavatkozása szükséges.

Néhány kutató, a "férfiak hármas játéka" hagyományos elemei mellett említést tesz a tevé versenyek fontosságáról is. Ezek a szerzők kifejezték, hogy az ünnep hagyománya a hunok koráig nyúlik vissza.⁴⁷ (A tevé versenyekről részletesebben a *disszertáció I./4.1. alfejezete* szól.)

Az írott források szerint a *nádom* (*naadam*) a legfontosabb stratégiai játék volt a 13. században. A "férfiak hármas játéka" egész éven át edzésben tartotta a mongol társadalmat, biztosítva ezzel egyfajta speciális "katonai szükségállapotot". Külön érdekesség, hogy a mongol nép őseinek életbölcességére építette és fejlesztette a játékokat. A nomád pásztorlakosságnak nagyfokú mesterségbeli tudással kellett rendelkezni ahhoz, hogy meg tudjanak felelni ennek az elvárásnak.

A szigorú fegyelem és a szervezett életforma ellenére az évszázadok során a kialakult versenyjátékok identitást erősítő nemzeti sporttevékenységgé, nemzeti ünneppé alakultak. Szabályszerűen próbára tették fizikális és mentális képességeiket az önkéntesen vállalt tréningeken. Az íjászok versenyeit, a világbirodalmi álmokat szövögető *Dzsingiszidák*, és az *Arany Horda* idején az államhatalom szervezte meg.

Jao Hun (Csao Hon Go Wan Moholuj) dél-kínai nagykövet, aki 1221-ben érkezett Mongóliába, már beszámolót készített a katonai edzésprogramok és kiképzés nagy káni ellenőrzéséről. Leírása szerint *Dzsingisz kán* évi beszámolót követelt a mongol nemességtől a hadsereg edzésprogramjának folyamatos szinten tartása érdekében.⁴⁸

3. 1. A mongol versenyjátékok átalakulása a mandzsu uralom alatt

A „férfiak hármass játéka” népszerű katonai ünnepként terjedt el a mongolok oseinak körében. *Iwona Kabzinska Stawarz* leírásából tudjuk, hogy a mai *nádom (náádom)* bizonyos mértékig folytatása a *halha mongolok* 17. századi játékaiknak. A hét hosún első közös játékát 1697-ben tartották meg azok az arisztokraták, akik az *ojrát Galdan kánt* magára hagyták a mandzsuk elleni küzdelemben. Ettől az időtől kezdve versenyeket rendeztek, melyeket a "Hét Hosún Viadalának" neveztek el. *Cewel* és *Magsarjav* is említést tett arról, hogy a hét hosún versenyét minden harmadik évben rendezték meg.⁴⁹ A mandzsu uralom végén azonban már évenként sor került erre a típusú versenyre. *Šišmarev* felhívta a figyelmet arra, hogy bizonyos időszakokban egészen ritkán került sor a játékokra, főleg járvány idején.⁵⁰

A 17. századtól a mandzsuk uralma alatt a *nádom (naadam)* ünnepségét összekapcsolták az állami és a vallási ceremóniákkal.

1778-ban egy különleges jogszabály jelent meg a Mandzsu Császárságban, mely törvényileg is szabályozta a "férfiak a hármass játékát": 1.) az ovó (oboo) előtti tiszteletadást, 2.) az ünnepi játékok egyházi és világi ellenőrzését. Az ünnep fontos része volt az egyházi és világi címek adományozásának szertartása, valamint a mongol lámaista egyházi vezetők megajándékozása. A 17. századtól a 20. század elejéig tartó mandzsu uralom nem kedvezett a harci játékok felelevenítésének. A mandzsu elnyomás utolsó évtizedeiben már rendeleti úton szabályozták a több száz éves mongol íjászversenyek idejét és lebonyolításának menetét.

3. 2. A birkózás

A mongol birkózás a mitologikus korszakig nyúlik vissza. Egyetlen mongol meséből, mitológiai történetből vagy történelmi leírásból sem hiányozhat a birkózásra való utalás.

A kultikus korszakban azok a mérkőzések, melyeken a mongolok testi erejüket és eronlétüket összemérték, olykor halállal is végződtek. Ez azonban még a halotti kultusz humanizálódása előtti időkben történhetett. Az idő elorehaladtával a különböző technikák és szabályok egyre bonyolultabbá váltak. A birkózás a mongolok tradicionális nemzeti sportjaként ma már első helyen áll a „férfiak hármass versenyének” sorában. **(7. ábra / a melléklet 5. oldalán)**

A *dobrudzsai tatárok (nohajok)* birkózása keveréke az *oszmán-török* és a *perzsa birkózásnak*. Az utóbbi eltérő jellegzetességeket mutat a *belso-ázsiai mongol birkózástól*. Az iráni mongolok egyik legismertebb történetírója, *Rasid-ad Dín* ezzel kapcsolatban feljegyzett egy híres esetet a 13. századból *Dzsingisz kán* fiáról, *Ögödej*ről, aki szinte híve volt a birkózásnak. A kán hatalmas vagyonnal és egy holdarcú mongol szépséggel ajándékozott meg egy perzsa versenyzőt, *Filét, Hamadán* bajnokát. Az idegen ifjú azzal nyerte el a kán elismerését, hogy férfias, kemény küzdelemben győzte le a mongolok eddig verhetetlen bajnokát.⁵¹

3. 2. 1. A birkózók jellegzetes viselete

A birkózók egy jellegzetes, teljesen testhez álló öltözetet viseltek. A lábat (lábfejtől térdig) díszesen hímzett, alkalmanként gyöngyökkel ékesített, felfelé kunkorodó orrú nehéz nemez vagy bor csizma (*gotal*) védte. A csizma fejét csúszásgátló-kötésekkel látták el. A sérülések megelőzésére a *halha mongolokra* jellemző lábbeli szárát gondosan még át is kötötték. A szárából elovillant egy bambuszsnádból vagy keményfából készült dupla borítás, ami szintén a versenyző biztonságát szolgálta. A kettős borítás megakadályozta a csizmafej természetes elcsúszását. A versenyeken minden birkózó saját mezében szerepelt, melyet nem lehetett elcserélni. A birkózó mezéhez tartozott egy kicsi, testhez simuló ágyékköto (*súdag*), valamint egy birkózómellény (*dzodog*). A leghíresebb birkózók az első és az utolsó fordulóban színes kabátkát viseltek, mely még ünnepélyesebbé tette a versenyt. A mellény és a hozzá tartozó nadrág nagyon erős, fényes - rojtozott selyem anyagból készült. A mellény, a nadrág színe és díszítése népcsoportonként változott, általában világos kék, piros, zöld vagy fehér lehetett (a *bajanhongoriaknál* zöld, a *Góbi - sivatag nomádjainál* fehér).

Szigorú előírásoknak megfelelően készült. A mellény ujjja lefedte az alkart és a felkar alsó részét. Hosszú ujjrésze ellenére szabadon kellett hagyni a mell egész területét, és a has mentén kellett összecsomóznia. Egy pánt futott le az ujjokról a vállak alatt, körbe a háton, majd ismét előre körbe a csípon. **(8. ábra / a melléklet 5. oldalán)**

A hagyomány szerint azért volt erre szükség, mert hajdanában egy hatalmas erejű mongol asszony férközött a gyanútlan legények közé, és puszta kézzel leterítette a legvitézebb bajnokokat is. A férfiember, tartva az ismételt megszégyenüléstől, elhatározta, hogy a továbbiakban kizárólag fedetlen mellkassal állnak ki egymás ellen. A furfangos asszonyok így nem ejthettek több foltot a férfinép becsületén.

A birkózók a pályára lépéskor speciális, tájegységek szerint változó színű és formájú sapkát, általában bársonyból és más nemes anyagból készült csúcsos süveget viseltek, melyet a küzdelem elején át kellett nyújtaniuk a bírónak. A mérkőzés végén a vesztes sapkáját kezébe fogta, majd tiszteletből felemelte azt a győztes versenyző kihirdetésénél.

3. 2. 2. A mongol birkózás szabályai

A mongol birkózás előírásai, szabályai, technikai és a mezre vonatkozó szokásai különböztek más nemzetek birkózási hagyományaitól. Valamennyi mongol törzs saját szabálygyűjteménnyel rendelkezett. (Napjainkban a mongol birkózás a *halhák* szabályait veszi alapul.) A birkózók technikája és a sportág szertartása a mai napig népcsoportonként eltér. A versenyek rendezése a résztvevők listájának megfelelően alakult. Az első ütközetek során kerültek a legerősebb és leghíresebb versenyzők közti találkozókra.

A mongol birkózás számos aspektusban eltért a szabad stílusú birkózástól, habár a nyugati mongóliai birkózás elemei mutattak bizonyos azonosságokat. A küzdelem álló helyzetben zajlott. Nagy számú technikai fogás (dobás, leszorítás, feszítés és kulcs) volt benne, mely erőt és ügyességet követelt. A mongol birkózók ma is szorgalmasan tanulják a klasszikus edzésmódszereket. A szabad stílusú módszereket is felhasználják a nemzeti birkózásban. **(9. ábra / a melléklet 6. oldalán)**

A mongol birkózásban néhány száz fogást ismertek. A sportág versenybírái csak az indokolatlanul hosszú küzdelmeknek szabtak határt. A verseny az egyenes kieséses rendszeren alapult. Nem alakítottak ki külön birkózópályát. A játékban használt fogások és technikák nagyon különbözőek voltak. Egy jó birkózónak nemcsak erősnek, hanem ügyesnek is kellett lennie. A fogások művészetének kialakulása volt a legfontosabb.

A mongol birkózásban a mérkőzésnek nem volt előre meghatározott időtartama. A birkózószonyegyet a nomád mongolok még hírből sem ismerték. Különböző közigazgatási egységek helyi bajnokai a puszta földön mérték össze felkészültségüket. A birkózóversenyek sajátos vonása volt, hogy mindenki versenyezhetett kortól, magasságtól és súlytól függetlenül. Külön súlycsoportokat nem alakítottak ki. Bárki birkózhatott bárkivel. A párokat kisorsolták. (A mongol birkózás mindmáig elevenen megőrizte az egykori fegyveres multságok ünnepélyes hangulatát. A hajdani vendégek és a nézők tiszteleti helyét egy nyitott sátor északi részében jelölték ki.)

3. 2. 3. A birkózóverseny edzoi, bírái és hírnökei

A versenyzők felkészítőinek, edzőinek (*dzászul*), a segítőknek, a partjelzőknek (*hájavcs*), valamint a bírónak (*hölijn dzajszan*) egy hosszúkás alakú sátorban, a nyugati és a keleti oldalon jelölték ki a helyét. Az edzők feladata nem ért véget a küzdelem előtt, a versenyző bemutatásával. Az egész mérkőzés alatt megállás nélkül bíztatták pártfogoltjukat. Az sem volt ritka, hogy annak rossz teljesítménye miatt nyilvánosan becsmérelték csalódást okozó tanítványaikat a küzdőtér mellől. **(10. ábra / a melléklet 6. oldalán)** A nézőközönség tiszteleti helyével szemben mindig déli irányban állították fel a birkózóversenyek bírójának sátrát. A "férfiak hármas játékát" megelőző területi elődöntők során tizenhat híres bírót tizenhat alacsonyabb rangú bíróval sorsoltak párba. A résztvevők párosítását (a versenyzők listáját) az addig elért címeknek megfelelően a tapasztalt, visszavonult birkózók készítették el. Minden birkózónak volt saját képviselője (hírnök, edző), akinek kötelessége volt megfigyelni, hogy a versenyzők az eredeti besorolás szerint mérkőzzenek meg. A verseny előtt az edzők rögtönzött versekben dicsérték versenyzőiket, felsorolták a nevüket és az érdemeiket. A hírnök megénekelte a résztvevők cselekedeteit, életét, beszélt származásukról, arról is: milyen nemzeti ünnepeken és egyéb versenyeken vettek már részt. Ez a dicséretes bemutatkozás (*böhijn col*). Az edzőnek (hírnöknek, képviselőnek) tökéletesen tisztában kellett lennie a fogásokkal és a technikákkal. Meg kellett védenie a versenyzőt a bírókkal szemben, vagy tanácsot kellett adnia és figyelnie kellett arra, hogy ne használja el az erejét túl gyorsan. Külön bírók figyelték a láb munkát. Általában három-négy sétált a versenyzők közvetlen közelében a küzdelem alatt. Bármilyen nézeteltérés adódott, azt jelenteni kellett a verseny főbírójának. Ha a versenyzők valamelyike nem fogadta el az ítéletet, a verseny zsűrije hozta meg a döntést.

3. 2. 4. A birkózóverseny ceremóniája

A versenyző a várakozó sátorból lépett a küzdőterre. Rendkívül látványos volt a birkózók belépése is. Mindkét karjukat széttárva vonultak a megmérettetés helyszínére (a győzelem reményében ekkor a mitologikus eredetű *Garuda madár* mozgását imitálták). A sorsolás útján szembekerült ellenfelek előre dolva követték egymás szárnycsapásokra (*Garuda tánc*) emlékeztető mozdulatait. Egyazon időben két-három pár is küzdhetett egymással. Néhány versenyző a mérkőzés elején fülsüketítő kiáltással hívta fel magára a közönség figyelmét. Az ütközet során valamennyi helyi bajnokot csak egyetlen cél vezérelte. Minél előbb úgy földhöz kellett teremtenie az ellenfelét, hogy annak bizonyos testrészei megérintették a talajt. Az lett a vesztes, aki térdével, könyökével vagy három végtagjával (a két kéz és a két láb közül valamelyikkel) érintette a földet. Az edzések és a versenyek alatt legfontosabb, hogy mindig szilárdan meg tudjon állni a lábán, semmiképpen se lehessen kibillenteni az egyensúlyából. (Azt a vesztes birkózót, aki kezével is megérintette a talajt, lenézően "gyengének" minősítették.) Az ellenfele iránti tiszteletét viszont nemcsak egy szokványos kézfogással mutatta ki. A vesztes, a "bukott" (*unaszan*) megoldotta mellénye madzagját. Majd a "bukott" a győztest annak jobb karja alatt átbújva megkerülte, és tenyerével könyökét megérintette. Így adta meg neki a tiszteletet. A vesztes tiszteletadása behódolást (*tahim ögöh*) jelentett a mérkőzés bajnoka előtt. Az örömtől megittasodott győztes felvehette bársonyból készült, gombos végu süvegét. Sikerének igazi megkoronázása csak ekkor kezdődött el. A győztes balról-jobbra körbe megkerülte a kitűzött "lófarkas zászlót" (amely a *Dzsingisz kán* féle harci zászlók pontos mása), és eljárat a győztes „sastáncát” (*Garuda tánc*). Mozgásával ismét imitálni kezdte az isteni eredetű madárkirály, a *Garuda* mozgását és fenséges szárnycsapásait. **(11. ábra / a melléklet 7. oldalán)**

3. 2. 5. A birkózók címei

A Nemzeti Nádor Fesztiválon kiadható címek voltak: "Óriás", "Oroszlán", "Elefánt" és "Sólyom". Az *ajmakok*ban és *szumunok*ban megrendezett birkózóversenyeken csak az alábbi címeket adták ki: "Elefánt", "Sólyom" és "Sas". A megyei, illetve országos versenyeken az ötször vagy hatszor verhetetlen versenyzőt "Sólyom"-nak hívták.

A "férfiak hármas játékán" elérhető helyezések: Az ötödik forduló győztesei már elnyerhették a "Sólyom" (*Nacsin*) címet. Aki hetedszer is győzött, az kapta "Elefánt" (*Dzan*) megtisztelő címét.

A tízszer gyozedelmeskedo bajnok az "Oroszlán" (*Arslan*) címmel büszkélkedhetett. Az a versenyző, aki már egyszer elnyerte az "Oroszlán" címet, legközelebb „Bajnok” lett. A többszörös országos bajnok elnevezése: a verhetetlen bajnok vagy "Óriás" (*Avarga*) lett.

A verseny helyszínén a leglátványosabb esemény a hírnökök rituáléja, melynek során kihirdették a gyozteseket. A legerosebb állatok és madarak neveinek adományozása, dicséret énekek kántálása már osidok óta végigkísérte a birkózóversenyeket. Az edzők, a hírnökök, a lelkes nézősereg köszöntői és áldásai (*jöröl*) szintén évszázadok óta szájról-szájra terjedtek.

*"Nádomunk bajnoka, deli, ifjú gyoztes,
ünnepünk vigasságát végtelen boldoggá tevo,
a sokaságból kiemelkedo, minden mongolok közt híres,
a sokaságot megörvendezetteto." ⁵²*

(Birtalan Ágnes fordítása)

*"A boldogság Sólyma elorelép.
Nemes ereje fokozatosan növekszik.
Fürge, igyekvo és gyors. Mérete is gyarapodik.*

*Az Elefánt birkózó tudása mesteri.
Rendkívüli egyéniség.
Igazán eros.
Megtörhetetlen akaratú.
Az ifjú Oroszlán már a Sas köpönyegét viseli.
Eros hittel és hatalmas lelkesedéssel küzd.
Mozgása fürge.
Páratlan ereje sohasem hagyja el.
Az Óriás bajnok nem más, mint a kán jobb keze.
Védelmező ereje megóv minden bajtól.
A legkiválóbb valamennyi birkózó közül.
Az összes versenyben gyozelmet arat.
A legmagasabb címek csak ot illetik.
Hihetetlen ereje tízezrek büszkesége.
A tengernyi nép bámulattal tekint rá.
Mineniütt csodálattal emlegetik a nevét..."⁵³*

(a szerző saját fordítása)

A 18. század óta már 130 felett van azoknak a birkózóknak a száma, akik elnyerték az "Óriás" címet. Több mint 420-an kapták meg az "Oroszlán" címet.

A birkózás területén akadt néhány helyi sajátosság. Ezek közé tartozott a *kirgiz lovasbirkózás*. A speciális küzdelem alatt a versenyzőnek számos feltételt kellett teljesítenie. Az erő és a ravaszság mellett kellett hozzá egy jól irányítható versenyló, melyről az ellenséget könnyen le lehetett dönteni a nyeregből, és ezzel pontot lehetett rabolni tőle. (A mai Kirgizisztán területén élő mongol eredetű lakosság számára ez a sportág nagy népszerűségnek örvend, és hatalmas közönséget vonz még ma is a versenyekre.) A négylábú segítőtarson kívül szinte semmilyen eszköz nem kellett a lovasbirkózáshoz. A versenyt megelőzően súlycsoportok szerint osztályozták a résztvevőket. Az egyszerű szabályokat illetően évszázadok óta nem történt lényeges változás. Egyetlen kötött szabály sem létezett. Kizáró tényező lehetett, ha valakinek a súlya jelentősen eltért a megadott súlycsoportoktól.⁵⁴

3. 3. Az íjászat

3. 3. 1. Az íjászat történeti háttere

A bronzkorszakban megváltoztak a társadalmi, gazdasági viszonyok. Ez jelentős befolyást gyakorolt a kultúrára. Már a legősibb mongol népi mondákban dicsőítették az íjat és a nyilat. Ezekben a mitológiai történetekben rengeteg volt az irodalmi túlzás. Gongorjav szerint ezek a mondák valamennyi igazságalappal mégis rendelkeznek.⁵⁵ **(12. ábra / a melléklet 8. oldalán)**

A csodás harci eszköz, a *reflexíj* évszázadokkal, sőt évezredekkel ezelőtt megjelent. Ha teljes képet szeretnénk kapni erről a történelmet formáló, birodalmak sorsát eldöntő fegyverről, akkor az íjak, kialakulásától kell követnünk a sorsát.

Az íjászati versenyekről írásos adatok maradtak fenn az ósi *Indiában*, *Perzsiában* és *Egyiptomban* is. Az egyiptomi fáraók sírjaiban a Kr.e. 2. évezredből származó íjak és íj-ábrázolások nyomaira bukkantak. Ezek viszont még nem voltak reflexíjak. Az ósi Egyiptomban *II. Amenhotep fáraó* uralkodásának idejéből maradtak fenn erre vonatkozó dokumentumok a Kr.e. 1400 körüli idokból. Az egyiptomiak egy felirat költői túlzása szerint 4 tenyérszerű vastagságú réztáblát lottak át vele.⁵⁶

Az összetett reflexíjat az ún. "harckocsis népek" (hettiták, mitannik) fejlesztették ki. Bár a reflexíj kialakulása már a kő-korban elkezdődött, mint "fegyver" azonban csak az előbb említett harckocsis népeknél ért be.

Nekik volt arra szükségük, hogy a száguldó lovas kocsijukról viszonylag pontos és erős lövést tudjanak leadni, ami az egyszerű fa botíjjal nem sikerült. Technikájuk a vas fegyverekkel szemben is harci fölényt biztosított számukra. Vándorlásuk és hadjárataik során behatoltak Egyiptomba, Észak-Ázsiába, de lerohanták Mezopotámiát és Indiát, sőt Kínát is. Már összetett íjuk volt, de még elég kezdetleges.

A Fekete-tenger északi részén elterülő sztyeppén a Kr.e. 7. században tunk fel a lovas íjászok, összetett visszahajló reflexíjjakkal. Rugalmas fából, préselt szarulemezből és állati (szarvas) inból készült, de még nem merev szarvval az íj végén. Erre az időre a lovasok kiszorították a harckocsi hadviselést. A szkíta harcosok hadjárataikkal zaklatták a kimmereket, majd a médekkel szövetségbe lépve megdöntötték Asszíria hatalmát, sőt Palesztinát és Egyiptomot is megtámadták. A szkíta íj hossza 80-100 cm, szarvai még nem voltak. A hűrt az íj karjainak végén lévő rovátkákba akasztották. Ezt az eljárást nevezzük "felajzásnak", amikor az íj karjait hajlásukkal ellentétesen húzták vissza. A művelet nagy erőt, ügyességet és helyes technikát kívánt, de megsokszorozta az íj erejét. Ezt a technikát csak a puszták lakói ismerték. A szkíta íj asszimmetrikus volt (a felső kar hosszabb, mint az alsó, az viszont jobban hajlott). Így a lovon könnyebben tudták használni. A nyílvevesszöket főként fák vagy bokrok ágjaiból (fenyő, nyír vagy kökény) készítették, a tollakat pedig ragadozó madarak szárny vagy fark tollából. A bronz és csont nyílhegyek általában kétélűek, kicsik voltak. Nem tettek különbséget vadász és harci hegyek között. A szkíták egy tartóban (tegez) hordták az íjat és a vesszöket. Ez a tartó már a szkíták előtt is ismert volt. A harcos a bal oldalán viselte, ami technikai szempontból elég rossz megoldásnak tunk.

A hun nyílvevesszök 70-80 cm hosszúak, fából készültek, hegyük pedig acélból. Alakjuk változatos volt: megkülönböztetünk vadász- és harci hegyeket.

A legjellegzetesebb hun hegy háromélű volt. Ezt a hegyet a páncélok áttörésére használták. Olyan nehéz és éles volt, hogy még a rómaiak vértetét is átütötte.⁵⁷

Sajátos volt a hunok "zengo vesszöje". Ez a hiungnok (ázsiai hunok) jellegzetes "tuzvezeto" nyila volt. Repülés közben fütüölő hangot hallatott. Az ázsiai hunok nyilainak különlegességéről a kínai történelmi forrásokban emlékeztek meg.

Mao-tun sanjü (Kr.e 209-174), a Hiungnu Birodalom első nagy uralkodója trónvárományos körökben szokatlan módon kényszerítette engedelmessegre fegyvereseit, és szerezte meg a trónt. Parancsára a fegyvereseknek oda kellett célozniuk, ahová a "zengo nyilát" kilötte. Az ellenszegülő alattvalókra halál várt.⁵⁸ Ilyen tuzvezetéssel lövette le "próbaképpen" kedvenc lovát, majd legkedvesebb feleségét, végül az akkor még uralkodó apját. Más korabeli források jeladóként is említették a zengo nyilakat.⁵⁹

A hunok által használt íjak hatalmas erővel bírtak, hiszen 200 méterre is hatékonyak voltak, a lovak koponyáját át tudták ütni. A szkíták íjához hasonlóan készültek, de jóval hosszabbak voltak. Az íj reflexióját csak a behajló végu szarvak adták, mert a karok a markolattal egy egyenesbe estek. Ezekkel az íjakkal a hiungnuk már a Kr.e 3-2. században meghódították a környező területeket: Észak-Kínától a mai Kazahsztánig. A íj fejlődésében a leglényegesebb változás az volt, hogy a karok végére fából készült, néha csonttal borított szarvat erősítettek, ami "erokarként" működött. Egyébként *Maotun király* nevezi a pusztai népeket "íjlesztőknek". A birodalomalapító *Maotun király* halála után a kínaiak egy hatvan évig tartó háborúban tudták csak legyőzni a hunokat, s ezzel elindították a hunok nagy vándorlását. A már említett *alánok*, *szarmaták*on és *gótok*on kívül csak a *Kelet-római Birodalom* tudott szembeszállni a *Rua (Ruga) fokirály* által vezetett *hunokkal*.

A *hunok* Belso-Ázsiából indultak hadjárataikra. A kínaiak ellenük emelték a még ma is látható *Nagy Falat*. Ok már igazi nomád taktikával harcoltak, nem úgy, mint az *alánok*, akiket Kr.e. 36-ban vertek le. E harcok közben jöttek létre azok az eszközök, melyek a *hunok* harcászati elonyét biztosították. Ilyenek a *fakápás nyereg*, a *kengyel*, de legfőképpen a fent már említett, megnyúlt, *merev szarvú reflexij* és a *zengo nyíl*. A várak felgyújtására a *hunok* tüzes nyilakat használtak. A *nyilakat* és az *íjakat* ún. *kettos tegezben* tartották, és a *szkítáktól* eltérően, a gyorsabb töltés érdekében a jobb oldalon hordták. Taktikájuk a jól *ismert pusztai harcmodor* volt. Az ellenség sorait elsoként nyílzápor ostromolta. Az ellenség csatarendjének megbomlását kihasználva soraikba rohantak, és akit lehetett levágtak. Túl nagy ellenállás esetén - meghátrálást színlelve - az üldözöket hátrafele lenyilazták. A keletkezett káoszt kihasználva újra meg újra belerohantak a tehetetlenné vált ellenség soraiba. *Borpáncél* védte testüket, és mindig *egy- vagy kétélű kardot* használtak a közelharcban.

Fegyelmességük és kituno taktikájuk miatt oket nevezték a kortársak a "hegyrol lefutó és egyre gyorsabbá váló forgószeél"-nek. A *Hun Birodalom* az Uráltól a Rajnáig terjedt. Az onnan indított hadjáratokkal egész Európát rettegésben tartották.⁶⁰

Balamber hunjai és az *alánok* Kr.u. 375-ben együtt támadtak *Ermanarik (Hermanarik)* *osztrogót* seregére. A Dnyeszter-folyónál Kr.u. 376-ban a *hunok* legyőzték a *vizigótokat*.⁶¹

A *hunok* nem vesződtek a *gót* elovéddelel, hanem észrevétlenül, óvatosan megkerülték. Éjszaka keltek át a Dnyeszteren, amelyrol az ellenfeleik azt gondolták, hogy bárki nehezen kelhet át rajta. A Dnyeszter-folyó partján két sereg, két kultúra, két életmód és kétféle hadviselés állt egymással szemben. A nyugati oldalon az *ázsiai hun* seregekkel a *germán gótok* néztek farkasszemet. A csata elkezdődött, a *gótok* suru tömegben álltak fel. Biztonságban érezték magukat.

Sánccal vették körül az egész táborn, és a seregeket a Dnyeszter választotta el. Egyszer csak a ködből hatalmas nyílzápor zúdult csapataikra. Hirtelen nem tudták mihez kezdjenek a tüzes kis lovon érkező vad hunokkal, akik messziről küldték rájuk a halált. Királyuk, *Ermanarik* (*Hermanarik*) önkezével vetett véget életének. A gótok kegyelmet kértek az őket legyőző seregektől. Majd a hunok eddig még soha nem látott erővel zúdultak Európára, és ezzel elindították a "népvándorlást".⁶²

3. 3. 1. 1. Az íjászat a Kárpát-medencében megjelenő lovas nomád népek harcmódorában

Az avarokkal újabb lovas nép jelent meg a Kárpát-medencében Kr.u. 567-720 között. Legnagyobb uralkodójuk *Baján kagán* volt. A "Kettős-honfoglalás" tétele szerint a *korai avarok* íja inkább a "griffes indások" íjához, míg a magyaroké a honfoglalókéhoz hasonlított.⁶³ Az avarok Kr.u. 791-ben Nagy Károlytól vereséget szenvedtek. A megsemmisülést belső háború és a Kr.u. 801-es bolgár támadás okozta. Ezután frank és bolgár uralom alá kerültek. Az avar harcosok között nehézlovasok is voltak, de használták az íjat is. A harcosok többnyire pikkely- és zindelypáncélban vonultak a csatába, ahol előbb nyílzáporral, majd lovas rohammal indították a támadást. Nehéz döfőlándzsát, egyélu kardot vagy az *onogurok* által meghonosított szablyát használtak. A nyilakat és az íjat már külön börtökbe (*íj-tegezbe*) helyezték: az íjat a bal, a nyilakat a jobb oldalukon. A Kárpát-medencében talált nyílhegyek közül ezek a legnehezebbek. A csatában elesett harcos mellé általában annak lovát, íját is eltemették.⁶⁴

Anonymus a *Gesta Hungarorum*-ban említést tett a honfoglaló őseink íjas nyílas játékaikról: "Ekkor Árpád vezér meg övéi örömeiben húsz napig maradtak Attila király városában.

*Közben majdnem mindennap Magyarország vitézei valamennyien a vezér színe előtt, vértezett harci ménjükön, ülve pajzsával meg lándzsával nagy tornát vívtak: másfelől az ifjak pedig pogány szokás szerint íjas-nyílas játékot játszottak."*⁶⁵

A magyarság heterogén nép volt. A letelepedő csoportok gyeprendszerrel védekeztek a betörések ellen. A kalandozó hadjáratok fő fegyvere az íj volt.

A magyarok íja már nem olyan, mint a hunoké vagy az avaroké, jóval kisebb és könnyebb. Az íj karjai befelé hajolva "c" betű formáztak. Ezzel gyorsabban, messzebbre lehetett lőni, mint a korábbi reflexíjakkal. Egy-egy íj elkészítése, beleszámítva a faanyag szárítását, pácolását, néha esztendőbe is beletelt.

Külsejét borrel vonták be, és alkalmanként aranyozással díszítették. A drága fegyverek legnagyobb ellensége az eső, a nedvesség volt, ezért ha nem használták, tegezbe rejtették.

A magyarok a sztyeppei nomád népektől eltanult *lovas íjász harcmodorral* rendelkeztek. Lótenyésztő népként gyakorlott lovasnak számítottak. Nyergükön kengyelt viseltek, amely lehetővé tette a megtámasztást és felemelkedést. Váltott lovakkal biztosították a csapatok gyors mozgását. Éros íjaink messziről is átütötték a páncélt, közelharcra már csak a legvégén került sor. Nem szemtől szembe támadtak. Menekülést színleltek, amikor az ellenség üldözte őket, megfordultak, és nyílzáport zúdítottak rá. Egy először maga után csalogatta az ellenséget, a többiek pedig váratlanul bekerítették őket. Az íjak hatótávolsága már 250-300 m körüli, ami ebben a korban felülmúlhatatlan volt.⁶⁶

A magyarok hadviseléséről VI. *Bölcs Leó*, bizánci császár is írt a *Taktika* című instruktív jellegű, 904 után született hadtudományi munkájában. Ezt gyakorlati kézikönyvnek szánta a mindenkor bizánci hadvezérek számára⁶⁷: *„Jobbára a távolból való harcban és a cselvetésben lelik kedvüket, továbbá az ellenség bekerítésében, a színleg való meghátrálásban, visszafordulásban, s a taxisok (katonai alakzatok) megszagatásában... Ha egyszer ellenfelüket megszalasztani sikerült, a többi másodrendűnek tartják, kíméletlenül szorítják, s az üldözésen kívül egyébre sincs gondjuk.”*⁶⁸ Ezzel a taktikával a magyarság biztosította magát a Kárpát-medencében, és ez a harcmodor egészen *Mátyás* koráig megmaradt.

Az 1240. évben *mongol támadás* érte hazánkat. A *Batu kán* által vezetett mongol hadsereg tönkrement IV. *Béla* hadát. A vereség a király hadvezéri hibáján múlt. A mongolok nem voltak számottevően többen, és a magyaroknak is remek *lovas íjászaik* voltak. Ráadásul *nehézfegyverzettel* lovagok is szép számmal felvonultak köztük. *Béla király* azonban nyugati módra *székértáborba* zárkózott, ami a mozgékony mongoloknak kedvezett. A mongol íjak különböztek a magyartól, mert a szarvak vége csontból volt.

Ezeket az íjakat tömör-csontvéges íjaknak nevezzük. Magyarországot 1285-ben újra éros tatár támadás érte. Az *aranyszéki székelyek* már szétverték a *Telebuga* és *Nogaj* által vezetett tatár sereget Erdélyben. Meglepo, hogy pár évtized múlva, 1345-1346-ban két hadjárat során már a magyarok győzték le a tatárokat Moldvában.

A Mohács (1526) utáni korban, a magyar seregben újra a huszárokból álló gyorsan mozgó, nagy lendületű könnyűlovasság lett a fő "ütoero". Az ekkoriban használt *török íj* a reflexíjak legfejlettebb típusa. Ez az íj leajzottan már szinte egy "o" betűt formáz, ami visszahajtván hatalmas erővel bír. Ezek az íjak rendkívül kicsik, alig 120 cm az ideghosszuk. A szarvak is apró méretűek, ellenkező esetben lövéskor kifordultak, és tönkre mentek volna.⁶⁹

3. 3. 2. Az íjászathoz kapcsolódó osi szokások és népi játékok

A mongol törzsek hiedelmeiben és rítusaiban az íj, valamint a nyíl a termékenység és a férfiasság szimbólumaként is megjelent. Fontos szerepet játszott a hagyományos mongol temetési-, esküvoivi és a vallási szertartásokon.⁷⁰

A nyilakkal teli tegezt ilyenkor a gazdagság és a termékenység jelképének tartották,⁷¹ ugyanakkor tisztelték óvó- és védelmező funkcióját is.⁷²

Az íjak és a nyilak varázsereje a szent kohalom előtti, kultikus eredetű szertartásokat (áldozatbemutató) követő íjász versenyeken is megmutatkozott. A pásztorok szerint a versenyzők pontos lövései "megsemmisítették" az emberi és az állati betegségekért felelős gonosz erőt.⁷³

A mongolok között nemcsak az íjász-verseny vált népszerűvé, hanem több vele kapcsolatos osi játék is kialakult. Ilyenek voltak például a "nyíl-úsztatás a levegőben" (*sum hövuulex*), a "labda vadászat" (*bömbög namnax*), a "cél táblára lövés" (*şarampai xarvax*), "a láthatatlan ellenség keresése" (*daldyn daisan*), "a kis zászlócskára lövés" (*darcağ xarvax zereg ziv*), "szíjra lövés" (*sur xarvax*) és "a nyílvessző repítése" (*ziv nuulgex*). - (Ezekről részletesebben is esik szó a disszertáció I./ 3. íjászattal és lovasversenyekkel kapcsolatos alfejezeteiben.)

3. 3. 3. A belső-ázsiai mongol íjászversenyek fejlődése és technikája

Nammandorj e tárgyban írt művében, amely "Az íjászatról" (*Sur xarvax tuhaj*) címet kapta, a mongol íjászatra: "szíjra lövés" (*sur xarvax*) kifejezést használta.⁷⁴

A kőkorszak elején (*mongolul: kő- és fegyver korszak*) a belső-ázsiai sztyeppén élő népek főleg vadászatból éltek. Ekkoriban fejlesztettek ki egy új fegyvert, az íjat. Nem egy kutató szerint az íj és a nyíl kialakulása erősen befolyásolta a társadalmi változásokat, és hatott a nomád népek törzsi tagozódására is.

Az íj és a nyíl elkészítése után átalakultak a vadászati és a hadászati szempontok. Hamarosan megrendezték az íj és a nyíl erejét próbára tevő versenyeket. Az íj eredetileg vadászfegyver, később harci fegyver lett. A mongol *ansan zivsig* fogalom jelentése: fegyver lofegyver, mechanikai lofegyver.

A fegyver fejlődésére az osi nemzetségi társadalmaknak nagy szükségük volt. A *Mongóliai-fennsík* lakói számára az itt található, csont, fém, vas, bronz nagy segítséget jelentett.

Mindemellett a fegyver fejlődését meghatározták az állati csontveloból és a növényi rostokból nyert, könnyen beszerezhető, természetes ragasztóanyagok. A nomád pásztorok szállásterületeinek közelében számos ilyen anyag fedezhető fel mind a mai napig, melyet főleg az elejtett vagy a háziasított állatok szerveiből vontak ki.⁷⁵

Namnandorj megadta a *ziv xarvax* kifejezés magyarázatát. Leírása szerint a nyíl fejét, éles fémcsúcsát nevezték *zivnek*. A kelet-mongóliai íjászok nem "szíjlövészetnek", hanem "nyíl fej" vagy "éles fémcsúcs küldésnek, illetve költöztetésnek" (*ziv xarvax*) nevezik még ma is az íjászatot.⁷⁶

A mongol területeken napjainkban is gyakran találunk régi nyílhegyeket (*ziv*). Ezek különféle formájú: levél vagy egyenlő oldalú háromszög alakú és kétféle nyílhegyek voltak. A neolitik korszakból megmaradtak olyan nyílhegyek, melyek egy egyeneshez hasonlítottak. Ebből a típusból számos darabot találtak, melyeket valószínűleg a neolitik kori emberek használtak. **(13. ábra / a melléklet 8. oldalán)**

A nyílhegyek alakja és súlya azért különbözött, mert eltérő funkciót szántak nekik. Az egyiket rövid távú és erős lövésre használták, a másikkal nagyobb távolságra lottak. Akadt olyan, mely találatkor a sebből kiszedhetetlen volt (a húst és a csontot kiemeléskor teljesen szétroncsolta).

A pusztai nomád népek nem tudtak lesből vadászni és támadni sztyepei lakóhelyük védtelensége miatt. Specializálni kellett fegyvereiket, attól függően, hogy vadászni, vagy harcolni akartak vele. Az íjkészítő mester először megmérte az íj erejét, hogy lássa milyen messzire képes lőni.

Az osi mongol fováros, *Karakorum* környékén, egy ásatás során olyan nyílhegyeket találtak, melyek az ellenség páncélját 5-20 méteres távolságból szétzúzták. Ezek a nyílhegyek élesek és piramis alakúak voltak.

A bronz- és vaskori sziklarajzok állatokat és íjászokat is ábrázoltak. A kezdetleges rajzokról egyesek azt állítják, hogy vadászjeleneteket árulkodnak. Bizonyos ábrázolásokon viszont két-három vadász is feltűnik, vadat azonban sehol sem látni. Más barlangrajzokon már négy-öt lovas vadász is látható, de vad nélkül. Ez a két példa ellentmond az osi barlangrajzok eredeti funkciójának. Az ostörténészek szerint a barlangrajzokat mindig rituális célból készítették, azért, hogy az állatot könnyebben elejthessék. A mongol és az orosz ostörténészek egy szuk csoportja elképzelhetőnek tartja, hogy a barlangrajzok egy harci cselekményt, esetleg egy versenyt ábrázoltak, emiatt nem szerepelnek rajtuk állatok.⁷⁷

Egy orosz régész, *Okladnyikov*: "Sziklarajzok Szibériában" címu muvében ilyen szemszögbol elemezte az Ulánbátor környéki, Ihtenger (*Ixtenger*) közelében feltárt barlangrajzokat. Egy barlangfestményen téglalap alakú ábra látható, amelyen számtalan apró pontocskat fedezhetünk fel. A téglalap fölött rengeteg madár és néhány egymás kezét szorongató emberi alak, valamint egy bronzkori (ma már ismeretlen élőlény) is feltunik. *Okladnyikov* ebbol következtetett arra, hogy a nomád népek valószínűleg már a bronzkorban rendeztek tavaszi vallási szertartásokat. Imádkoztak, és áldozatokat mutattak be a természet eroinek: az Égnek, a Földnek, a hegyeknek és a folyóknak. A Tola-folyó partján a nomád törzsek férfi lakói versenyjátékokon mérték össze erejüket.⁷⁸

Létezett egy bizonyos íj (*xavcaaxai*) - érdekes, hogy mai jelentése mongolul: játékj -, amelyet egy vázra erosítettek. A megtalált leletek arról tanúskodnak, hogy ezt a fajta íjat használta a *neolitikus* ember.

Az első íj típus a ragasztott íj (*zunmel num*). Az íjászat itt csont vagy szarv alapú íjjal (*zunmel*), illetve egy ragasztott íjjal (*niymel*) történt. Az íj keletkezése még nem egészen tisztázott, ezért további kutatást igényel. A mongol régészek és néprajzkutatók egyöntetuen állítják, hogy a *ragasztott szarv* vagy *csont alapú íj* keletkezési helye valahol *Szibériában* és a *Mongol-fennsíkon* lehetett.

Okladnyikov a Bajkál-tó vidékén talált néhány ragasztásra alkalmas csontdarabkát. (Ez a ragasztásos technika már egy fejlettebb, finomabb kidolgozást igényelt, sokkal erosebb és hatékonyabb, mint az előző idoszakból ránk maradt íjak.) *Okladnyikov* *belso-ázsiai típusú íj*nek nevezte el, és a Kr.e. 3000 körüli idokre datálta keletkezését.⁷⁹

A legutóbbi kutatások eredménye az, hogy a Bajkál-tó környéki népek Kr.e. 1000 körül továbbfejlesztették a ragasztott íjat. Az új változat repülési távolságban hozzávetolegesen 100-150 cm-es elonnyel rendelkezett az előző típushoz képest.

A mongol íjászati szakirodalomban általában kétféle alaptípus létezik: a *hun típusú íj* és a *szkíta típusú íj* (**14-15. ábra / a melléklet 9. oldalán**). A kutatók többsége szerint a hun típusú íj a ragasztott íj továbbfejlesztett változata.

Gongorjav szerint a hun típusú íjat biztosan a belso-ázsiai nomádok készítettek eloször: (1.) A mongol területrol származó ábrázolások mind a hun típusú íjhoz hasonlítanak. A mongol régész és ostörténész, *Cevendorj* elemezte az *Arhangaj tartományban*, a *Bajancagan-folyó* vidékén megtalált *Szarvasos-követ*, amelyre ilyen fegyverrol készült ábrákat vésték és festettek. A mongol régész véleménye szerint érdekes, hogy a kobe vésett ábrák Kr.e. 2000-bol származnak, de a rajtuk szereplo íjat csak a Kr.e. 83. században használták.⁸⁰ (2.)

A mongol régészeti ásatások során feltárt 8-3. századi sírokban levél alakú, 7-9 cm hosszúságú nyílhegyeket találtak. Az ekkora nagyságú nyílhegyekhez azonban megfelelő nagyságú íj kellett volna, meghatározott mérettel és súllyal. (A megnövelt súly és méret megsokszorozhatja a nyílvevő által elérhető távolságot.) Ennek alapján arra következtethetünk, hogy a *hun típusú íj* (16. ábra / a melléklet 9. oldalán) mérete jóval nagyobb a *szkíta típusú íj*nál. A méretben kisebb és a szkíta nyílhegyhez hasonló nyílhegyek viszont a kisebb íjhasználatra utalnak. Ezeket a nyílhegyeket valószínűleg a lovas íjászat során használták. A kisebb nyíl a gyorsabb és a hatékonyabb íjászatot segítette elő. (Ez azonban nem azt jelenti, hogy az íj alakja szkíta típusú lett volna.) A mongolok valószínűleg egy kisebb típusú íjat alkalmaztak ekkoriban, de semmiképpen nem szkíta típusút. A lovas íjászok íjai kisebbek és hun típusúak lehetek. Méretük csökkent ugyan, de alakjuk változatlan maradt. (3.) A legosibb ragasztott íj elemeit a *Bajkál-tó* vidékén és *Belso-Ázsiában* találták meg. A megerősítendő részeket azért ragasztották rá, hogy súlyát ezzel is megnöveljék. Az íj fogó részét a lehető legstabilabban kellett rögzíteni az íjhoz, hogy ezzel is biztosítsák a találat pontosságát és a hatékonyságát. *P.E. Klopsteg* különleges kísérletekkel bizonyította be, hogy az íj mozgásba lendülő részének csökkenteni kell a súlyát, így megnövelhetjük a sebességét.⁸¹ Régen az emberek tapasztalataik útján biztosan felismerték ezt a jelenséget. Az íj méretét nem csökkentették, hanem néhány elemét, például a fogó részt lerögzítették egy csont ráragasztásával. Ez a hagyomány elősegítette a *hun típusú íj* kialakulását. A *Nojon-hegyen* feltárt sírban talált íjat hét csontrészből ragasztották össze. A hét csontelem közül hármat az íj-középcsontra (az íj fogó részére), a maradék négyet páronként összekapcsolva ragasztották egybe, és ezt erősítették hozzá az íj hegyéhez.⁸² Fontos megjegyezni, hogy a *szkíta típusú íj*nek egyáltalán nem volt ilyen ragasztott csontrésze.⁸³ A *szkíta típusú íj*nek általában fából készült a fogó része. (4.) A *hun* és a *szkíta típusú íjak* alak és méret szempontjából egészen különbözőek voltak.

A *szkíta íj* hossza 60-80 cm, a *hun íj* mérete 120-160 cm volt. A *szkíta íj*nál az íj-középcsontot, a fogó résznek (*gicig* vagy *hicig*) nevezték. Az íj ezen részét rövid és csavarodott alakúra formázták. A *hun* típusú fogó rész hosszú, csaknem egyenes, és a *magnak* (*heel*) nevezett területe is hosszú.

Ezekre az eltérésekre *G. Rauzিং* svéd kutató mutatott rá: "Az íj és annak keletkezésével kapcsolatos jegyzet" című művében.⁸⁴ A *hun típusú íj* nem a *szkíta típusú íj* fejlettebb változata, hanem egy helyi specialitás volt. Egy olyan vadászfegyver és harci eszköz, mely sajátos fejlődésen ment keresztül.

Gongorjav véleménye szerint a mai mongol népi íjászatban használt íjak is az egykori *hun típusú íjak* formájához hasonlítanak. Mongólia területén ennek a típusnak számos csontból készült alkotóelemét még ma is megtalálhatjuk.

Az orosz kutató, *Volkov* a Közép-Góbihoz tartozó *Mandal gov* város környékén feltárt sírban rátalált egy osi íj csontos részére, és publikálta az errol szerzett tapasztalatait.⁸⁵ A régi íjászok az íjhoz csontot ragasztottak. Később azonban a ragasztás megerősítéshez szarvat, szarvasagancsot is felhasználtak. A rugalmasság növelésére alkalmazták még az ínt, az ínhúrt (*šörmös*), valamint a bambusznádat (*holsan*).

Szép számú dokumentum maradt ránk, mely arról tanúskodik, hogy a versenyíjászat már a Mongol Birodalom virágkora előtt is létezett. A sztyeppei lovas népek legkorábbi ábrázolása a Kr.e. 6. századból származik. Az úgynevezett *klazomenai koporsó* dombormúvén egy *szkíta, begörcsülő végu íj* típussal találkozunk. Már ezen felfedezhető a *szkíta íj* erős vonalú, kettős elhajlása a fogótól jobbra és balra. Az íj karjai visszahajlanak és csigás görbületben végződnek.

Az íj után azonnal rá kell térnünk a húr problematikájára. *Gongorjav* szerint a mongolok osei a húrkészítéshez a ló borból kihasított nyers szíjat használtak. Legalkalmasabb volt erre a célra a rendkívül sovány, gyenge lovak bőre, mert ez alacsony zsírtartalommal rendelkezett. A húrkészítésnek köszönhetően a belső-ázsiai nomádok már osidok óta tisztelték a gyenge lovakat. 1973-ban egy néprajzkutató expedíció tagjaként *Gongorjav Hentij, Dornot* és *Szühebátor ajmakban* végzett gyujtomunkát. *Hentij ajmakban, Bacire* területén egy 63 éves *burját* férfi, *Dugarjavin Dandag* mesélte el neki a *burját* íj készítés szokását. *Gongorjavot* megdöbbenette a *burját* férfi információja arra vonatkozóan, hogy az íj húrját az éhenpusztult ló boréból legjobb elkészíteni. Az eset érdekessége, hogy a megkérdezett *burját* férfi olyan területen élt, ahol számos vadállat boréhoz is hozzáférhetett volna, nemcsak egy elpusztult ló összeszáradt boréhoz.⁸⁶

Bizonyos kutatók szerint ez a tradíció szorosan kapcsolódott a fa alapanyagú lófejés hegedu (*morin hur*) készítésének szokásához. A hagyományos mongol hangszerek közül a *morin hur* a legjellegzetesebb. E vonós hangszerbe első alkotója a monda szerint "beleépítette" elpusztult, kedves lova borét. A vonójába pedig behúzta a szorét, így tulajdonképpen az állat csontját, borét és szorét szőlaltatta meg.⁸⁷ **(17. ábra / a melléklet 10. oldalán)**

A mongolok mindig is tisztelték a lovakat, sőt valódi kincsnek tartották. A lovak iránti tisztelettel árulkodik a több évszázados ló áldozati szertartás. Ezt kizárólag férfiak mutathatták be a szellemek iránti tiszteletből.⁸⁸

A mongol nyelvben számos találós kérdés és játék kapcsolódik az íjászathoz, mint például:⁸⁹

„Az ángáj dängáj fa,
hím vadkecske szarva,
100 szarvas agancsa,
Nyári friss, érintetlen
pusztai forrás”

– Mi lehet ez?

Válasz:

„A nyáron használt ló nem hízik meg annyira,
Az ina eros, és alkalmas a húr készítésére.”⁹⁰

(a szerző saját fordítása)

Számos íjat és nyilat dicsőítő népdal, illetve költemény született. Ezek a népi rigmusok főleg a bika- vagy a szarvasbika borébol készült húrról tesznek említést. A költemények bizonyítják, hogy nemcsak lóborból készítettek íj-húrt. Egyes dokumentumok szerint teveborból is, melyet az ottani öregek: *duu suddac*-nak neveztek. Az utóbbi időkben már nemcsak állati szövetekből, hanem eros cérnából és kötélből is készítenek jó minőségű húrokat.

A nyílnak két alap típusa van: a *bolcuu-nyíl* és a *ziv-nyíl*.

(1) A *bolcuu-nyilat* máig használják az íjász sportban. Ez a típus nem hegyes végű nyíl. Játékra, sport tevékenységre alakították ki. A nyíl hossza általában 90-110 cm. A nyíl alapvető elemei: nyíltest (*usger*), elágazás (*any*), toll (*uusgerijn öd*).

A nyílhoz tartozik a hegy (*bolcuu*), a hegy mögötti rész (*usgerijn hátigárt*), a lövedékpálya vagy röppálya, a toll (*öd*).

A régi könyvekben a nyíltestet (*usgeer*) jégnek (*mös*) is hívják. A régi írásokban a nyíl *mös* részét fuzfából (*burgas*) készítették. Ezt a tényt erősítik meg a népi íjászatot dicsőítő költemények és találós kérdések is:

„Száras folyó fuzfája,
Nyírfa darabkája,
Csándgán fának a botocskája,
A hüvelykujj ereje.”⁹¹

(a szerző saját fordítása)

A kérdez-felelek játék első részében az ideális íjat írják körül, a válaszban pedig az ideális hűrt.

A népi mondák, a vörösfenyőből (*šines*) készült nyílról és az *agar zandan* fából készült nyíltestről beszélnek. A nyíltestet eltérő faanyagokból állították elő: fuzfa (*hos*), egy erős és kemény típusú fa vörös színű kéreggel (*ǰášil*), a bambusznád (*hols*).⁹² A régészeti kutatások bebizonyították, hogy készíthettek nyíltestet még nyírfából is.

A fuzfáról a téli időszakban leszedték az ágakat és a fák kérgét. A faanyag belsejét erosen egymáshoz nyomkodták, majd az összezsugorított részt a lehántott kéreggel összekötötték és megszorították. Az így elokészített nyírfa hossza 110 cm volt. Szélességének szárítás után 1,2-1,6 cm-nek kell lennie.⁹³

A belső-ázsiai oszlakosság nyilainak méretéről pontos meghatározások és megfelelő források még nem állnak rendelkezésünkre. A mai Mongólia területén viszont bőségesen előfordulnak a pusztán használt 8-9 cm hosszú bronz nyílhegyek. Ebből arra következtethetünk, hogy ez a nyíl típus a szkíták által használt nyilaknál vastagabb lehetett, hossza körülbelül 90-110 cm.⁹⁴

A szkíta nyílhegy 2,5-4 cm hosszú és 3,5-6 gr súlyú volt, amelynek nyílteste nem lehetett 60 cm-nél hosszabb. A belső-ázsiai 6-7 cm-es nyílhegyeknek 80-90 cm hosszú és 0,7-1,2 cm-es átméروju nyíltesttel kellett rendelkezniük. A középkorban Mongóliában járt európai utazók a mongol nyílról lejegyezték, hogy nagysága két láb, egy tenyérynyi, két ujj hosszú volt. *Kiselev* leírásai alapján több mint 0,8 m-nek becsülte a hosszát. *Gongorjav* szerint az utazók által leírt méret a legkisebb mongol nyilakra vonatkozott. A mai mongol nemzeti íjászok által használt nyilak nyílteste 80-100 cm-ig terjed.

A népdalokból és a népi köszöntőkből tudjuk, hogy a nyíltest tollazásához főleg egy keselyű formájú, nagy tiszteletben álló ragadozó madár (*tas*) tollát, illetve a halakból nyert enyvszerű ragasztóanyagot használták fel. A nyíltestet három oldalán tollazták fel. Biztosították ezzel a nyíl repülési irányának stabilitását, és megnövelték a sebességét.

A *halhák*nál a 19. században a tollat már négy oldalon ragasztották a nyíltesthez. Az ilyen nyílhoz tartozó íj méretének az átlagnál kb. 10-18 cm-rel kellett nagyobbnak lennie. Ugyanezen a területen találtak a Kr.e. 2-1. századból származó leletek között tollazott nyíltesteket. Számos kutató azonban azt feltételezi, hogy a tollazást a Kr.u. 1. században kezdték. Az írásos források azt igazolták, hogy már a Kr.e. 1. században is tollazták a nyilakat.⁹⁵ Ezeket a forrásokat a *Nojon-hegyi* ásatásokból származó leletekkel tudták igazolni.⁹⁶ A történészek egy része ezt *Kabul kán* idejére, a 11. század végére és a 12. század elejére teszi.⁹⁷

A kutatók másik része úgy gondolja, hogy a mandzsu uralom idején alakult ki.⁹⁸ Az archeológiai és néprajzi adatok szerint a *bolcuu nyíl* használata sokkal korábbra tehető. Errol részletesebben is olvashatunk a *Mongolok Titkos Történetének* (MTT) a 116. szakaszában, amikor *Temüdzsin* és *Dzsamuka Korkonak-dzsuburban* táboroztak le.⁹⁹

Hentij ajmak Csandagan-pusztájában a sírleletek között találtak *bolcuu-íjat*. **(18. ábra / a melléklet 11. oldalán)** Kérdéses azonban, hogy ez az íj pontosan mikor is alakult ki. Az íjászat tárgyi emlékei után kutató régészek szép számmal találtak ilyen tompa végu nyilakat. Az orosz tudós, *D. N. Anocsin (Anocin)* azt gondolta, hogy az ilyen tompa végu nyilat a *vogulok*, a *tunguzok*, a *burjátok* és a *szamojédok* arra használták, hogy vadászat során ne sértsék fel az állatok borét és húsát. Többek között madárvadászatra is alkalmazták, mert nem akarták, hogy a nyíl ereje szétszaggassa a kiszemelt zsákmány apró testét.¹⁰⁰

A kutatók szerint ilyen típusú *bolcuu-nyilat* használtak az *indiaiak*, a *perzsák*, a *türkök*, az *oroszok* és a *nyugat-európai* népek is. Az oroszok ezt a típusú nyilat *bolt*-nak, illetve *tomor*-nak nevezték, és a háborúk során is használták.¹⁰¹

Néhány kutatónak meggyozódése, hogy a nyíl vallási szerepet is játszott a népek életében.¹⁰² Mások a halász tevékenységhez kapcsolták a nyíl szerepét.¹⁰³

A belso-ázsiai népek folyamatos kereskedelmi kapcsolatban álltak a szomszédos népekkel. A nomád állattenyésztésből származó nyerstermékek mellett drága prémekkel is kereskedtek. A kis testu prémes állatokra a legalkalmasabb vadászfegyver a *bolcuu-nyíl* volt, amely nem sértette fel a drága, eladásra szánt prémeket és boröket.

A *közép-kokorszak* vadászai a *cavcaaxai-íjat* használták. Ennek a nyílnak a végét tuzbe tartva élesítették, vagy kezdetleges késekkel alakították a megfelelő méreture.

A nyílhegyek anyaga ko, bronz és csont volt. A fenti anyagok minosége növelte a nyíl pusztító erejét, és biztosította a repülési irányt.

A leletek között azonban találtak olyanokat, melyeknek csak egy része volt fából. Elofordult, hogy a nyílkészítés során a nyilak végét szándékosan vastag formájúra képezték ki.¹⁰⁴

Az említett fa végu nyilat az *Uvsz ajmak Ulaangam* város *Candman-hegyének* völgyében talált Kr.e. 8-3. századi sírleletek között tárták fel.

Ezzel kapcsolatos egy *D. Dorj* által publikált sziklarajz ábrázolás. Az általa vizsgált képek valószínűleg a bronz-korszakból származnak. Az ábrákból arra következtetünk, hogy a belso-ázsiai nomádok a bronz nyílhegyek mellett valószínűleg már használták *bolcuu* típusú nyílhegyeket.¹⁰⁵

A fejlődésnek köszönhetően a tompa nyílhegyet csontból, fából és más természetes anyagból készítették, de ezeket már külön ráillesztették a nyíltestre.

3. 3. 3. 1. A céltábla típusok

(1.) A mongolok kezdetben természetes tárgyakra lottak, például fatuskóra, fa-, csont- és fémdarabokra, a már elhullott állatok csontmaradványaira (például: bika koponyára), valamint nagyobb kodarabokra. A nomádok vándorló életmódjuk miatt eleinte nem fejlesztettek ki speciális (hordozható) céltárgyakat. Egyszerűbbnek és praktikusabbnak tűnt a természeti tárgyak alkalmazása. A céltáblákat emiatt számos osi népi mondában úgy emlegetik, mint birka vagy marha méretű fehér követ, bokrot, illetve sziklát. Ha tuzifát használtak erre a célra, az ügyes versenyzők képesek voltak olyan apró darabokra szétlőni, hogy aztán még fogpiszkálónak sem tudták volna használni.

(2.) Idővel a természeti tárgyakat felváltották a birkaborból készült céltáblák (*sarampai*). Egészen egyszerű technikával lenyúzták az állat borét, majd két farönk közé feszítették, végül erre lottak. **(19-20. ábra / a melléklet 12. oldalán)**

(3.) Később az állati borból készült szíjat (*sur*) összetekerték, és erre céloztak. Nagyon megkedvelték ezeket a vékony szíj darabokból összetekert, farönkök tetejére helyezett, labdaszerű célpontokat.

Az osi íjászversenyek keletkezéséről és edzéseiről a céltábla (baj) létezése ad bizonyosságot. A nomádok az állati borból készült céltáblákat úgy készítették el, hogy akárhová vándoroltak, mindig kéznél voltak.

A puha állati borból készült céltábla kiválóan megfelelt az íjászatra. A *sarampai* szó elemzése: *siren* és a *báj* jelentése: "a félig feldolgozott állatbor és céltábla".

Az állati borból készült céltábla típusai:

A *sarampai* készítésére hagyományosan a birkaborat használták. Az *urjanhaj* nemzetség viszont marhabort alkalmazott. Ez a típus az osi íjászok egyik legkedveltebb természetes céltáblája volt.

1.) A megközelítőleg négyzet alakúra vágott *sarampaiból* egyre kisebb darabokat készítettek, melyeket a nehézségi fok növelésére szorosan egymás mellé állított fatuskók közé feszítették.

2.) Labdaszerű céltárgyként is felhasználták a birkaborat. Az állati borból kivágott vékony szíjakat, (a nomád állattartás során használt bordarabokat) pamut fonalszerűen, labda vagy henger alakúra összegombolyították.

A szíjból készített labdaszeru céltárgyakra kizárólag tompa-nyíllal lottak. Ennek köszönhetően az "íj-repítés" és egyéb versenyek mellett megjelentek a "szíjlövo-versenyszámok" (*sur xarvax*) is.

A szíjra lövés versenye már *Kabul kán* idején, a 12. század elején létezett. A nézokat két részre osztották. A szíjból készült labdaszeru céltárgyakat középre rakták úgy, hogy jobbról-balra 30-35 vagy északról-délre (előlről-hátra felé) 40 *ald* távolságból lottak (az *ald* egy speciális mértékegység, amely az ember egyik vállától a másik kezének a végéig tartott).¹⁰⁶

Az ehhez hasonló *szíj-hengereket* ma is használják a tradicionális sportversenyeken.

Érdekes, hogy bizonyos kutatók ezt a fajta versenyszámot jóval későbbre, a mandzsu idoszakra datálják. *Gongorjav* szerint az állati borból készült labdaszeru céltáblát akkoriban kezdték használni, amikor a hagyományos céltábla szó kezdett eltűnni a nyelvből, és helyette a szíj (*sur*) forma honosodott meg. A céltáblára lövi (*sarampai xarvax*) és a szíjra lövi (*sur xarvax*) két íjászati versenyszámmal azonosítható.

Újabb típusú céltárgyakat is elkezdtek használni a 13. századi íjászversenyek során. Kis zászlócskákat vagy marha koponyákat helyeztek el az íjásztól 335-500 íjnyi távolságra. Minden versenyző csak 4 nyilat lehetett ezekre az új típusú céltárgyakra.¹⁰⁷ Emellett tartottak egyéb íj és nyíl versenyeket is ekkoriban például "szíjra lövo" (*sur xarvax*), "céltáblára lövo" (*sarampai xarvax*) és "labdára lövo vagy vadászó" (*bömböx xarvax*) versenyt. **(21. ábra / a melléklet 13. oldalán)**

A borból készült céltáblára lövés egyik legnépszerűbb formája a "rejtett ellenség vadászata" (*daldyn daisan*) volt.

A speciális íjászverseny során nyolc birkabor céltáblát dombok mögé vagy árkokban rejtettek el. A verseny nehézségét fokozta, hogy a céltárgy szemmel nem látható helyen állt, és a lövésre vállalkozóknak különleges képességekre volt szükségük a pontos találat eléréséhez. Ez a típusú játék valószínűleg a katonai kiképzés alapja lehetett, ahol a "láthatatlan ellenség" megtalálása és gyors lenyilazása az életben maradás feltétele volt.¹⁰⁸ **(22. ábra / a melléklet 13. oldalán)**

3. 3. 3. 2. A Mongol Birodalom virágkorának íjászata

A Mongol Birodalom virágzása egybeesett a "katonai játékok" virágkorával. A 6. században már kiépült egyfajta feudális típusú államrendszer.

A nemesek politikai és gazdasági érdekei már akkor megkövetelték, hogy a katonák ügyességét, erejét, tudását továbbfejlesszék. Emiatt nagy figyelmet fordítottak a hagyományos mongol versenyjátékok fejlesztésére. Az említett korszakhoz kötődik a hadászatban foszerepet játszó íj – történetének hoskora. Ennek köszönhető a nyíl fej" vagy "éles fémcúcs küldés, illetve költöztetés" (*ziv xarvax*) és a "szíjra lövés" (*sur xarvax*) további fejlődése. Fontossá vált a versenyjátékok ápolása háborús és békés időszakban egyaránt. A versenyjátékok társadalmi jelentése azonban megváltozott. Ekkoriban a feudális urak testreit, harcosait a versenyeken szerzett érdemeik szerint válogatták ki. A nagy mongol kánok minden év tavaszán *Karakorum* városában (az akkori főváros) egy hónapon át tartó hatalmas ünnepeket tartottak. Az ünnepegsorozat minden estéjén íjászversenyeket rendeztek. A gyozteseket ünnepelelék, és jelentos díjazásban részesítetteék.¹⁰⁹

A külső területek megszerzésére irányuló háborúk idején az íjászathoz szükséges eszközök készítése is kifinomult. Ekkoriban a legfontosabb fegyver az íj volt. A kardok mellett tömegesen kezdtek előállítani a „Karakorumi Fegyvergyárban”. Télen nagy szabású vadászatokat rendeztek. A vadászatot követő 10. napon versenyjátékokkal szórakoztak. Az európai utazó, *Plano Carpini* írta, hogy *a mongol férfiak a semmihez nem értettek jobban, mint az íjászathoz. Vadásztak, és állandóan gyakorolták az íjászatot. A gyerekeket is életkoruknak és testméretüknek megfelelő íjakkal oktatták. Emiatt az íjászversenyek nagyon népszerűek lettek.*¹¹⁰

Egy korabeli forrás szerint a 13. századi *Karakorum* városának északi oldalán 12 m magas épületek álltak, ahol elszállásolták az íjászokat. Ez az adat arra utal, hogy *Karakorumban* nagyon gyakran rendeztek "katonai játékokat".

A feudális uraknak emiatt jelentos anyagi áldozatot kellett hozniuk. Intézkedniük kellett a versenyre érkező nagy létszámú versenyíjász megfelelő ellátásáról és elszállásolásáról.¹¹¹

A 13. századi versenyek legcsodálatosabb emléke a „Dzsingisz köve”. A kö magassága 22 cm. A rajta lévő szöveg 24 szót tartalmazott *ujgur mongol* írással. Az íjászzal kapcsolatos legősibb, köbe vésett írásos emlék 1224-1225 körül született. Neve mongolul, "a bika nyaka" (*bu xuzuun*), amely valószínűleg egy akkori helység neve lehetett. Ma a moszkvai *Ermitázs Múzeumban* orzik a követ, mely a *hirhira-i mongol palotaromban* feltárásának köszönhetően maradt meg. A kövön látható felirat a káni íjászverseny gyoztesese előtt tiszteleg: *Midon Dzsingisz kán a szárt népet leigázta, tábort ütött, és az egész Mongol Birodalomban nemesei Buka Szocsigajban egybegyűltek. Jiszügej a messze nyilazáskor háromszázharmincöt ölnyire nyilazott.*¹¹²

Kljukin hosszú ideig foglalkozott a "Dzsingisz kövé"-nek elemzésével. Munkája során szem előtt tartotta a *Mongolok Titkos Történetének* adatait is.

„*Ha nagyot feszítek, akkor 900 aldot is lövök,
Ha nem feszítek túl nagyot,
akkor is ellövök 500 aldnyi távolságra.*”¹¹³

Erre alapozva feltételezte, hogy a 900 ald távolságra lövo íj a nagy íj, az 500 aldnyira lövo pedig a kis íj lehetett.¹¹⁴ *Kljukin* a mongoloknál megjelölt 1 aldnyi távolságot 6 lábnek vette.¹¹⁵

A "Dzsingisz köve" a legfőbb bizonyítéka a 13. századi mongolok *ziv xarvax* versenyeinek. A szöveget sokan homályos magyarázatokkal látták el. *Perlee* megpróbálta korrigálni az elozo értelmezések hibáit. Saját kutatásai során felhasználta a rendelkezésére álló néprajzi, történelmi adatokat, és elvégezte az etimológiai utalások vizsgálatát.¹¹⁶ *Perlee* hibátlan, pontos találatként fordította le az *ontudlug* kifejezést.¹¹⁷

Az íjászversenyek a nagy kán központosító törekvéseit szolgálták, általuk ellenorzése alá vonta a fegyverforgatásra alkalmas, legkiválóbb harcosokat. Az sem volt véletlen, hogy *Dzsingisz* öccsét, *Kaszart (Kasar)* nevezték ki a legfőbb íjászati októnak.¹¹⁸

A fent említett szisztéma szerint megrendezett versenyek gyozteseit pazar jutalomban részesítették, és eloléptették a hadseregben. Sot a *nojonok*, és a *kánok* testorségébe is bekerülhettek. Az irántuk érzett tiszteletet tükrözi az, hogy még emlékkövet is állítottak számukra.¹¹⁹

Azzal ösztönözték a katonai íjászok tudását, hogy egyre több embert vontak be az íjászversenyekbe. Idovel szigorították a versenyfeltételeket és a szabályokat. Például a *ziv xarvax* versenyszámban fontossá vált, hogy a kifeszítés technikája kiváló legyen. A versenyzonek a nyíl hegyéig kellett feszíteni a húrt. Már nemcsak a pontos célzás vált lényegessé, hanem a helyes technika alkalmazása is.

Jao Hun (Csao Hon Go Wan Moholuj) dél-kínai nagykövet beszámolt a katonai edzésprogramok és kiképzés káni ellenorzéséről. Leírása szerint a mongolok az íjat fából készítették. Az íj kifeszítéséhez több mint, 1 *sí*-nyi ero kell.¹²⁰ Egy szovjet tudós, *Munkeev* 1975-ben erre a leírásra hivatkozva fejtette ki a mértékegységek átváltását egy (1) sí = 29 kg, 960 gr ~ kb. 30 kg¹²¹

Egykoriban a mongolok az íj keménységét, illetve puhaságát *xövcin num*nak nevezték. (Szó szerinti jelentése az "íj húrja".) A népmesékben, a néphagyományban előforduló kérdések között találjuk például:

- „*Hány xövcin num-ot tudsz kifeszíteni?*”
- „*Milyen nehéz követ képes felemelni az íjad?*”

Namnandorj egy *xövcin num* egységet kb. 5 kg ereju feszítésnek tekintett ¹²² Ha 1 sí = 30 kg, akkor az 6 *xövcin num*-nak felel meg.

A mai mongolok által használt íj ereje 28-34 kg. ¹²³ Ebből következik, hogy a kínai követ talán csak átlagos íjat láthatott, amikor Mongóliában járt. Azaz a mongol katonák magukkal hordtak 2-3 kiváló íjat. ¹²⁴ Akkoriban azonban a hosök, a *mergenek* az átlag katonák fegyvereinél erősebb íjat használtak. *Kaszar (Kasar)* 900 aldni lövését ma már irodalmi túlzásnak tartjuk. *Namnandorj* szerint lehetett ekkora ereju mongol íj, mert a *Karakorum* környéki ásatások során találtak egy 15 cm hosszú nyílhegyet. Ebből következik, hogy hozzá megfelelő nagyságú nyíltest is tartozhatott.

A mongol történész állítását megcáfolta *Schubert* elemzése. A rendelkezésre álló források alapján *Kaszar* fia, *Jiszügej* lövését 335 ald-ra vagyis 502,5 méternyi távolságra becsülte. ¹²⁵ *Rubruk* 13. századi jegyzetei érdekes dokumentumokat tartalmaznak. A *Dzsingiszidák Toluj*-ágából 1250-1251-ben *Batu kán* segítségével nagykánná választott *Möngke* egy Akrából érkező követtel, *Feudullal* egy nagy fekete íjat küldött a franciáknak, amelyet két embernek kellett kifeszítenie. A nyíl hegye ezüstből volt. *Möngke kán* azt mondta: „*Menj a francia királyhoz, és ha ok nem akarnak békét kötni velünk, add oda nekik ezt az íjat és a nyilat. Mondd el, hogyan használják gyorsan és ügyesen.*” ¹²⁶ Ez a páratlan fegyver, az azóta híressé vált, védett és különleges tisztelettel övezett ötvös fekete íj (*darxan xar num*) lehetett.

Ez az íj típus a *Jiszügej* által használt íj, amely állítólag eltalálta a 335 ald távolságra lévő céltáblát is. A hagyomány szerint képes volt még 300 ald távolságra lévő ember lábát is széttronsolni, sőt erejéből még arra is futotta, hogy átfuródva a csonton továbbrepüljön. ¹²⁷

Ebből az íjtípusból még a 20. században is megőriztek egy darabot. *Toncagnamjil Batar mergen*-nek az íjáról van szó. Az íjász mester körülbelül 190 cm magas volt, de amikor az íj mellett állt, csak a *gicig* részét érte fel. Ebből következik, hogy az íj legalább 2 m hosszú lehetett. ¹²⁸ A kutatók által megállapított adatok szerint az erősebb íjnak a legnagyobb lövési távolsága 900 m volt. ¹²⁹

A *Mongolok Titkos Története* szerint a *harcsin* (*harcin*) katonák az átlagos katonáknál ügyesebben tudták használni az íjat és a nyilat. Ez a fegyver a többi lofegyvernél gyorsabb és nagyobb erejű volt. Bizonyos tehát, hogy ezek a katonák egy hatalmas méretű íjat fogtak a kezükben. "Selyem katonának" (*argan cereg*) nevezték őket. Ide tartoztak például a káni testorság tagjai is, akik gazdagabb hadi felszerelésben és katonai ruhákban pompáztak, mint társaik.

Ezek alapján feltételezzük, hogy a 13. században három típusú íj létezett:

- (1.) A *daxar xar num* valószínűleg a híres *mergenek* által használt íj lehetett.
- (2.) A *harcsin* (*harcin*) katonák által használt kifinomult és megnövelt erejű íj.
- (3.) A kínai követ által kipróbált 1 sí erejű íj is létezhetett.

A mai mongolok három osztályba sorolják a jelenleg használatos íjakat. Ez a besorolás utal a fent említett három osi íjtípusra:

- (1.) nagy méretű (ix),
- (2.) közepes méretű (dund),
- (3.) kis méretű (bax)

A *Mongolok Titkos Története*nek 116. alfejezetében említik az *alangir* szót. *H. Perle*, *A. Kozin*, *P. Pelio* a fenti kifejezést "állványra ragasztott" (*xavcaaxax*), illetve gyerek-íj (*saaltyn*) kifejezéssel azonosították.¹³⁰

A Mongol Birodalom virágkorában megnövekedett az íjászatról szóló versek száma, és kialakultak szabályai is. Létrejött például a "csoportos íjászat versenye".

A továbbiakban az íj és a nyíl elveszítette hajdani jelentőségét. Az íjász-versenyek számának visszaesésével a versenyekből származó elonyök is lecsökkentek. Az íjászversenyek közül a "szíjra lövés" (*sur xarvax*) maradt meg versenyjátékszerű tevékenységi formaként.¹³¹

3. 3. 3. 3. A mesterlövész rendfokozat

A nemzeti társadalomban sorozatossá vált törzsi háborúk megnövelték az íjászversenyek iránti igényt. Az átalakulóban lévő nemzeti rendszer felemelkedési esélyt biztosított a harcban és a versenyekben egyaránt kiváló férfiak számára. A nemzeti egyensúly felbomlása után egyre jelentősebb vagyoni különbségek alakultak ki. Egyes személyek felemelkedtek a társadalomban, őket uraknak (*nojon*) nevezték. A *nojonokat* különböző rendfokozatokkal látta el az uralkodó.

Ezek között legelőkelőbb a "mesterlövész" (*mergen*), az okos, ügyes (*cecen*), az erös birkózó (*böx*) és a bátor, tette kész (*batar*) katonai rendfokozat. A *mergen* katonai rendfokozat csak a nemzetségi vezeteket vagy közeli bajtársaikat illette meg. Ebből következtethetünk a szó pontos eredetére és idejére. *Vladimircov* szerint mesterlövésznek nevezték azt a személyt, aki egyik lövészversenyen sem hibázott. A *mergen* szó másik jelentése: „gyorsan gondolkodó ember”.¹³²

Perlee szerint a mesterlövész fokozat a vadászó életmód idején alakulhatott ki.¹³³ *Gongor* ellenkező álláspontot foglal el ebben a kérdésben. Szerinte a mesterlövész fokozat, akkor keletkezett, amikor a vadászat mellett a folyamatos háborúskodás is részévé vált a patriarchális típusú, nemzetségi társadalomnak. A rendfokozat csak a hadászat virágkorában, a „katonai reformkorban” nyerte el végleges formáját. *Gongor* emiatt a Nagy Mongol Birodalom virágkorával azonosította a "katonai reformkor" kifejezést.¹³⁴

A *Mongolok Titkos Történetének* (MTT) 40. szakasza szerint a *mergen* fokozat akkor szerepelt először, amikor *Tamacsi* (*Tamaci*) ezredes fia, *Haricsár* (*Haricar*) megkapta ezt a rendfokozatot.¹³⁵ *Perlee* szerint a Kr.u. 9. században már teljesen szétesett a nemzetségi rendszer. A mongol népek ekkor a nemzetségi és a feudális viszonyok közti átmeneti állapotban éltek. Ekkoriban a nemzetségi vezetők még örökölhették apjuk hatalmát, a mesterlövész fokozatot azonban már nem. Ezt ki kellett érdemelni.¹³⁶

Dobun Mergen két fiát: *Belgünütejt* és *Bügünütejt* senki sem nevezte már *mergen*nek. A rendfokozatot még ők sem örökölhették.¹³⁷ A *Mongolok Titkos Történetében* szereplő népmesei és mondai motívumok megszületésétől egészen a mai napig a *mergen* fokozat megőrizte eredeti jelentését: „az az ember, aki jól használja az íjat és a nyilat”. A *mergen* fogalom kibővült számos mellékjelentéssel is, melyek közül a legismertebb az „országos bajnok” (*Ulsin mergen*).¹³⁸

A *nomád feudalizmus* idején a tartományi vezetők emberei rendelkeztek *mergen* fokozattal. A központosított hatalom szétesése után a hercegek (*tajdzsik*) vették át az irányítást. A nemesi címek mellett ők birtokolhatták a *mergen* katonai rendfokozatot.¹³⁹

A "grófi cím" (*mergen gun*), a "fejedelmi cím" (*mergen vang*), a "kormányzói cím" (*mergen zasag*) nemcsak katonai rendfokozat, hanem világi cím is lett. A *mandzsu uralom* alatt és a rövid életű *teokratikus mongol államban* mindvégig használatban is maradtak.

A forradalom után, 1924-et követően felbomlott a nemesi rendszer. A *mergen* címet ettől kezdve csak a sportban használják. A *mergen* fokozatot ma már csak a hagyományos népi versenyjátékok bajnokai viselhetik.

3. 3. 3. 4. Az íjászversenyek a mandzsu uralom alatt

A 17. századtól a 20. század elejéig tartó mandzsu uralom nem kedvezett a hadi játékok felelevenítésének. Hiszen a kolostorokba felvett embertömegeket kivonták a fegyveres szolgálatból (és a termelőmunkából is). A mandzsuk az általuk támogatott *sárga buddhizmust* kihasználva a mongol ifjagnak megtiltották az íjászat rendszeres oktatását. Nem egyszer azonban a mongol szerzetesek parókában szöktek át egyik tartományból a másikba egy-egy íjász-verseny kedvéért.

A mandzsu *Csing dinasztia* (1644-1911) versenyjátékokat korlátozó intézkedései ellenére helyi versenyeket mégis rendeztek. **(23. ábra / a melléklet 14. oldalán)** A mandzsuk az utolsó mongol kánok ellenállásának felszámolása után már nem tartották olyan veszélyesnek a versenyjátékokat. Állandó császári ellenőrzés mellett engedélyezték a versenyek felújítását, és 1778-ban kiadtak egy különleges jogszabálygyűjteményt. A mindenkori mandzsu császár ettől kezdve törvényileg szabályozta a mongolok tradicionális versenyjátékainak idejét, menetét és résztvevőinek számát. A mandzsu elnyomás utolsó évtizedeiben további rendeletekkel szabályozták a több száz éves hagyományokra visszatekintő, közkedvelt mongol íjászversenyeket. A *bogdogegen* a 18. században személyesen is rendelkezett az íjászversenyek kérdéséről a mongol törvénykönyvben: „Évente nyáridon az országos íjászversenyre a hadügyminisztérium a halha négy megyéből 300 életerős férfit, nemest és közrendut jelölve, a közigazgatási egységek költségén küldjön a kolostor-fővárosba. Íjászversenyre való felkészülésük ideje egy hó.”¹⁴⁰

3. 4. A lovasversenyek

3. 4. 1. A lovasversenyek a kultikus korszaktól a Mandzsu Császárság bukásáig

A lovak *domesztikációja* körülbelül Kr.e. 3000 környékén kezdődött a belső-ázsiai sztyeppén.¹⁴¹ Egyes történészek a bronzkortól datálják kialakulását.

Kétféle ló ábrázolással találkozunk egy Kr.u. 1. századi kínai sziklarelifon. A kínai harcosok kecses lovaival szemben feltűnnek a hunok nagy feju, erős testalkatú hátasai. Ez az ábrázolás is tanúsítja, hogy Belső-Ázsia egy jelentős területén elterjedt egy új lófajta, ami magában hordozta osei eltérő tulajdonságait. Ez a ló a *Tiansan-hegységtől* a *Kárpátokig* elterjedt graciálisabb, kisebb feju, karcsúbb lábú vadlófajtából, a *tarpánból* (*Equus caballus Gmelin*) domesztikált házi ló.

A belső-ázsiai steppéken kereszteződött egy ott élő, vaskosabb lábú, nagyobb feju, durvább alkatú vadlófajttával a *takival* (*Equus caballus Pallas*) vagy *Przevalskival*, mai mongol nevén a *tax*-szal. Ez a keresztezés hátrányosan befolyásolta az állatok küllemét, de fokozta szívóosságukat, igénytelenségüket.¹⁴² **(24. ábra / a melléklet 14. oldalán)**

A lóversenyeken különböző kategóriákba sorolták be a lovakat. A 2-4 évesek, az 5 évesek és az ennél idősebb csodörök csoportjába. A lovak színük szerint kapták nevüket. Az előző versenyeken már dicsoséget szerzett paripák nevéhez az osök szokásaihoz híven még egy-egy tiszteleti kifejezést is csatoltak. Néhány ló név a 13. századból, melyet még ma is ismernek: *Rendes Szürke* (*Dzsoszotu Boro*), *Szürke Porfelho* (*Boro Togorum*), *Kemény Fekete* (*Hatang Hara*), *Drágako Szépségu*, *Özelt Sárga* (*Erdening Szaing Csong Sargal*), *Acsul Boro "Terpesztve járó Szürke"*, *Küdüür Hongor Galzan "Eros lámpásos Fakó"...*¹⁴³

Egy régi, mongol nyelvű kéziratban szakszerű magyarázatot kapunk arról hogyan is kell kinéznie egy „gyorslábú drágakonek”: „*Külso jellegzetességeit tekintve elengedhetetlen a következő tizenhárom testrész tökéletessége például az állé, a homloké, a szemöldöké, a csontozaté, a gerincé, a hasé, az úgynevezett „kék húsé”, vagyis a szortelen testtájaké, az izomé, a szegyé, valamint a patáké. Legalább ennyire fontos tényező a kilenc testrész hosszúsága is. Ezek közé sorolható a négy lábszár, a gerinc íve, az orr vonala, a nyelv és a fül mérete. Vékony és nemes vonalú legyen a nyak, az orrhegy és a fülbég. Egészséges vastagságú legyen a két fülto, a fej és a lábszárak töve. Gyorsaságának fokozására széles paták, tág orrlyukak, mély fülgödrök, széles szegy és ágyék szükséges. Ugyanakkor arányosan rövid legyen a négy boka, a nyak és a fark nagysága.*”¹⁴⁴

3. 4. 2. Források a mongolok lótartrási szokásairól a 13. századtól a Jüan dinasztia bukásáig

A *Mongolok Titkos Történetének* (MTT) 141. szakaszában, *Dzsamuka* kánná választásának napján az *Alkujbulak*-forrásánál összegyűlt törzsek esküvel erősítették meg szövetségüket. A ceremónia során levágtak egy csodört és egy kancát is.¹⁴⁵

Évszázadokkal később a *karacsinok* (*karacin*) és a *mandzsu* szövetségesek hasonlóan pecsételték meg a szerződést, egy fehér ló és egy fekete ökör leölésével.¹⁴⁶

A kínai források szerint haláluk után mumifikálták a mongol császárok testét. Aztán a sámán egy arany díszítésű nyereggel és zablával (*na-shih-shih*) ellátott lovat vezetett elő.¹⁴⁷ A lovat arany lónak (*Chin-ling-ma*) nevezték el, aki szintén követte urát a halálba.¹⁴⁸

A lovak a mongol ember számára a legnagyobb értéket jelentették a belső-ázsiai sztyeppéken. Ez volt az az állat, mely gondoskodott a nomádok szállításáról és élelmezéséről is. A háború idején nagy mozgásteret biztosított a folyamatosan vándorló mongolok számára. Képesek voltak lovaik segítségével katonai erejüket megsokszorozni a letelepedett, mezogazdaságból élő népekkel szemben. Taktikájuk az volt, hogy a soron következő támadásnál vagy visszavonulásnál mindig újraszervezték, megerősítették soraikat. Oszel, amikor a földművelő népek (kínaiak) a betakarítással voltak elfoglalva, a nomádok könnyedén bevonultak bárhová. Ráadásul lovaikat mindenütt "terített asztal várta". Életmódjuknak köszönhetően számos kellemetlenséget okoztak ellenségeiknek. Errol vall a *Jüan Shi*-bol, a *Jüan dinasztia* krónikájából származó pár sor is:

*"Jüan tartomány északon található. Természeti adottságaira nézve kiválóan megfelelt a lovaglásra és az íjásatra is. A nomádok pedig szívesen birtokolták pompás lovaik és nagyszerű íjaik segítségével."*¹⁴⁹

Kínát nemcsak a mongolok támadták meg, hanem más nomád népek is. (Közülük azonban nagyon kevesek alapítottak önálló dinasztiaát.) Kínában az egyik legjelentősebb uralkodóház a *Jüan dinasztia* (1280-1368). Megalapítója a mongol *Kubilaj kán* volt.

A lovak jelentőségére, a lótarásra és a lovak versenyztetésére vonatkozó ismereteinket a 13. századtól főleg a *Mongolok Titkos Történetéből* és az *Altan tobci* (Arany Foglalat) című mongol történeti munkákból szereztük. Léteznek kínai források is, melyek megerősítik a legnagyobb értékű domesztikált állat szerepét a nomád mongolok életében.

A *Mongolok Titkos Történetében* (MTT) az alábbi szöveghelyek foglalkoznak a lovak szerepével a vadászatok, a hadmuveletek és az élelem beszerzésénél.

A MTT. 3. szakaszában a mongolok osei között szerepel *Torokoljin-bajan* feleségének és szolgálójának neve mellett két lóva a színükkel együtt. A tulajdonos jelzője a gazdag (*bayan*), mivel vagyónként tartja számon a lovait.¹⁵⁰

A MTT. 90. szakaszában, amikor *Temüdzsin* (a gyermek *Dzsingisz kán*) és fivérei a férfikorba léptek, jussukat követelték. Birtokba vettek nyolc lovat, a kilencediket pedig mormota vadászatra használták. Amikor az ellenség a lovat ellopta, *Temüdzsin* és társa, *Boorcsu* életüket kockáztatva visszaszerezték.¹⁵¹ Ezt az epizódot később az *Altan tobci*-ben és kínai forrásokban is feljegyezték.¹⁵²

A MTT. 99. szakaszában lejegyezték, hogy *Temüdzsin* feleségének, *Börte* nagyaszonynak nem jutott ló, ezért *merkit* fogságba esett.¹⁵³

A MTT. 168. szakaszában, a lovak kimerültségét használta fel *Dzsingisz kán*, hogy elkerüljön egy kellemetlen találkozást az áruló *Ong kánnal*.¹⁵⁴ *Juvaini* is említést tett a lovak szerepéről *Batu bocsánatkérése* kapcsán, amikor az új kán segítségükkel akart elkerülni egy kellemetlen találkozást *Güjük kán* halála után, *Oghul Ghamish* megválasztásánál.¹⁵⁵

A MTT. 131. szakaszában, *Dzsingisz kán* lovára egy veszélyes találkozó alkalmával huséges bátyja, *Belgütej* vigyázott.¹⁵⁶

A MTT. 124. szakaszában szó esik arról, hogy *Temüdzsin* kánná választása után azonnal megbízta legkiválóbb embereit, *Belgütejt* és *Karakaldaj-tokuraunt* a lovászi teendőkkel és a lovak herélésével. Az új kán négy rátermett embert választott a ménesek orzésére (*Arkaj-kaszar*, *Takaj*, *Szükegej* és *Csaurkán*). A juhok terelésének irányítása mellett a jurta-felszerelések szállításának összehangolása is részét képezte a betöltendő feladatuknak.¹⁵⁷

A birodalomalapító *Dzsingisz kán* vezetésével a mongol népek lovas nomád harcmódoruknak köszönhetően képesek voltak világbirodalmat létrehozni. Kiváló érzékkel fogalmazták meg rendeleti úton is a lótarással, a katonai kiképzéssel és a versenyeztetéssel kapcsolatos elképzeléseiket.

*A mongol Kubilaj kán (1251-1294) által megalapított Jüan dinasztia (1271/1280-1368) császári testőreinek (Keshig)*¹⁵⁸, mint állami tisztviselőknek felelősségteljes munkájuk mellett továbbra is el kellett látniuk a császári lovak (ulaghaci, morinci, és kötöci)¹⁵⁹ gondozását.¹⁶⁰

3. 4. 2. 1. A lovak edzése, felkészítése a harcra és a versenyeztetésre a 13. századtól a Jüan dinasztia bukásáig

A *Jüan-shih*bol (a Jüan dinasztia történelmi krónikájából) tudjuk azt is, hogy Mongólia és Kína gazdagsága a lovak számában és minőségében mutatkozott meg:

"A császári lovak nyilvántartása azért körülményes, mert tízezer kilométeres sztyeppén legeltették őket."¹⁶¹

Chao hung 1221-ben a mongolok lótenyésztéséről adott leírást.¹⁶²

"A tatárok földje vízben, fűben gazdag, ami kiváló adottságokat biztosít a juhok és a lovak tartására. Az első két évben az állatok születése után keményen meglovagolják, és edzik őket a füves pusztákon. Azután három évig csak legeltetik, majd újra edzeni kezdik. Mivel korán trenírozzák őket, nem rúgnak, és nem harapnak. A méneseket százával, ezrével tartják, ennek ellenére csendesek, nem nyerítenek. Felnyergelés után a lovakat nem kell kikötni. Nem kóborolnak el, természetük rendkívül jó.

*Nappal sohasem etetik, csak este engedik ki oket a legelore. Akkor legeltetnek, amikor még üde zöld a fu, vagy amikor már kissé hervadt. Reggel felnyergelik a lovakat. Soha nem adnak nekik zabot vagy gabonát. Amikor táborozni mennek, mindenki számára jut néhány ló, melyet naponta váltanak. Ezzel magyarázható, hogy soha nincsenek kimerülve.*¹⁶³

Egy valamivel későbbrol származó szöveg a *Hei-ta shih-lüeh Ögödej* (1228-1241) uralkodásának éveibol származik¹⁶⁴:

*"A mongolok lovai hat hónapig a sztyeppén legelnek, friss, zöld füvet esznek, amitol meghíznek. Ha megerosödnek és kibújik az elso foguk, kiherélik oket. Ezután megizmosodnak, és erejük megsokszorozódik. Szelídekké válnak, semmiféle rossz tulajdonság nem alakul ki bennük. A széllel és a hideggel szemben ellenállóan viselkednek. Ha nem herélik ki oket idoben, a fenti jó tulajdonságok helyett az ellenkezoje következnek be náluk. Könnyen ijedossé válhatnak, és irányíthatatlanok lesznek. Patájuk vékonysága miatt félnek a kövektol, ezért vassal patkolják meg oket. Ezt nevezik durva lábnak.*¹⁶⁵ *Egy-egy gyors futtatás után nem engedik jóllakni oket. Eloszor leveszik róluk a nyeret, és felfelé tartott fejjel kikötik. Megvárják, amíg megnyugszik a légzésük, és lekul a patájuk. Csak miután kipihenték magukat, juthatnak újra vízhez és fuhöz. A ménes vezetőjét *wu la ch' ih-nak* nevezték [ulaghachi]."*¹⁶⁶

A fenti forrás harcászati jegyzeteinek szövegmagyarázója, *Hsü T'ing* hozzátette:

"Megvizsgáltam a tatárok lótenyésztési módszerét. Kora tavasszal sohasem harcolnak. Minden jó lovat fel akarnak vonultatni. Az állatok szabadon legelhetnek, ihatnak a folyók vízébol, nem engedik megülni senkinek, vagy elhajtani oket a szállásterületükrol. Csak akkor kötik ki a lovakat a jurta köré, ha nyugati szél fúj. Ilyenkor kevés fuvel etetik, és kevés vízzel itatják oket. Egy hónap után lefogynak, és újra lovagolhatóvá válnak. Így biztosan nem fognak több száz kilométer után sem izzadni. Képesek lesznek elviselni a "hosszú menetelést" és a táborozást is. Közben nem ehetnek, és nem ihatnak semmit. Ellenkezo esetben könnyen megbetegedhetnek. A lótenyésztésnek ez egy bevált módszere. A déliek (kínaiak) éppen az ellenkezojét teszik, emiatt lovaik gyakran megbetegszenek. A mongolok a méneket kiemelten kezelik, jól táplálják. Könnyen kiválasztják közülük a lótenyésztésre legalkalmasabbakat. A többi lovat kiherélik. Ezzel magyarázható, hogy nincs közöttük erotlen mén. A heréletlen csodöröket a kancák közé teszik, és soha többé nem engedik a heréltek közé. A heréltek és a kancák így mindig külön csoportokat alkotnak a puztán. Egy ménes általában négy-ötszáz lóból áll. Minden ménest két csikós oriz. Ostor helyett kezükben egy vasból készült szerszám, mellyel fégyelmet tartanak a lovak között.

*Az állatok rendkívül félnek tole, emiatt engedelmesen viselkednek. Minden este és reggel fegyelmezetten vonulnak a karámba a csikósok felügyeletével. Egy ideig gazdájuk jurtája előtt álldogálnak, aztán szétszélednek. Az itatás során általában négy-öt ló részére elegendő víz van a vályúban. A lovak fegyelmezettek. Csendben teleisszák magukat, majd elvonulnak. Ha valamelyik ló megriad, és megbontja a sort, a csikós vas szerszámával gyorsan rendet teremt. A lovak lehajtják fejüket, és újra teszik a dolgukat. Ha valamelyik kanca elkóborol, a csodör azonnal megrúgja, megharapja és visszakényszeríti a helyére. Ha egy másik ménes csodöre odatéved, megrúgják és elkergetik. Nagyon érdekes, hogy minden csodör ellenőrzése alatt tartja a saját kis csapatát."*¹⁶⁷ A lovak tartására és meglovagolására vonatkozóan szigorú rendeletek láttak napvilágot. Közülük is az egyik legjelentősebb az 1232-es császári rendelet.¹⁶⁸

Dzsingisz kán közvetlen utódai: *Ögödej*, majd *Möngke* a *Jüan dinasztia* megalapítása előtt rájöttek arra, hogy a birodalmat csak "lovas nagyhatalomként" lehet összetartani. Ehhez viszont megfelelő lóállományt kellett biztosítani. A *Jüan dinasztia* egységét a célirányos "ló-politikával" sem sikerült megőrizni.

A lovak beszolgáltatásáról és felvásárlásáról *Kubiláj* több császári rendeletben is gondoskodott. Az 1260-as rendelet százezer ló felvásárlását és beszolgáltatásának körülményeit határozta meg. A törvény rendelkezett a sovány és a lovaglásra alkalmatlan állatok gondozásáról és edzéséről.¹⁶⁹

A célirányos "ló-politika" háttérében a *Jüan dinasztia* egységesítő törekvései álltak. A lótartásra vonatkozóan meghatározták, hogyan kell bánni a császári, illetve a magántulajdonban lévő lóállománnyal. Milyen eszközrendszer (itatók, felszerelés és a táplálék) szükséges a Kína területén fellelhető lóállomány ellátásához. Szigorú rendeletekben szabályozták a lovak tartását a birodalomban.

Az 1265-ös császári rendelet hivatkozott *Ögödej* és *Möngke kán* szigorú szankcióira, melyekkel felléptek a lovak csempészése, birtoklása és felhasználása ellen. Bizonyos népeknek a *Sárga-folyó* mentén, délen a *Tung-kountól* keletre *Csi tartományig*, a *koreaiaknak*, a *kínaiaknak*, a *buddhistáknak*, a *muzulmánoknak*, valamint bizonyos foglalkozású személyeknek (a vadászoknak, a kereskedőknek, a paraszti munkát végzőknek, a fogadósoknak, a munkanélkülieknek és a prostituáltaknak) a rendelet megtiltotta a lovaglást és a lovak birtoklását. A *Sárga-folyó* mentén minden kompot át kellett engedni a lovakat ellenőrző orjáratoknak. A lovak állandó edzettségének és formában tartásának biztosítása miatt csupán mongol és kínai katonáknak, a császári hivatalnokoknak és küldöncöknek engedélyezték a lovak használatát.

A visszaélések elkerülése végett a 13. századtól "lovaglási engedélyeket" adtak ki. A lovak illegális birtokolása vagy eladása börtönbüntetést és kivégezést vont maga után.¹⁷⁰

Az 1289-es rendeletben a lovak eladása, gondozása mellett előírták a lovak regisztrációját (színe, kora, testsúlya szerint).¹⁷¹

Az 1293-as császári rendeletben a lovak beszolgáltatását és megvásárlását azért írták elő, hogy elejét vegyék az északi és a nyugati hercegségek lázadásainak. Ezekből a rendeletekből jól kivehető, hogy a császári hadsereg lovas nomád harcmodorának a felelevenítését tuzték ki célul a *Jüan dinasztia* uralkodói.¹⁷² A hatalmas birodalom méretei azonban nem kedveztek a *Jüan dinasztia* nagyra töro terveinek. Egyre nőtt a korrupció, a katonai erök széthúzása, ezért a rendszer lassan működésképtelenné vált.¹⁷³

A császári ellenorzés szigorának csökkenéséhez az is hozzájárult, hogy *Jüan dinasztia* császárai egyre jobban elmerültek a kínai kényelem és pompa tengerében. A lótarásról, a lovak edzéséről és a harcászatban játszott szerepről egyre jobban megfeledkeztek. Errol tanúskodik az utolsó jelentés is, mely 1329-1330 között született. A szöveg már csak a különböző színü és szép formájú lovak beszolgáltatásáról rendelkezik, hogy a császár gyönyörködhesse bennük. Ebben a rendeletben már szó sem esik a lovak edzéséről vagy a lótarás harcászati szerepének jelentőségéről.¹⁷⁴

3. 4. 3. A lótarási szokások és a lovasversenyek a mandzsu korszakban

A füрге ló az évszázadok folyamán Mongólia nemzeti kincse lett. Az ünnepeken felvonultatott *lófarkas zászlók (xii mor)* a boldogságot, az egészséget és a hosszú életet jelképezték. Az ünnepeken a ló a változást is szimbolizálta. A *szent kohalom* elotti kultikus eredetu szertartások (áldozatbemutatás) során a ló és a lovasverseny vált az ünnep igazi szimbólumává.

Minden verseny ünnepi alkalom volt a füрге lábú lovak seregszemléjére. Minél több versenyló állt rajthoz, minél több lovas ért el jó helyezést, a pásztorok annál jobban elnyerték a természet eroinek támogatását. A résztvevo lovak száma a verseny jellegétől, az adott terület nagyságától és az idójárástól függött. *Šišmarev* lejegyezte, hogy a 19. században egy sikeres nádóm (*naadam*) alkalmával 3000 ló vett részt a lovasversenyeken. Más években számuk a szárazságnak köszönhetően lecsökkent.¹⁷⁵ *Šišmarev* adatait cáfolja, hogy: (1.) a mandzsu korszakból való forrásokban a szerzök csak 80-200 lóról tettek említést.¹⁷⁶ (2.) *Zorig* csak 258 versenylóvat emlegetett a nádómon.¹⁷⁷ (3.) A 20. század végén megrendezésre kerülő nádómonokon körülbelül 1300-1600 versenyló vett részt.¹⁷⁸

A lovakat nemcsak a versenyek előtt válogatták, hanem születésük pillanatától. A tapasztalt csikósok (*uiaacin*) már a versenyre való felkészítés idején értékelték a lovak tulajdonságait.¹⁷⁹ Oseikhez hasonlóan figyelembe vették a lovak testformáját, a fejét, a patákat, kitapogatták a belső szerveiket, a lábukat, valamint a ló testtájainak méretét és arányosságát. *Kabziszka-Stawarz* adatközlői szerint máig él az a szokás, hogy próbaképpen egy kétéves kisfiút ültetnek a versenyztetésre szánt ló hátára. **(25. ábra / a melléklet 15. oldalán)** Az állat viselkedése azonnal elárulja, hogy lehet-e belőle versenyló vagy sem.¹⁸⁰ A 20. századig figyelembe vették a ló korát, nemét és színét, ha versenyztetni akarták. *Zorig* és *Magsardjav* leírásából tudjuk, hogy a 20. században már csak a 4-5 évesnél idosebb lovakat versenyztetették.¹⁸¹ A 18-19. században fiatalabb lovakat is elindítottak a versenyeken. *Kabzinska-Stawarz* adataiból tudjuk, hogy *Nyugat-Mongóliában* az 5 évesnél fiatalabb lovakat soha nem engedték rajthoz állni. A *mjangatoknál* a hatéves lovakat nem engedték versenyezni, mert ebben az életkorban nőttek a fogaik. Attól tartottak, hogy kárt tesznek az állatok fejlődésében.¹⁸² A korcsoportok kialakítása a versenylóvak esetében sem volt egységes. Bizonyos területeken két éves korban, máshol idosebb, már aktívabb életkorban kezdték a lovak edzését és versenyztetését.

Šišmarev a 19. században megfigyelte, hogy a versenyek első körében a 7 év feletti, a másodikban a négy, és a harmadikban a háromévesek vettek részt.¹⁸³ Napjainkban megfordult a sorrend, és a fiatal lovak versenyével indulnak a lóversenyek.

A lovak színe meghatározó volt, mert összefüggött az erejükkel. A világos szín a csonthoz hasonlóan kifehéredik a sztyeppén a naptól és az esőtől, ezért összefüggésbe hozható a gyengeséggel. A sötét szín éppen az ellenkezője. A mongolok hite szerint a szellemek csakis fekete lovakon közlekedhetnek. A kiválasztott versenylóvaknak a szellemek lovait kell utánozniuk.¹⁸⁴

Bizonyos területeken nemcsak a kor és a szín határozta meg a lovak versenyztetésének képességét, hanem a nemük is. Egyes pásztorok azzal magyarázták a kancák kizárását a versenyekből, hogy a nok sem vehetnek részt a "férfiak hármas játékán" (nádóm). "*Ahogy a nok sem versenyzhetnek a hagyományos népi birkózásban, a kancák ugyanúgy nem vehetnek részt a lovak versenyében.*"¹⁸⁵ - Léteztek azonban ennél tiszteletlenebb megfogalmazások is. Bizonyos területeken nem tartották elég erősnek a kancákat a versenyztetéshez, és ennek gyakran hangot is adtak. "*A verseny férfimunka..., a nok rosszabbak a férfiaknál, hiszen nem elég erők... a kancák értéke alacsonyabb, mint a csodöröké.*"¹⁸⁶ - Egyes vidékeken a tiszteletre hivatkozva nem versenyztetették a kancákat, mert az anyai erőt szimbolizálták.

(Szerepük fontos volt, hiszen egy reményteljes versenyló anyjaként még tisztelhatték őket.) Ennek ellenére kirekesztették a kancákat a lovak versenyéből. Fizikailag gyenge minősítést kaptak, mert nem tudtak volna büszkélkedni velük a versenyt megelőző felvonuláson sem. Az eposzok arról is említést tesznek, hogy a kancák meglovagolása egyenesen "férfiatlan tevékenységnek" számított.¹⁸⁷

Kabzinska-Stawarz leírásából tudjuk azt is, hogy a *Hovd ajmakban* élő *eletek* szerint a szomszédos *kazakok* szívesen lovagoltak a kancákon. Számukra éppen azért volt különleges értékük, mert életet adtak a többi lónak. (Érdekes adat, hogy az ókori Görögországban a kancalovaglás (*kalpé*) olimpiai versenyszám volt Kr.e. 496-444-ig.)¹⁸⁸

Nemcsak a lovak külső tulajdonságai, hanem a kora és a neme határozták meg, hogy jó versenyló lesz-e belőle. Az állat felkészültségén és a lovas tudásán legalább annyi múlt. A lovak trenírozása a versenyt megelőző hónapokban már elkezdődött. Ezalatt az idő alatt speciális étrendet írtak elő az állatoknak. Napról-napra növelték az edzésen kijelölt távolságot. Állandóan ellenőrizték a ló súlyát, szükség szerint csökkentették is azt. A versenyló sikerét néhány mágikus tevékenységgel is segítették. A siker érdekében a lovas ruhájára speciális motívumokat varrtak fel, például: szárnyas lovat, a boldogság (*ölzi*) szimbólumát (vagy 1924-től, a kommunizmus ideje alatt az ötágú *vörös csillagot*).

A mongolok hite szerint ezek a jelképek erővel, gyorsasággal ruházták fel a lovast és a versenylovat egyaránt. A lovasok viselete annyira speciális volt, mint a birkózóké. Teljesen eltért a nomád pásztorok hétköznapi hagyományos ruhájától (*deel*). Legfontosabb részei a kúp alakú sapka (a birkózókéhoz hasonló) és a testhez simuló ing volt. A győzelem mellett ez a két ruhadarab serkentette az ellenség legyőzésének vágyát is.

*A lovagló ruhákon a mandzsu korszakban kerülték a sárga szín használatát, mert ez a lámaizmust jelképező szín volt, és kizárólag a szerzetesek viselhették. Ettől függetlenül a birkózók és a lovasok is néha megszegték ezt a szabályt.*¹⁸⁹

A tiltás ellenére léteztek Belso-Mongóliából származó lovas mezek, melyek sárga színű anyagból és geometrikus díszítéssel készültek. A belso-mongóliai versenyen induló gyereklovasok még a 20. században is sárga lovas ruhát és fekete övet viseltek.¹⁹⁰

A mongolok a verseny alatt nem szívesen használtak nyerget. Egy vastag nemez párnát raktak inkább a ló hátára. Ez nagyobb kényelmet biztosított a lónak és a lovasnak, miközben csökkentette a terhelést is. A nyeregpárna nyeregpótló szerepéről az *üzsümcsinek* között *Dugarsüring* a 20. század végén még tudott adatokat gyűjteni.¹⁹¹

A lovasversenyek érdekessége volt, hogy gyakran versenyeztettek gyermekeket. A korcsoportok 5-7 éves korig, valamint 12-14 éves korig alakultak ki.

A kislányok ugyanúgy megülhették a lovat és versenyezhettek, ahogy a hasonló korú kisfiúk. **(26. ábra / a melléklet 15. oldalán)**

3. 4. 4. A lovas íjász versenyek a hunoktól a 13. századig

Lovas íjász versenyeket a bronz-korszakban is rendeztek. A ázsiai hun (hiungnu) állam uralkodója (*sanjü*) katonáinak edzését, lövési technikájának fejlődését mindig szem előtt tartotta. Minden év oszén nagy ünnepi vadászatokat rendelt el, ahol főleg a lovas íjászatban mérték össze képességeiket a katonák.

A kínai krónikák szerint a lovas íjászat során rendkívül ügyesen lottek a nomád harcosok. A lovas íjászok a bronz-korszakban már ismert, kis méretű íjat használták.¹⁹²

A nyugat felé vándorló hunokról több helyen leírták az európai történészek, *Keszárijn*, *Prokopin*, hogy a nomádok rendkívüli pontossággal lottek lovon ülve is az ellenségeikre.¹⁹³

A hunok vágózó lovokról vadásztak nyulakra, de ugyanígy kedvelték a lovas íjász versenyeket is. Játékversenyeik közül a lovas íjászat, mint versenyszám, évszázadokig megmaradt a dél-mongóliai törzseknel. Ez nemcsak szórakozás, hanem kemény edzés is volt. A lovas íjász versenyek legfontosabb része a ló betanítása volt. Speciális képzést igényelt, hogy a célba lövés alatt a ló megfelelően tudjon viselkedni.

Gongorjav szerint a hunok idejében már fontos szerepet játszó bvas íjászat a későbbi „labda-vadászat” (*bömböx namnax*) ose lehetett. *Ahogy a disszertáció I./3.4. alfejezetében már említésre került, a mongolok ilyenkor két felállított fadarabra vagy farönkre feszítettek ki egy négyszögletesen kivágott birkabort.* Ez töltötte be a céltábla szerepét. Ezután a lovas maximális sebességgel közeledett a céltábla felé. Vágózás közben hat nyíllal kellett eltalálnia a bor céltáblát. Fontos adat, hogy a lovas íjász nem szembe vágózik a céltáblával, hanem mellette kell ellovagolnia, miközben kilövi a nyilait.¹⁹⁴

A nomádok első szervezett állama az ázsiai *hunoknál* (*hiungnuk*) volt, akik valószínűleg már rendeztek nádomot, melynek kultikus hagyományai meghatározóak. A lovas íjászatot a kutatók egyértelműen a törzsi nomád életvitel legfontosabb elemei közé sorolják.¹⁹⁵

Az ünnepi játékok megrendezésére a természeti katasztrófák után és a győzelmes hadjáratok idején is sor került, melyen áldozatot mutattak be az égnek, a földnek, a vizeknek, a hegyeknek és a szélnek. Ezek a játékok elősegítették a szocializációt (a különféle nomád népek együttélését, a csoportos, szervezett életmódot). Az ünnepi játékokat viszonylag ritkán, évente 1-2 alkalommal rendezték meg.

Az uralkodó réteg és a nép számára egyaránt fontosak voltak az íjász versenyek. A játékok alatt választották ki a törzsi vezetők a legmegbízhatóbb, legfelkészültebb mongol harcosokat az uralkodói testországra. Az alacsonyabb társadalmi rétegekből származó fiúk számára ez kivételes alkalom jelentett a felemelkedésre. Hamarosan gyarapodott a versenyek száma, típusai, és differenciálódtak szabályai is.

A krónikák szerint a Kr.u. 155 táján megjelenő *szienpi* fegyverei élesebbek, lovai gyorsabbak, tudásuk és erejük már kiválóbb a hunokénál (hiungnu).¹⁹⁶

A Kr.u. 4. század végén egy újabb törzsszövetség vetette meg a lábát Belso-Ázsiában, a *zsuanzsuanok*.¹⁹⁷ Törzsi vezetőik hozták létre a káni rangot, a *de udaj* lovas íjász mesterrendfokozatot.

A Dzsingiszidák uralkodásáig a sztyeppék nomádjai harci eszközként számos íjat kipróbáltak. A legismertebbek közülük a *csontos íj*, a *tömör csontvéges íj*.¹⁹⁸ Az *Aranyhorda* uralkodása előtt, a Kr.u. 10–11. században a hódító *dzsürcsik* és a *kitajok* is népszerűsítették harci versenyjátékaikat a mongolok körében. A kitajok egy mongol típusú nyelvet beszélő nép, a dzsürcsik pedig tangut nyelvű népek voltak. A kínai forrásoknak köszönhetően már a Kr.u. 5-6. századtól írásbeli bizonyítékok voltak létezésükről.¹⁹⁹

A lovas íjászat a kitajoknál és a dzsürcsiknél a harckészség fenntartására szolgáló, kultikus hagyományokra épülő versenyszám lett. Majd egyre kifinomultabb szabályokkal rendelkező versenyjátékká nőtte ki magát.

Az ügyességi harci játékok során a lovas íjászatra a *kitajok*nál a negyedik hónap ötödik napján kerülhetett sor. Az égnek bemutatott szertartásos áldozat után egy speciális pályát alakítottak ki a lovas íjászat versenyéhez. A versenypályán fuzfavesszoket szúrtak le a földre. A versenyzők társadalmi rangjának megfelelő szövetdarabkákkal jelölték meg a pályára letuzott fuzfavesszoket. Párhüvelyknyire a földtől lehántották a fuzfavesszok kergét. Ezután a versenyzők lóra szálltak, és egyenként vágóban vonultak el a vesszok előtt. Kituno szemre és rendkívüli ügyességre volt szükségük ahhoz, hogy vágás közben a tollatlan, vágó élű nyilakkal eltalálják a fuzfavesszok hántolatlan végét. A kiváló lövés még nem volt elég a győzelemhez. Ha a találatról megbizonyosodtak, akkor eltörték a vesszoket. Azonnal lelassították a ló vágóját, majd ördögi ügyességgel próbálták meg felkapni a talajról az eltört fadarabot.²⁰⁰

3. 4. 4. 1. A "labda-vadászati" (lövészeti) versenyek a kultikus korszaktól a Mongol Birodalom virágkoráig

A belső-ázsiai sztyeppén a labda-vadászati (lövészeti) verseny (*bömböx namnax*) a katonai képzés fontos része volt. Itt történt a lovak betanítása a harcászati feladatokra. Felkészíthették őket a legnehezebb helyzetekre is. Írásos dokumentumok igazolják, hogy a *hiungnuk* (*hunok*) is gyakorolták ezt a versenyszámot.²⁰¹

A Kr.u. 10-11. századtól a *kitajok* is gyakran rendeztek "labdára lövo" (labda-vadászati) versenyeket, amelyet ok "gömb-íjászatnak" neveztek.²⁰²

A 13. századi "labda-vadászati" (lövészeti) versenyekről származó egyetlen írásos dokumentum 1221-ből maradtak fenn. *Jao Hun* (*Csao Hon Go Wan Moholuj*) *Szung állam* követe jegyezte le a játékok néhány pillanatát a mongol *Gavaa Muxuluj* udvarában. A kínai követ információja felületes, hiszen csak néhány percet láthatott a játékból. Ezt próbálta meg írásban rögzíteni, de bővebb magyarázatokat nem fűzött hozzá. *Jao* szerint 20 lovas vett részt a játékban, akik a versenyben egy borlabdát használtak. A résztvevők katonák voltak, akik teljes csendben összpontosítottak a játékokra. A koncentráció érdekében elzavarták az arra vetődő idegeneket. Így a követ csak ennyi információt jegyezhetett le a versenyről. *Jao Hun* szerint a katonák fegyelmezett magatartása egyértelműen arra utalt, hogy nem egyszerű játék szemtanúja lehetett, hanem komoly katonai kiképzést látott.²⁰³

3. 4. 4. 2. A mandzsu kori lovas íjászat és "labda-vadászat"

A mandzsu uralom alatt, a *Csing-dinasztia* (1644-1911) idején a jelentős hagyományokra visszatekintő lóhátról nyilazás önálló ügyességi versenyszámmá alakult. A lovas íjászatról már a *Tang* korban (618-907) említést tettek egyéb ügyességi játékok mellett. A vágózás közben célra lövo versenyszámok között a lóhátról nyilazás az egyik legjelentősebb volt.

A mandzsu kori lovas íjász versenyek alapkövetelménye volt a mesteri lovaglási képesség. A lovasok egy kijelölt helyről indultak. "*Vágtá közben helyezték a nyilat a húrra, a steppei lovasok osi módján a jobboldalt függo tegezbol alulról, hogy az közben semmiben el ne akadjon. A nyíl húrra ültetése után korbáccsal még nagyobb sebességre ösztökélték paripájukat. A gyors vágózás alatt kezdtek hozzá az íj feszítéséhez és ezzel együtt a célzáshoz. A versenyzőnek igen jól kellett kiszámítania a ló sebességét és a saját mozdulatait, hogy alkalmas időben érjen lotávolba a kalap alakú céltáblához.*"²⁰⁴

A több táblás játékoknál a táblákat a pálya jobb és bal oldalán állították fel. A versenyzőknek váltakozva kellett mindkét irányba lóni. A céltáblába fúródó nyíl nagyot csattant. *A lövés vagy lövéssorozat után megállították az addig vágózó állatot, a ló és lovasa helyükre vonulva várták az értékelést. A versenyzők teljesítményét a következő fokozatok szerint értékelték. A lovas íjászatban legkiválóbbak "eros" minősítést nyertek. A következő fokozat: "a lovas íjászatban jó". A gyengébbeknek a "gyakorlott" címmel kellett megelégedniük. Persze elmarasztaló minősítések is jutottak, például a "lovas íjászatban rossz" vagy "gyakorlatlan". Ugyanakkor fontosnak tartották a lovaglókészség értékelését. Elismerték a célt tévesztő versenyzőt, ha ütemveszteség nélkül hajtotta végre a feladatát. A lovak irányítása a lövés során szintén lényeges volt. Igen nagy szégyennek számított, ha valakinek a lova a lövés során megijedt a tömegetől, és kitört a pályáról.*²⁰⁵

Badargóolt kormányzásának második esztendejében, 1876-ban kiadtak egy *íjászati versenytörvényt*. (Ez volt a *bogdogegen* íjászati és "labda-vadászati" jogszabálygyűjteménye.) A *bogdogegen* által meghirdetett íjászversenyt még a híres *dzsürcsi* és *kitaj* osök hagyományainak szellemében tartották meg. A versenyzőknek vágózás közben kellett megcéloznia az egy íjhossz távolságban elhelyezett borlabdát. Az íjászat népszerűségének megnövekedésével egyre jobban számított a lövések pontossága. A versenyek során kialakított pontozásos rendszer ellenőrzésére legalkalmasabbak az állati borból készült céltáblák voltak.²⁰⁶ A *bogdogegen* szigorúan meghatározta a verseny menetét, feltételeit és a felhasználható céltárgyakat.

- (1.) A "labda-vadászati" versenyben a résztvevők "vizsgáztatását" szigorú feltételekhez kötötték.
- (2.) A versenyben több labdát is felhasználtak.
- (3.) A "labda-vadászati" versenyek során a lövés általában egy 30-40 íjnyi távolságra elhelyezett labdaszerű céltárgyra történt.
- (4.) A labdák közül a középsőt egy külön e célra kijelölt fatuskóra helyezték.
- (5.) A fatuskók magassága egy lovas ember vagy egy álló ember magasságával egyezett meg.
- (6.) A céltárgyként kiválasztott labda két oldalán, 20 íjnyi távolságra egymástól szintén labdákat helyeztek el.
- (7.) A versenyhez páncélozott lovak és harcosok kellettek.
- (8.) A vágózás közben egy rövid fa nyállal lottak a céltárgyakra.
- (9.) Három találat után díjazni kellett a versenyzőket.

Lejegyezték, hogy a 19. században *cecen káni ajmak* területén is rendeztek még "labda-vadászati" versenyeket".

A teokratikus mongol államban (1911-1924) a "labda-vadászati" versenyek nehézségi fokát tovább növelték. A pályán elhelyezett tuskókra erósített labdák távolságát jelentősen lecsökkentették.²⁰⁷

4. fejezet: A hagyományos népi játékok: az ügyességi és a "szellemi vetélkedők" kialakulása

1. A csont- vagy bokacsont játékok²⁰⁸ elterjedése Ázsiától Európáig

A bokacsont (*astragalos*) játékként történő felhasználásában a nomád állattartó népeké volt az elsőbbőség. A *karakorumi régészeti ásatások* során találták meg azt a három *astragalos* darabot, mely igazolja, hogy a csontjátékok már a réz-, a kőkori és a korabronzkori leletek között jelen voltak a mai Mongólia területén.²⁰⁹ A vadállatok elejtése következtében a rendelkezésre álló csontállomány révén a belső-ázsiai nomádok már igen korán, a domesztikációt megelőzően ismerhették ezt a típusú játékot. Széles körű elterjesztésének a juh és a kecske házasítása volt a feltétele.

A bokacsont játékok európai elterjesztésében meghatározó szerepet játszottak az ókori görögök, akik maguk is jelentős juhtenyésztő kultúrát alakítottak ki.

Az ókori görög és római irodalmi, történelmi források, valamint kis- és középs-ázsiai, belső-ázsiai régészeti leletek egyaránt bizonyítják, hogy a csontjáték rendkívül széles körben ismert lett Ázsia, majd Európa területén. Elofordulásával párhuzamosan szeretném bebizonyítani, hogy a lovas nomád népek osi kultúrájától eltávolodva elveszítette az íjászat során betöltött ujj-erősítő, majd lassan kultikus funkcióját. Európában évszázadokon át szerencsejátékként és gyermekjátékként ismerték.

Az ókori görögöknél használt hexaéder formájú kocka: a *kübosz* (??β??)²¹⁰ osének tarthatjuk a csontjátékokat, mivel az antikvitás előtti időkben a kocka, mint szabályos mértani test, ismeretlen volt. A szabályos hat lappal határolt csigacsontokat a görögök az *astragalos* (?st???a???) és a rómaiak a *talus* névvel illették.²¹¹ **(27. ábra / a melléklet 16. oldalán)**

A görög és a római szerzők leírása szerint a csontjátékokat jövendmondásra és a szabadidő eltöltésére használták Kis-Ázsia, Közép-Ázsia népei, majd a görögök és a rómaiak is.²¹² *Homérosz* a csontjátékok gyakorlásáról a Kr.e. 8. században az *"Iliász"* XXIII. énekében egy drámai esemény kapcsán számolt be.²¹³

Hérodotosz a trójai háború idején a *lüdiai katonák*nak tulajdonította a csontjátékok kitalálását, akik ezzel akarták eluzni éhségüket.²¹⁴ Egy másik részben a szerző *Rhampszinitosz király* és *Déméter isten*no alvilági kockajátékáról számolt be.²¹⁵

Az *astragalos*t számjegyekkel ellátott szerencsejátéknak is tartották, *Platón* a "*Lüszisz*"-ben egy *Hermész ünnep* során kockákat és kockajátékot emleget (ami hozzásegít a szerencséhez vagy a szerencsétlenséghez).²¹⁶

Ezenkívül az *astragalos* játékosokról is említést tettek, például *Apollóniosz Rhodiosz* a Kr.e. 3. században és *Apollodórosz* a Kr.e. 2. században.²¹⁷

Híres játékosnak számított *Cicero* is a Kr.e. 1. században.²¹⁸

Plinius: "*Historia Naturalis*" címu művében a Kr.u. 1. században *Palamedesz*nek tulajdonította a csontjátékok kitalálását.²¹⁹

Plutarkhosz: "*Párhuzamos életrajzok*" címu művében, az *Alkibiádesz*ről szóló részben, a Kr.u. 1-2. században is emlegetett bizonyos fekete-fehér kockákat.²²⁰ Számos antik bizonyítékunk van arra, hogy a görögök szenvedélyes *astragalos*-játékosok voltak.²²¹

A kis-ázsiai *Artemidórusz Daldianosz*: "*Oneirokritika*" címu álomfejto művéből megismerhetjük a római császárkori társadalomtörténet néhány jelenségét.²²² A szerző a júdeaiak körében az álomfejtéssel és a jóslással összefüggésben szólt az *astragalos*ról.

A jövendmondáson kívül széles körben elterjedtek az egyes állatok csiga- vagy ugrócsontjaival játszott ügyességi játékok.

A játékok szabályaitól függoen az *astragalos* szerepelhetett játékkockaként, vagy - egy dámázáshoz hasonló játékban - bábuként, amit a pályán mozgattak. Léteztek ezen kívül ügyességi játékok, melyek abból álltak, hogy a levegobe hajították az *astragalos*t, és azt kellett elkapni. Akadt néhány olyan játék, melyben dobni kellett a csontdarabokkal, vagy egy "megadott célra lottek" (újbeggyel pöckölve) velük.

A történetírók vallomásai mellett tárgyi bizonyítékok (sírleletek, szobrok, használati tárgyak és a numizmatika) **(28-29. ábra / a melléklet 16. oldalán)** is igazolja a bokacsont vallási szimbólumként és játékként való felhasználását.

A bizonyítékokból következtetünk arra, hogy a görögök, akár fiatalok, akár öregek, akár férfiak, akár nők voltak, szenvedélyes *astragalos*-játékosnak számítottak. Az *astragalos* játék jelenetei motívumként is megjelentek a görög művészetben, a vázafestészetben, a faliképeken, a márvány szoborcsoportokon, a terrakottákon, a faragott köveken. Ez látható az alábbi képen szereplo kis márványfigurán is, amely egy eredeti görög mualkotás művészi utánezata az *antoninusi korból*.²²³ **(30. ábra / a melléklet 17. oldalán)**

A görög lakomák alkalmával az astragalosnak rituális jelentőséget is tulajdonítottak. Az astragalost úgy is számon tartották, mint az életöröm és az élet élvezetét jelképező szimbólumot. **(31./a. ábra / a melléklet 17. oldalán)**

Az ovális alakú csiszolt drágako szimbolikus értéket képviselt, és igen hasznos volt a hála kifejezésére. Az apró, ugyanakkor finoman kidolgozott művészi alkotás egy halálfejet ábrázolt, jobb oldalán egy (bor számára készült) kerámia kulaccsal. A csiszolt drágako négy sarkában egy-egy *astragalos* látható a legritkább és legmagasabb értékű dobási kombináció ábrázolása, az úgynevezett *Vénusz-dobás* során.²²⁴ **(31./b. ábra / a melléklet 17. oldalán)**

A kövek szimbolikus nyelve világos: "*Addig kell évezni az életet, amíg tart!*" Értelmezhető másképpen is. A szerelmet is szimbolizálhatja a csiszolt drágakövön megjelenített *Vénusz-dobás* az EROS szó mellett feltüntetett négy különböző állású (pontértékű) *astragalossal*, melyek a csiszolt drágako négy sarkában helyezkednek el.²²⁵

1. 1. A jégen gyakorolt bokacsont játék Belso-Ázsiában

Az első írásos emlék a mongol bokacsont játékokról a *Mongolok Titkos Történetében*²²⁶ található. Ebben a szövegrészben a gyermek *Temüdzsin* (a későbbi *Dzsingisz kán*)²²⁷ és barátja (későbbi ellenfele) *Dzsamuka* gyermekként örökbarátsági szerződést kötöttek, amelynek során "fogadott testvérek" (*andák*) lettek. Szövetségüket az egymásnak felajánlott ajándékokkal (bokacsont játékokkal) pecsételték meg.²²⁸

A bokacsont játékok (*šagai togloom*) eredetileg arra szolgáltak, hogy a nemzeti társadalomban, majd a nomád feudalizmusban élő férfiak ügyességét, célba dobási képességét fejlesszék, valamint közvetve az ujjaikat is erősítsék, amely nagyon fontos volt a harci íjászat során.

A játékok a mai mongol társadalmi környezetben sem veszítettek népszerűségükből. A mongoloknál máig találkozhatunk olyan játékkal, amit réz- vagy csont *astragalossal* a jégen játszanak. Ez kétségtelenül hasonlít arra, amivel *Temüdzsin* és *Dzsamuka* játszottak az *Onon-folyó* jégén.

A céltárgy, melyet minden résztvevőnek el kellett találni általában egy darab jég, egy fadarab, egy bika szarva vagy egy birka bokacsontja. Ezeknek a tárgyaknak ma is kultikus jelentőséget tulajdonítanak. Valamennyire elodeikhez hasonlóan azt gondolják, hogy hatást gyakorolnak a termékenységre.²²⁹ Arról nem maradt fenn adat, hogy a játékban szereplő tárgyak közvetlenül részt vettek-e a termékenységi varázslatokban vagy sem.

Érdekes viszont, hogy valamennyi tárgyat kosnak (*er xon*) nevezték el, és harci eszközként értelmezhetjük jelenlétüket a játéokban. Létezik egy elmélet, mely összekapcsolja a jégen játszott bokacsontra lövés szabályait az élő kosok egymás közötti harcával. Belso-Ázsiában az állatok erejének megmértetésére *holdújévkor (cagaan sar)*²³⁰ került sor. A játék eredményének kiértékelése előrejelzésként szolgált a következő évre. A jóslás során a pásztorok főleg a gazdagságra és a termékenységre vonatkozóan próbáltak jó előjeleket felfedezni.²³¹ A mongol néprajzkutatók *holdújévkor* a *zahcsinok (zaxcin)* körében jegyezték le "állatok közötti harci versenyeket", például "teve versenyeket" (az európai kakas versenyekhez vagy kutyaversenyekhez hasonlóan) még a 20. században. Mongólia legkiválóbb költője, *Rincsen (Rincen)* a "kosok holdújévi harci játékát" örökítette meg egy írásában.²³²

1. 1. 1. A legnépszerűbb jégen uzótt bokacsont játék

Az alábbi játék ismertetését főleg az 1972-ben gyűjtőmunkát végző *Tatár Magdolna* adatközlőinek információi alapján állítottam össze.²³³

A jégre helyeztek négy juh bokacsontot, vagy négy *šarlag jas* nevé, a marha bokacsontjánál kisebb csontot. Céltáblaként szarvasmarha herezacskójából vagy borébol készült labdát (*chusga*) használtak, melyet el kellett találni. Ha borból készítették, akkor belső rétegét behasogatták, hogy kelloképpen vékony legyen. Kifordítva varrták össze (egy részt kihagyva), hogy vissza lehessen fordítani.

Kiszáradt belsejét megtöltötték homokkal, végül a hosszúkás alakú (a mai baseball labdához hasonló) labdát élénk pirosra festették. Ezt a labdát kellett aztán eltalálni.

A célba dobáshoz használt lövedék (*zach*) egy csont- vagy rézkorong, amely *astragalos* formájú. A rézkorong lemeze 3,5 cm széles, 4 cm hosszú és 1,5 cm vastag. A súlya kb. 200 gramm. Készítésénél lekerekítették az eredetileg négyszögletes alakú csont (vagy rézbol készült másának) sarkait, és mind a négy oldalba egy kis vájatot fúrtak. Mindegyik kialakított lyukba egy darabka ólmot tettek, hogy az ólom szabadon mozoghasson benne. A lyukat aztán lefedték egy vas- vagy réz vagy, bármilyen fémllemezzel, amelyet közel 1 cm-es gömb feju szöggel rögzítettek. Ez feltehetően a lövedék csúszását könnyítette meg. Ilyen szögek találhatóak a lövedék másik oldalán is. A lövedék kecske vagy juhcsontból, esetleg rézbol készült. Minden játékosnak négy lövedék járt.

Régebben használtak a játékhoz egy viaszos anyaggal beborított asztalkát (*orog*) is, amelyen a találatokat jelölték.

Az asztalka vastagsága 1 cm, szélessége 30 cm, hossza 40 cm volt. Azt az oldalát, amelyen írni akartak, zsírral kenték be. Felmelegítették, majd beborították száraz tehéntrágya (*argal*) hamujával. A második felmelegítés során a viasz elszíneződött, így az asztalra nádtollal vagy puhafával már könnyedén ráírták (rávésték) a játékosok nevét és a találataikat.

A játékot a folyó befagyott felületének egy hosszú, egyenes szakaszán játszották (lehetőleg szélcsendben, mert a szél által felkavart hó vagy a homok lehetetlenné tette a játékot). A pálya 80-100 láb hosszú volt. Az egyik szélén a játékosok álltak, a másikon a nézők. Ezen a szélén jelölték ki a célt is. A cél közepére, egy jégbe vájt lyukba helyezték a pirosra festett labdát (*chusga*), a be nem varrott, hegyes részével felfelé fordítva.

A játékosoktól egyforma távolságban, illetve a labdától jobbra és balra két bokacsontot (*šagai*) tettek. Ezek körülbelül egy ölnyi távolságra voltak egymástól, és a piros borlabdának pontosan közepén kellett lennie. A két oldalsó bokacsontot *zachyn šagai* néven ismerték. A lövedéknek használt bokacsontok és a borlabda között még elhelyeztek két másik bokacsontocskát (*covci šagai*). A pálya másik végén, ahol a játékosok álltak, egy kis lyukat (*osigluur*) vájtak a jégbe, amelybe bele tudták támasztani a lábukat. A pálya szélessége kb. 50 cm volt.²³⁴

1. 1. 2. A jégen gyakorolt bokacsont játék szabályai

A játékban minimum 4, maximum 24 férfi, de nők és gyermekek nem vehettek részt. A 24-nél több játékos nagyon lelassította volna a játék ritmusát. A résztvevők 2 fős csapatokban (*tal*) sorakoztak fel. A 24 játékos 12 csapatot alkotott. A csapatok játékosainak eredményeit összeadták. A csapaton belül eloször a gyengébb, majd az ügyesebb dobott. Az első játékos (*ec*), a második a (*duzaa*).

Minden játékosnak négy lövedék állt a rendelkezésére. Valamennyi csapat ötször dobhatott, vagyis minden játékos hússzor, és a végén összeszámolták a találatokat.

A következő körben a két oldalsó bokacsontot, valamint a lövedéknek használt bokacsontok és a borlabda között elhelyezett két csontot közelebb tették egymáshoz, de távolságuk nem haladhatta meg a 15 centimétert. Így a célt nehezebb volt eltalálni. A csapatok négyszer dobhattak, vagyis tizenhatszor játékosonként. A két körben minden játékos 9 alkalommal, vagyis 36-ot dobott.

A pálya szélén álló játékosok a lövedéket a hüvelyk-, a mutató-, a középső- és a gyűrűsujjuk közé fogták. Úgy helyezkedtek el, hogy súlyuk a bal lábukra nehezedjen.

Jobb lábukkal a jégbe vájt lyukba támaszkodtak, majd a felsöttestüket megdöntötték, és felemelték jobb kezüket, miután a lövedéket az óramutató járásával ellentétes irányban forgatták az ujjaik közt. Úgy dobták el a csontot a jégen, hogy az a sima felületen pörögve csúszott. Akadtak olyan játékosok, akik a dobás előtt hátrálni kezdtek. Ezután futva tettek meg néhány lépést addig a lyukig, amelybe előbb a lábukat támasztották, végül eldobták a lövedéket. A nyero dobások értéke különböző volt. Ha a lövedék egy bokacsontocskát talált el, akkor a dobás egy pontot ért. Ha valamelyik *covci šagait* érintette, az is 1 pontot ért. Ha a szélső és a középső bokacsontot találta el, az is 1 pontot jelentett. Ha már érintette a piros labdát, akkor 3 pontot kapott. Ha valamelyik az előbb említett két újabb bokacsont darabot és a piros labdát is érintette, akkor az 1 pontot jelentett. Ha a lövedék átcsúszott közöttük, vagy, ha a cél előtt csúszott ki a pályáról, akkor a játékos nem kapott pontot. A találatokat a már említett fa asztalkára írták fel. Nemcsak csapatonként jegyezték az eredményeket. Külön rubrikába rögzítették az elsőként dobó és a második játékos nevét, majd külön a csapat legerősebb versenyzőjének nevét és találatait. A pontokat vízszintes vonásokkal jelölték 5 pontig, függőlegesen 10 pontig, majd újra vízszintesekkel, és így tovább. Ha már minden csapat végrehajtotta a dobást, csapatonként összeszámolták az eredményeket.²³⁵

1. 2. A belső-ázsiai dobó- és kapó típusú bokacsont játékok

A csontjátékok szabályait tekintve ügyességi, dobó- és kapójátékok lehettek. A csontjátékok ma Mongóliában, Kazahsztánban, az anatóliai törökség, az ujugurok körében a gyermekfolklórban élnek a legeleveníebben.

A tradicionális mongol bokacsont játékok változatos típusait a mongol szokások és hiedelmek egyaránt orzrik. A játék során fontos a csontdarabok formájának megkülönböztetése, mellyel a legváltozatosabb játéktartományok alakíthatók ki. Általában meghatározott jelentéssel bírt az az oldal, amelyikre a csont esett, ezért a csont négy oldalát különbözőképpen nevezték (a lapos oldal - a ló, a horpadt oldal - a teve, a domború oldal - a juh, az árkolt oldal - a kecske vagy a szarvasmarha).²³⁶ Abban az esetben, amikor a bokacsont darabokkal csak egyszeruen "célba lónek" (újbeggyel pöckölve), nem fontos az oldalak megkülönböztetése, ezért el is tekintenek tole. **(32. ábra / a melléklet 18. oldalán)**

A mongol pásztorok számára a csontjátékok az állatok öt alaptípusának (teve, juh, kecske, szarvasmarha, ló) szimbolikus értelmezésével is szolgálnak. Az is rendkívül érdekes, hogy a csont bal és jobb oldalát egy adott állat hím, illetve nostény egyedeként jelölték meg. Hasonló nevek jelentek meg a burjátok és a kalmükök között.²³⁷

A csontjátékok elnevezésén kívül számos hagyományos mongol népi játék orzi még a legfontosabb domesztikált állatok elnevezését, például a "gyors lovak versenye" (*xurdaan mor*), a kancafejo-verseny (*güü saax*), a "tehénfejo-verseny" (*ünee saax*), a "gyapjúnyíró-verseny" (*aduu xumix*).

1. 2. 1. Jóslás négy bokacsont dobásával

A mongol mondák *Mandzsir (Manjir)* istennek tulajdonítják a négy darab bokacsont dobásával történő jóslás (*dörwön berx orxox*) felfedezését, aki a vidék gazdájaként a hegyekben élt. Holdújév idején úgy jóslott, hogy négy bokacsontot dobott, majd megvizsgálta őket.²³⁸ A Földön *Ocsirvani (Ocirvani)* isten dobott eloször négy bokacsontot jóslás céljából. Ez az isten tanította meg az embereket a jóslás tudományára.

A *holdújévkor megrendezésre került játékok* lehetővé tették, hogy a pásztorok megjövendöljék, gazdagság vagy szegénység vár-e rájuk az elkövetkezendő esztendőben. A legmegfelelebb jóslási módszer a "négy bokacsont-dobás" volt. A jóslást az idosebbek, általában a családfok végezték *holdújév* reggelén. Ezt tartották a legkedvezőbb idopontnak a jövendmondásra. Attól függően, hogy a bokacsontok milyen oldalukra estek, láthatták meg a szerencsésüket (*ajaa üjex*). Kedvezo évet jelentett, ha a bokacsontok ugyanolyan oldalukra estek. Különösen jó elojelnek számított, ha a csontocskák a "ló oldalukkal" vagy "birka oldalukkal" felfelé estek. A gazdagság iránti vágy szempontjából legjobb elojelnek számított, ha mind a négy csontocska különböző oldalára esett. Különösen kedvezo fordulatra számíthatott az, aki három birka-állású és egy ló-állású csontocskát dobott, vagy fordítva. A dobások száma 7-10 között lehetett.²³⁹

A pásztorok nemcsak *holdújévkor* jósltak négy bokacsonttal, hanem olyan napokon is, amikor családi vagy egészségügyi problémák nehezítették az életüket. A bokacsontjósláshoz fordultak segítségért akkor is, ha elveszítettek valamit, vagy ha fontos hivatalos ügy elintézése előtt álltak. A bokacsontokkal való jövendölésre a legalkalmasabb időszak a hónap első fele volt. A bokacsontjóslást használták a zsákmányért induló vadászok a vadászszerecsé, a lámák pedig a jövő kifürkészése érdekében.

1. 2. 2. A bokacsontjóslásból kifejlodött egyszerubb szerencsejátékok

A bokacsont játékot általában a gyermekek játékanak tartották. A mongolok bokacsont iránt érzett szimpátiája a gyermekek iránti szeretetből táplálkozott.

A gyermekek és a bokacsont kapcsolatára már a népmesékben is találunk utalást. (33. ábra / a melléklet 18. oldalán) Többször előfordult, hogy a mese cselekménye során gyermekek víz mellett játszottak bokacsont játékot.²⁴⁰

Még a 20. század elején is a tavaszt jelképezte a játékok elindítása. Szigorúan megtiltották a nyári és az őszi játékokat, melyek balszerencsét vonhattak maguk után. Azok a gyermekek kerültek különös veszélybe, akik megszegték a tiltó szabályokat. A pásztorok emiatt csak tavasszal szorgalmazták a játékok megrendezését (holdújév ünnepe után).²⁴¹

A bokacsontjóságból kifejlődött egyszerűbb szerencsejátékok: a "négy nehéz" (*dörwön berx*), és a "négy hasonló" (*dörwön ijil*). A három, négy vagy tizenkét bokacsontdobása csakhamar versenyjátékká alakult.

(1.) A "négy nehéz" (*dörwön berx*) nevu bokacsont játékot négy csigacsonttal játszhatta egy pár vagy nagyobb csoport is. Valamennyi játékos dobott, és az kapott pontot, akinél mind a négy csont különböző oldalára esett. A kör végén a legtöbb pontot összegyűjto játékos nyert.

(2.) A "négy hasonló" (*dörwön ijil*) nevu bokacsont játék során a játék szabályai csak annyiban változtak, hogy nem a négy különböző, hanem a négy azonos oldal ért pontot.²⁴²

1. 3. Az összetettebb szerencse- és ügyességi bokacsont játékok

(1.) A "bokacsont marokban tartás" (*šagai atgax*), a "bokacsont-dobálás" (*šagai taalcax* vagy *šagai sidex*) nevu mongol ügyességfejlesztő játék, melyet egyenlo mennyiségű csontdarabbal többen is játszhattak. A bokacsontokat a tenyérből feldobva a kézfejre vetették. Amelyik játékosnak több maradt a kézfején, az lett a nyitójátékos. A nyitójátékos az összes résztvevotol azonos számú csontdarabot gyűjtött össze a saját tenyerébe. Ezután a lehető legnagyobb ügyességgel megpróbálta a csontocskákat feldobni a levegobe, úgy hogy minél több a kézfején maradjon. Ha ügyetlensége miatt üres maradt a kézfeje, akkor ellenfele kihasználhatta a pillanatot arra, hogy rácsapjon a társa kezére. A kézháton maradt csontokat ismét marokba kapta, majd az elfogott csontok számával megegyező mennyiséget kellett a szétszórt csontocskáák közül egyszerre fölkapni. Ezalatt egy kiválasztott lövedéket (csontocskát) magasba kellett lökni. Amíg az a levegoben volt, a többbit a földrol fel kellett szedni a markukba, de közben az elozoleg földobott csontocskát is gyorsan fel kellett kapni. „Ha a leesett csontocskáák nagyon messze kerülnek egymástól, a játék szabályai lehetővé teszik az úgynevezett csalogatást:

(a lövedék levegőbe hajításakor a távolra került csontot közelebb kell hozni, vagy több csontot kell messzebből összesöpörni), miközben meg kell próbálni a legutolsó feldobott csontot is elkapni. Három kísérletet lehet tenni. Abban az esetben, ha a játékos be tudta gyűjteni valamennyi csontot hiba nélkül, akkor kivehet magának egyet a játékban lévő csontdarabok közül. Ha bárki leejt egy darabot vagy hibát, vét, akkor saját csontocskáit át kell engednie ellenfelének. A játék addig folytatódik, amíg a csontok teljesen el nem fogynak." A nyertes a legtöbb bokacsontot összegyűjto játékos.²⁴³

1. 3. 1. A szerencsejátékként uzött társas- vagy dáma-rendszeru játékok

A társasjátékokban vagy dáma-rendszeru játékokban a bokacsontok figurái szinte megelevenednek.

(1.) A bokacsonttal játszott "lóverseny" (*mori uralduulax*) szabályai a dobókockával játszott társasjátékokra emlékeztetnek. Számos változata ismert Mongóliában.

A "lóverseny" főleg gyermekjátékként terjedt el. A játék annál izgalmasabb, minél több versenyző állt rajthoz. A versenyhez pályákat rajzoltak a papírra, a résztvevők számának megfelelően. *"Lapos oldalával ("ló") felfelé fordított csigacsontot - libasorban egymás mögé állított lovat használnak."*²⁴⁴

Alakja tetszőleges, csak az indulás és az érkezés helyét kellett pontosan kijelölni egy nagyobb méretű tevé vagy szarvasmarha bokacsont keresztbeállításával. A játékosok felállítják az előre megrajzolt pályára a saját "lovukat", melynek színe és formája jól elkülöníthető a többitől. Majd egy előre kiválasztott bokacsonttal úgy kezdenek dobni, mint egy kockával. A játékosok a felfelé fordított lapos vagy "ló-oldal" dobása után léphettek egyet a saját lovukkal. A versenyt az nyerte, aki hamarabb ért be a nagyobb bokacsonttal kijelölt célba. *"Megesik néha, hogy a csigacsont valamely végére fordulva áll meg - (onxoldox "felborul") - ez esetben jutalom illeti meg a dobót."*²⁴⁵

(2.) A "bokacsont-fricskázás" (*šagai nyaslax*) nehézségét csak növelte, hogy a felgyülemlett feszültséget nem vezethették le a játékosok, mondjuk káromkodással (*xaraal tavixgüi baix*). Ezt szigorú, úgynevezett "kemény" (*xatuu*) vagy kevésbé szigorú, úgynevezett "könnyített" (*xöngön dürem*) szabályok határozták meg, melyet a résztvevők saját maguk alkottak a játék elején. A büntetés mértékét szintén ők állapították meg. Általában egy csontot kellett ilyenkor bedobni a szabályszerző játékosnak a közösbe. Dönteniük kellett a helyváltoztatás engedélyezéséről, a kezdőállásról, arról, hogy a játékos, megnyálazhatja-e az ujját, vagy "szállíthat-e". *"A "szállítás" (šagai jöox) során a játékos csontot emelhet át."*

A játékos az elozoleg megnyálazott mutatóujját a kiszemelt bokacsont felfelé eso oldalára szorítja, majd felemelve a cél felé közelíti, végül ráejti. Háromszor próbálkozhat ugyanakk a csontnak az átemelésével. A legutolsó négy vagy annál kevesebb csont játékban maradása esetén a négy hasonló (vagy három, a legrosszabb esetben ketto) csontdarab felkapható.”²⁴⁶

A szabályok szigora kortól, téttől, gyakorlottságtól is függhetett. A játék élvezhetetlen volt, ha négy-öt fonél többen játszották. Minden résztvevo ugyanannyi bokacsonttal rendelkezett. A kezdőjátékos kiválasztása egyszeru. Minden játékos egymás után dob, addig, amíg le nem esett ló-állásba (lapos oldalára) az első csigacsont. A játék fejlesztette a koncentráló képességet. A szerencsés dobás azonban nem volt elég, meg is kellett szerezni a "lovat" (fel kellett kapni a többi közül, amire csak a legügyesebb játékos volt képes). A kezdőjátékos mindenkítől egyenlo számú csigacsontot gyűjtött be. Ezután egyszerre ledobta a földre a begyűjtött csontdarabokat. Ügyesen kellett dobni, hogy a szétguruló csontok lehetőleg ne érintkezzenek egymással, de ne is kerüljenek túl messzire egymástól, hiszen ez a játékosok célzási esélyeit tovább nehezítheti. A ló-állásban lévo csontokat ló-állásban lévo csonttal, a teve-állásban lévo csontot tevével kellett eltalálni. A lövés során a csontdarabokat a játékos hüvelyk- és mutatóujjának, vagy a mutató és a középső ujjának összeillesztésével, a körmökkel kellett egymáshoz pöckölni. Célzás közben ügyelnie kellett arra, hogy a lövedék nem érintheti a többi csontot, csak a kiválasztott csontocskát. Találat vagy koccanás esetén a játékos pontot kapott. A résztvevok számára az első mellélövésig vagy a csontocskák elfogyásáig tartott a játék. Eközben mindenki a legtöbb csontocskát igyekezett összegyűjteni.

Többféle hibát is elkövethettek a játékosok: 1.) Az eltévesztett lövés után az adott játékos elveszíthette saját bokacsontjait, melyeket le kellett dobni a többi közé. 2.) A lövésre való koncentráció mellett ügyelnie kellett a kezek használatára is. A kilott csontot nem lehetett ugyanazzal a kézzel kivenni a többi közül, mint amellyikkel a lövést elvégezték.

1. 3. 1. 1. A bokacsont játékok funkciói

A fentiek során már említett *karakorumi ásatások* bebizonyították a bokacsont játékok osi eredetét a mongol kultúrában. A húsevés után a mongol pásztorok gondosan letisztogatták az összegyűjtött csontdarabokat, majd egy kis táskában vagy dobozban a jurta északi részében helyezték el. Az évek folyamán több ezer bokacsont darab is összegyűlhetett.²⁴⁷ Száz bokacsont birtoklása hitük szerint, már hosszú életet és sok gyermeket biztosított a tulajdonosa számára.

A száz bokacsontot meghaladó mennyiség a gazdagság és a jólét szimbólumává vált. A birka bokacsontból, térdkalácsból, *Achilles sarok*ból és a birka zsírból készített évenkénti tuzáldozat további biztosítékot jelentett a jövőre vonatkozóan. Megvédte a gyermekeket a rájuk leselkedő betegségektől. A szarvas és a hegyi kecske szarvából készült csontdarabok birtoklása közelebb vitte a pásztorokat a hegyek és az *Ég istenéhez, Lus sabdaghoz*, és több szerencsét hozott a családnak.²⁴⁸

Szívesen tartották meg a csontok természetes színét, de alkalmanként forró vízben valamilyen természetes festékkel pirosra, zöldre vagy barnára festették, mely kultikus jelentőséggel rendelkezett.

A mongol pásztorok a vörös és sárga csontokat vallási szimbólumként értelmezték. Még ma is rendszeresen a "házi-oltárookra" helyezik a csontokat az osök szellemeinek tiszteletére elhelyezett tárgyak mellé.

A temetéskor is szerepet kapott a bokacsont. Ekkor a csontokkal együtt színes szemcsés anyagokat vagy szövet darabokat is elástak.

A *Mongolok Titkos Története* hivatkozik *Temüdzsin* (a későbbi *Dzsingisz kán*) születésekor a méhlepény (*placenta*) és a bokacsontok analógiájára.²⁴⁹ A *placenta* elásásának szokása a termékenységi kultusz részeként számos helyen elterjedt a világon.²⁵⁰ Közöséges mindennapi gyakorlat még ma is a nomád pásztorok között. A további gyermekáldásért az újszülöttek méhlepényének vérével festik be a bokacsont-darabokat, majd elássák őket. Hasonló célt szolgált a bokacsont gabonaszemekkel, színes anyagokkal és a kolostorban felszentelt földdel való eltemetése is.²⁵¹

A csontocskák szimbolikus értelmezése és varázshatalma alapvetően meghatározta azon játék jelentőségét, melyben használták. Ha a gyermekek egy esküvo alatt játszottak a csontokkal, ez azt jelentette, hogy az ifjú pár sok utódra számíthatott.

Különösen fontos a játék értelmezése a *holdújévi ünneppel (cagaan saar)* összefüggésben. A mongolok az élet folyamatosságának, az egészség megőrzésének, a termékenységnek, a pásztorok gazdagságának és boldogságának szimbólumaként beszélnek róla. A *holdújév* szertartásai közben a szülők a termékenység biztosítása végett a csontjátékok gyakorlására buzdították gyermekeiket. Még a legkisebbeknek is csontocskákat adtak a kezébe (bár nekik még fogalmuk sem volt a játék szabályairól). A *holdújév* folyamán a játék megnyerése sokkal többet jelentett egyszeru sportnál és érzelmek kifejezésénél. Ebben az időszakban mindenekelőtt a jólét, a csorda növekedés elojelének tekintették a játék megnyerését.

1. 3. 1. 2. A "kancafejo" és a "tehenfejo játék"

A valóság mágikus befolyásolására jó példa a "kancafejo-játék" (*giüü saax*) és a "tehenfejo-játék" (*üine saax*). A résztvevők 3-4 bokacsontot dobtak fel a levegőbe, majd elkapták. Ez szimbolizálta a csordák növekedésébe, jó tejelésébe, a család jólétébe vetett hitüket. A játék során feldobott csontocskák egy képzeletbeli függőleges vonalat szimbolizáltak, mely a pásztorok szerint a "tejfolyammal" azonosítható. A fehér csontokat a nostény állatok togyéhez hasonlították, melyeket a játékosok "tejszeruen" kezeltek. A "tejfolyammá varázslás" (a csontok feldobása) közben a játékosok a nostényállatok fejésének testtartását vették fel. Az a játékos, aki tehenet fejt a bal térdével a földre támaszkodott, a jobb térdét pedig felemelte. Aki a kancafejést imitálta játék közben, az pont fordítva térdelt. A kecskét fejo játékos a sarkain ült, miközben szélesre nyitotta a lábszárait. Aki tevét fejt, a térdénél behajlított jobb lábát megtámasztotta a bal lábán, amin állt, és ami az egész testsúlyát tartotta.²⁵²

1. 3. 1. 3. A "teknozbéka kirakása"

A mongol nép számára a teknozbéka alakja a betegségek eluzését, a hosszú életet és a gazdagságot jelentette. A bokacsontból kirakott teknozbéka alakzat a természetet jelképezte. *Holdújévkor* astragalosból béka vagy teknozbéka formát készítettek (*alag melxii*), melyet a jurta északi felén egy vastag birkaborból készült szonyegen vagy párnán arccal felfelé mozaikszeruen raktak ki. **(34. ábra / a melléklet 19. oldalán)**

A 20. század elején ezt a szokást leginkább *Nyugat-Mongólia* népei gyakorolták. *Kelet-Mongóliában* egyáltalán nem is ismerték. A halha mongolok általában teknošként, az *ojrátok* viszont inkább békaként ábrázolták.²⁵³ Ezek az állatok, bár külsőre eltértek, mégis ugyanolyan varázserovel rendelkeztek, és ugyanazt szimbolizálták. A béka eredeti formájának elrendezésén nagyon ritkán változtattak, ennek ellenére a birka (*xon*) nevet adták neki. A béka a nomád pásztorok állatainak öt alaptípusát szimbolizálta. A mongolok szerint a teknoš a gazdagság jelképe, hiszen kirakása után növekedhet a nyáj, és bő gyermekáldást hozhat a családnak. Ázsia más országai is ismerik a teknošhoz kapcsolódó, hasonló hiedelmeket.²⁵⁴

A teknoštol azonban nemcsak bőséget reméltek, hanem védelmet is. Ezt szimbolizálja a jurtában bokacsontokból kirakott teknoš alakzat. Védi a családot az emberi és az állatbetegségektől, valamint a rossz szellemektől. A *halhák* a kirakott teknošbékától remélték, hogy a rossz szellemek nem támadják meg a bárányokat.

A teknozbékák ugyanis elvezetik a szellemeket az *Alvilág urához, Erlik-kánhoz (Erliq khan)*.²⁵⁵ Szívesen rakták ki a teknozbéka alakzatot a természetes vizek (folyók, patakok) mellé. Főleg nyár elején és ősz közepén (legelováltás idején) ezzel akartak örömet szerezni a természet urának, aki cserébe megajándékozta őket hatalmas kincseivel. Télen gyakran temették a bokacsont darabokból kirakott teknozbéka formát a legeloterületre, hiszen ott mindig "rejtőzik" egy-egy szellem.

A béka és a teknozbéka megjelent a mongol mítoszokban is.²⁵⁶ Formájuk a Föld alapját jelképezte. Sok helyütt azonosították őket a Földdel.²⁵⁷ Valószínűleg a buddhista befolyás hatására született meg a mongol mitológiában az az elképzelés, hogy a teknozbéka a Föld teremtoje. A mongol pásztorok szerint a teknozbéka holdújév előtti kirakása a jurtában arra emlékeztet, hogy a Föld egy teknozbéka hátán született. (Érdekes, hogy az ünnepen kívül akkor is kirakták a teknozbékát, ha ezer darab csontocska összegyűlt egy személynél. A gyűjto ilyenkor kivitte a csontokat egy úgynevezett "tisza helyre", ahol a jószág nem férhetett hozzá, és megformázta belőlük a teknozbéka alakját.)

A kínai és a tibeti hatásról árulkodnak azok a színesre festett kis bokacsontocskák is, melyeket a kirakott teknozbéka mellé helyeztek. A bokacsontokból kirakott teknozbéka részei a természet öt elemét jelképezték.²⁵⁸ A tekno négy lába a földet, a szája a tüzet, húgyhólyagja a vizet, bordái pedig a vasat és a fát ábrázolták.

Holdújév második vagy harmadik napján a pásztorok megosztották a kirakott teknozbéka formát egy játék során, melyet "leültetni a foltos békát" (*alag melxii öröx*) néven ismertek. Eloszor kirakták a teknozbéka-formát. Harminchat (6x6) csontot használtak fel a törzséhez, tizenhat (4x4) darabot a lábaihoz, négy darab csontot a nyakához, egy csontot a szívéhez, kettő csontot a veséihez, kettőt a szeméihez, kettőt a szájához, hármat a farkához, ötöt a fejéhez, egyet a húgyhólyagjához, és huszat (4x5) a "mancsához" (és a körmeihez).

(35. ábra / a melléklet 19. oldal)

A bokacsontból készített forma részeit arccal felfelé helyezték el, és "birkának" nevezték. A játékosok egy számozott játékkockával dobtak. Ha egy játékos egyet dobott, akkor elvehette a kirakott tekno szívét vagy húgyhólyagját. Ha kettőt dobott, elvehette a tekno száját, szeméit vagy a veséit. Ha hármat dobott, akkor elvehette a tekno fejét vagy farkát. Ha négyet dobott, akkor elvehette a tekno nyakát vagy az egyik lábát. Ha ötöt dobott, akkor elvehette az egyik lábának a körmét. Ha hatot dobott, akkor levehetett egy egész sort a tekno törzséből. Ha egy játékos a másik pontjainak összegével azonosat dobott, akkor nem vehetett el *astragalosokat*. Ez már nem jelentett pontot a számára a teknozbéka figurából. Várnia kellett a következő körre. Csak úgy kapcsolódhatott be újra a játékba, ha visszaadta

azokat a csontokat, melyeket korábban már sikeresen elvett. Amikor minden csontocska elfogyott a kirakott teknosbéka figurából, és összeszámolták az elért pontokat, az győzött, aki legtöbb pontot (csontot) szerzett.²⁵⁹

1. 4. A játékból sport

Ambrosius milánói püspök a Kr.u. 4. században említést tett a *hunok* csontjáték iránti szenvedélyéről.²⁶⁰ Ismeretes, hogy a nomád, birkatenyésztő népeknél, amilyenek a *hiungnuk*, az *ázsiai hunok* is voltak, e játékot a birkák bokacsontjából (astragalos) készítették. A hun sírokból napvilágra kerültek a faragott és jelekkel ellátott csontok.²⁶¹

Az alábbiakban ismertetésre kerül néhány speciális bokacsont játék. Szabályaik és terminológiájuk választ adnak arra, miért is vált az egyszerű tradicionális ügyességi kapó- és dobójáték az íjászatot kiegészítő sporttevékenységgé.

1. 4. 1. A "tevelövés"

A "tevelövés" (*temee buudax*) nevű gyermekjátékban egyszerre négy-öt fő is részt vehetett. Először a dobási sorrendet állapították meg.

A kezdeményező játékos minden résztvevőtől azonos számú bokacsontot gyűjtött a markába, majd ledobta valamennyit a földre. Azután a kezdőjátékos a juh és a ló-állásban lévő csontokat párban összegyűjtötte. Ezekkel, az úgynevezett "nyilakkal" (*šagain sum*)²⁶² kellett a teve-állásban lévő csontokat kilonni, úgy hogy azok felboruljanak. Ha a földön szétszóródott csigacsontok között egyetlen "ló" sincs, de "teve akad, akkor azok számának megfelelően "adósa" (ör) marad a többieknek, az adósságot a játék folyamán törleszteni kell. A "nyíl" mindig bent maradt a játékban, függetlenül a találattól. Miután minden "teve" felborult, illetve az összes "nyilat" ("lovat" és "tevét") összeszedegette a dobójátékos, meg is tarthatta azokat. A következő játékos már csak a játékban maradó bokacsontokkal dobhatott. Addig folytatták a játékot, amíg az összes csontocska el nem fogyott. Az utolsó négy bokacsont eldobásakor nagyon kellett figyelni. Fontos volt, hogy milyen oldalára esnek a csontok, mert a ló- és a juh-állásban lévő csontok felkaphatók voltak. A kecske-állású csont viszont nem hozott szerencsét (pontot). Az utolsóként szerencsével járt játékos kezdhette az új kört. A játéknak akkor lett vége, ha valamelyik résztvevő elfogyott az összes bokacsontja, tehát a további "lövésekhez" nem maradt több "nyílvevője". Így kiesett a játékból.

1. 4. 2. A "bikalövés"

A "bikalövés" (*buux buudax*) kétemberes játék volt. A résztvevők 4-4 csontdarabbal dobtak egyszerre. Amelyik játékosnak több "bikája", vagyis több bokacsontja fordult a lapos vagy a homorú részével fölfelé ("teve", illetve a "ló" állás) az lett a kezdőjátékos.

„Az ellenfelek azonos mennyiségű, mondjuk 5-5 "loszerrel" (*sum*) és 3-3 bikával (a célpontnak kiválasztott csontocskával), felszerelve kb. 6-10 lépésnyire leülnek egymással szemben a földre, (a távolság kor és gyakorlottság függvénye), majd a bikákat, 3-3 "célpontot" (*bai* vagy *pai*) úgy állítják fel, hogy ezek egyenlő távolságra legyenek mindkettőjüktől. A célpontul szolgáló bokacsontok ló- vagy teveállásban, sorban egymás mögé illesztve, a pályára merolegesen - a játékos saját térfeléhez közelebb - helyezkednek el. A kezdeményező kinyújtott karral a tenyérről megcélozva egymás után ellövi - ujjával elfricskázza - a nyilakat úgy, hogy az lehetőleg az ellenfél "bikáit" felborítsa.”²⁶³ A játék lényege az, hogy ki tudja mozdítani a vetélytárs csontdarabjait. Pontos találat esetén (*onson*), ha a "bika" mégis állva marad, a találat érvénytelen. Ha egyértelműen sikerül kimozdítani eredeti állapotából, az ellenfél már igényt tarthat rá. "A "nyilak" kilövését követően az ellenfél próbálkozik, s így váltják egymást."

A játék szabálya megegyezik a török népeknél *asik* néven ismert játékkal. Az *asik* (*asik*) a *kipcsak* nyelvekben és a törökországi törökben a juh bokacsontját jelenti.²⁶⁴

1. 4. 3. A "bokacsontra lövés"

A "bokacsontra lövés" (*šagai xarvax*) a teknosbéka kirakásával foglalkozó játékokhoz hasonló funkciókat látott el. A főleg *holdújévkor* játszott "bokacsontra lövés" a balszerencsét tartotta távol, elpusztította a gonoszt és a betegségeket. A játék akkor tartott éjjel-nappal, amikor meg kellett akadályozni a már kialakult betegségeket vagy szerencsétlenségeket. A mongolok hite szerint a játék három évre biztosítani tudta az adott család számára a békét és a boldogságot. A versenyzők célba talált lövéseit "Ez jó!" (*Uukhai!*) kiáltással jutalmazták. Ez nemcsak elismerés, hanem csatakiáltás is volt a rossz erők ellen. A játékban a "nyíl" szerepét egy bokacsontocska vagy egy agancs darabka töltötte be. Az íjat pedig egy kis pálca és egy apró íjhúr jelképezte. A *Góbi-sivatag* területén, ahol nehezen lehetett beszerezni a fát, a teve sípcsontját használták a pálca helyett, mely nagyon hasonlított egy lapos fadarabra. **(36. ábra / a melléklet 20. oldalán)**

A mongol kultúrában a bokacsont játékokat nemcsak a háztartási munkák és lóversenyek imitálására²⁶⁵ használták a gyermekek, mint a *mori uralduulax* játék esetében, hanem harci felkészülésre is. Ujj-erosító szerepe miatt évszázadok óta szorosan hozzátartozott az íjászversenyek során alkalmazott edzésekhez.²⁶⁶ A mongol férfiak még a 20. század második felében is apró, simára csiszolt táblácskákról bokacsontokat pöccintettek célba. Ha valaki eltalálta a célt ugyanazzal az osi dallammal jelezték és ünnepelték a találatot, mint a nagy íjászversenyeken a célba talált nyilakat. A közkedvelt bokacsont játék "ujjgyakorlat" az íjázáshoz, mert jobb kezük hüvelyk-, mutató- és középsoujjával ugyanolyan mozdulatot kellett tenni, mint a nyíl kilövésekor. A játékot nemcsak kedvelték, de hasznosnak is tartották a régi időkben, mert esőzések vagy havazások alkalmával fedett helyen (jurtában) is lehetővé tette a létfontosságú íjászat bizonyos mozdulatainak a gyakorlását. A mellékletben közölt két ábra jól mutatja azt a mozdulatot, melynek során a legnagyobb hasznát vették a nomád pásztornépek a bokacsont játékokkal begyakorolt mozdulatsoroknak. Bokacsontlövéskor a nyílvevő (bokacsont) az íj jobb oldalán futott ki. A hüvelykujjra támaszkodó jobb kéz hüvelyk- és mutatóujja fogja a nyílvevőt, a nagy-, a gyurus- és a kisujj pedig feszíti az ideget. (37./a. ábra és 37./b. ábra / a melléklet 20. oldalán)

2. Az ügyességi és a gyorsasági versenyek

2. 1. A "fehér fa" típusú dobójátékok

A mongolok játék iránti igénye a nyár közeledtével jelentősen megnövekedett. A nomád pásztorok a kedvező fordult időjárás miatt felélénkültek, mert végre elhagyhatták jurtájukat, és bármikor kimehettek a természetbe. Ebben az időszakban az ügyességi vetélkedők és a versenyben résztvevők száma megszorozódott. Érdekes, hogy míg a kora tavaszi játékokban csak 2-4 esetleg 8 fő vett részt, addig a nyári játékokban körülbelül egy tucat versenyző is felsorakozott. Az országos *nádom* (*naadam*) idején annyira megnőtt a játékkedv, hogy több százan is gyakorolták a népi verseny- és ügyességi játékokat.

A tavaszi játékok többsége egyáltalán nem követelt nagy erőfeszítést a résztvevőktől. Rendszerint ülve gyakorolták a legnépszerűbb játékokat, például a bokacsont játékot, a kockával vagy kövekkel játszott egyszerűbb ügyességi játékokat.

A nyári játékok ezzel szemben az egész testet megmozgatták. A természetben kellett futni, elrejtett tárgyak után kutatni, néha az ellenféllel birkózni.

A jellegzetes nyári és oszi játékok két csoportját különböztetjük meg. Az első a nyár elejével vagy az osz közepével kapcsolatos játékokat foglalta magába. A *nádom* (*naadam*) során először a szent kohalom, az *ovó* (*oboo*) előtt mutattak be áldozatot, majd belekezdtek az önfeledt játékba.

A nyár elején a nomád pásztorok szívesen játszottak egy úgynevezett "fehér fa" (*cagaan mod*) nevű játékot. Ezt leginkább a "fehér fát elhajítani" (*mod xaiax*) néven ismerték. Kelet-Mongólia egyes területein, máshol "a dárdát vagy nyílveesszot eldobni" (*cüü xaiax*) nevű játékként terjedt el.²⁶⁷ *Kabzinska-Stawarz* a Góbi-sivatag keleti részén végzett kutatásai során találkozott a *cagaan mod* kifejezéssel.²⁶⁸ A játék kelléke egy kérgétől megfosztott, 10-15 cm hosszú száraz fadarab volt. Ezt a mongolok "halott fának" (*xuvxai mod*) nevezték. A száraz, kiszáradt fadarabon kívül eleinte nem szívesen használtak más "hagyományos sporteszközt". A mongol pásztorok szerint ez a szokás a fa termékenységű rítusokban betöltött szimbolikus szerepével magyarázható: "a fa ugyanis eleven, képes a növekedésre, a ko azonban nem."²⁶⁹

Ez a megállapítás elgondolkodtató, mivel a játékot egy már kiszáradt és elkorhadt fadarabbal játsszák. *Wasiliewski* szerint a fadarab, melyet a pásztorok ilyenkor felhasználtak, nemcsak biológiai értelemben volt halott. Ebben a vonatkozásban a korhadt fa a halált jelképezte. A száraz fadarab azonban feléled, amikor átviszik a "másvilágra" (áthajítják). A világ archaikus felfogásában ugyanis a túlvilág a földi világ ellentéte volt.

A földi világban elpusztult fa a túlvilágon feléled. Emiatt a játékban felhasznált száraz botocskát nem tekintették egyszerű fadarabnak, hanem az egész fa, sőt a földi és a túlvilági élet szimbólumának.²⁷⁰ Nem egyszer gyakorolták a rekkenő meleg nyári napokon ezt a játékot. Marhavész idején szívesen használták a játékhoz az elhullott marhák lábszárcsontjait fadarabok helyett.²⁷¹

Érdekes, hogy a száraz és korhadt fadarabokon kívül minden sztyeppén talált kiszáradt és korhadt dolognak varázserőt tulajdonítottak. Mongóliai adatközlőim szerint a mongol kisgyermekek például még ma is szívesen játszadoznak a sztyeppén az állatok elhullott és kiszáradt trágyájával. Erre a legalkalmasabb a száraz lótrágya. Erosen hisznek benne, hogy szerencsét hozhat a számukra. (Ez azonban nem azonos a *cagaan mod* játék egy típusával sem.)

A "fehér fa" nevű játékot a gyógyító mágia szempontjából is fontosnak tartották, mert hitük szerint gyakorlása megakadályozta a betegségek elterjedését, és megvédte az állatokat a fertőzésektől. Fontos megvilágítani a korhadt fadarab és a betegség közti kapcsolatot. A nomád pásztorok egyikre sem volt szüksége, ezért elhajította. Azt is szimbolizálta, hogy az "állataik sohasem betegedhetnek meg úgy", mint egy fadarab, melyet elhajítanak.

Tangad etimológiai értelmezése érdekes eredményt mutat a *xaiax* kifejezéssel kapcsolatban. A kifejezés szó szerint "eldobni" értelemmel rendelkezik, de jelenti azt is, hogy "elveszíteni". Bizonyos helyeken jó jelnek tartották, ha dobás közben nem találták meg az elhajított botot, mert az a "betegség elvesztését" is szimbolizálta. Fontos azonban, hogy csak az eredeti (fadarabbal, illetve a csontdarabbal gyakorolt) "fehér fa" játékra vonatkoztatták ezt a meghatározást.²⁷² A játékban résztvevők minél messzebbre próbálták elhajítani a kezükbe fogott fadarabot, mert a dobás mozdulatát a gonosz eluzéseként értelmezték. (Szentül hitték, hogy minél messzebbre dobnak, annál messzebbre uzik a betegséget okozó démonokat.) A gonosz elijesztését nemcsak a fa elhajításának tulajdonították, hanem a játékot kísérok kiabálásnak, tapsolásnak és nevetésnek is. "*Kiabálnod kell játék közben, és hangosan nevetned, hogy felébreszd a természetet. A Föld örül, amikor hallja gyermekei hangját. Ha a Föld boldog, megajándékozza az embert terményeivel.*"²⁷³ (A pásztorok hite szerint ez a kiabálás a gonosz erők mellett a farkasokat is elijesztette a nyájak közeléből.)

A játék ereje a gonosz erők és a vadállatok eluzésén túl kiterjedt a termékenység befolyásolására is. A termékenységvárászlás elemei jól felismerhetők benne. A játék gyakorlása hitük szerint hozzásegítette a nomád pásztorokat az általános jóléthez, életet adó esőt hozott a legelőkre, és növelte a kancák tejhozamát.

Vaynshtein szerint a *cagaan mod* a házaselet hagyományos formáját is szimbolizálta. A mongolok a régi időkben az esküvo szertartások során kötelességszerűen gyakorolták ezt az ügyességi játékot.²⁷⁴ A játék harmadik funkciója a termékenységi rituálékhoz kapcsolódó jóslás során is visszaköszönt.²⁷⁵ Itt érdekes összefüggés fedezhető fel a játékok és a hold tiszteletéhez fűződő ünnepek és hagyományok között. A játék megrendezésére a legalkalmasabb időszak a nyár elején kezdődött, és az ősz közepéig tartott. *Klyueva* említést tett arról, hogy bizonyos helyeken *holdújév* (*cagaan sar*) idején is megrendezték a játékokat. A nyugat-mongóliai *torgutok* azért játszották a *cagaan mod*-ot, mert úgy vélték e játék általános jólétet, kellemes időjárást hozhat, és biztosíthatja a nyájak növekedését is az újesztendőben. Számukra a játék a tavaszból a nyárba való átmenet szimbóluma volt.²⁷⁶ *Kabzinska-Stawarz* adatközlőitől származik az az információ, hogy a *halhák* és az *ojrátok* sohasem tartottak *holdújév*kor ilyen játékot, egyfelől a nagy hideg miatt, másfelől túl kevesen tartózkodtak ilyenkor egy-egy pásztorszálláson.²⁷⁷

A *cagaan mod* és a termékenység közti mágikus kapcsolatot jelzi, hogy az emberek szívesen játszották a "fehér fa" játékot nyaranta, telihold idején. A Hold meghatározta a mongolok mindennapi tevékenységét. (Miután a *holdújév*vel, a tavaszi időszak beálltával vette kezdetét a "munkaév", emiatt számos keleti népnél, ettől számítják az újesztendőt.

A termékenység, a természet férfias erejének egyik szimbólumává is vált.²⁷⁸ A "fehér fa" játék a *kalmükök* körében gyakorolt típusa különösen kihangsúlyozta ezt a funkcióját. A résztvevők nyaranta, *telihold* idején játszottak, a kezükbe fogott száraz fadarabokat egy meghatározott irányba, a Hold felé hajították. Hitük szerint az ilyenkor megtartott játék kedvező hatást gyakorolt a pásztorszállás lakóinak termékenységére. A termékenységi varázslás és a szokások közti összefüggésről árulkodnak a játéknak tulajdonított funkciók, a családi boldogság, a közösségi érzés biztosítása, a természet eroinek megszólítása.

A *caagan mod* játéktérének elrendezése speciális volt. Idős férfiak ültek a startvonalon, ahonnan a játékosok a fadarabokat eldobták, és ahová visszahozták azokat. A *cagaan mod* szabályai megkövetelték, hogy az elhajított, száraz fadarabokat meg is találják. A játékosok csak akkor kaphattak pontot, ha az elhajított fával tértek vissza a startvonalra. (Ennek köszönhetően a versenyzők mindent megtettek azért, hogy a lehető leggyorsabban megtalálják a fadarabot, és visszatérjenek a startvonalhoz. A szabályok azt is megengedték, hogy a játékosok egymás kezéből kikapják az elhajított fadarabokat. Aki hagyta elvenni kezéből a botot, az kiesett. Le kellett ülnie az idős férfiak közé a startvonalra, mert nem bizonyult "elég erősnek a fadarab megtartásához". A startvonalat ma "indulóvonalnak", vagy "nyerovonal"-nak nevezik. Leggyakrabban szóbeli megegyezéssel vagy földre rajzolt vonallal jelölték. Eloffordult, hogy egy kört rajzoltak. *Kabzinska-Stawarz* adatközlőjétől tudjuk, hogy *Kelet-Mongóliában* azt a helyet, ahová az elhajított fadarabok leestek, "fészeknek" nevezték. A "fészek" azt a helyet szimbolizálta, ahonnan az élet ered. Valószínűleg ez az a hely, ahol a játék során a "sporteszköz"-ként használt korhadó fadarab újjászületett. A játékosoknak a pálya végén meg kellett ütniük botocskájukkal egy fatörzset vagy karót, *Góbi ajmak* területén egy földre rajzolt kört, amelyet "tuz"-nek (*gal*) neveztek.

Az állattenyésztési munkákhoz kapcsolódó, hagyományos ünnepek alkalmával egy halom ruhát, vagy szormebundát tettek a célvonalra vagy célkörbe. Ilyenkor a "fehér fa" játékot azért rendezték meg, hogy megünnepeljék a nemezkészítést, a kancafejtést vagy a birkanyírás befejezését. Itt a játék mágikus funkciója ismét szerepet játszott. Bíztak abban, hogy a nehéz munkák során a *cagaan mod* megsokszorozza az emberek erejét.

Az idős férfiak "fehér étellekkel" (*cagaan idee*), sajttal, kumisszal, túróval teli tálalt helyeztek a startvonalra maguk mellé. A verseny kezdetén a megfigyelők egyike a rituális eredetű szokásoknak megfelelően egy maréknyi "fehér ételt" szórt a világ négy égtája felé. A legidősebb férfi a játék végén dicsőítő beszédet mondott a verseny győzteséről, majd "fehér étellekkel" ajándékozta meg őket.

A szertartásszerű játékkal azt is kifejezték, hogy az elmúlt nyár jó volt, és az embereknek ideje elindulniuk a téli legelők felé. (A vándorlás során egy évig már nem játszottak több "fehér fa" játékot.)²⁷⁹

A "fehér fa" játékhoz hasonló kiváló dobó- és hajító képességet igényeltek azok a játékok, melyeket bizonyos vidékeken szintén *caagan mod* néven ismertek, de már nem azonosak az eredetivel. A hagyományos "fehér fa" játéktól eltérően ezekben a játékokban a "sporteszköz" nem egy egyszerű korhadt fadarab volt. A felhasznált tárgyak formája és anyaga évszakonként és népenként is változhatott. Tavasszal a *kalmükök* egy kodarabot vagy földcsomót tekertek körbe a vedlo állatok szoréval. Az így elkészített labdaszerű tárgyat "fehér kerek dolog" (*cagaan monda*) néven ismerték. Felváltva gyakorolták a két játékot: tavasszal a *cagaan monda* és ősszel a *cagaan mod* vált népszerűvé. Egy idő után kombinálták a két típust, és az "új sporteszköz" egy állati szorókbe csavart fadarab lett, melynek neve *cagaan monda* maradt.²⁸⁰ A *kalmükök* a tehén bokacsontját is alkalmazták a játék során, de megjelentek a sporteszközök színes palettáján a török népek által gyakorolt játékokhoz hasonlóan a domesztikált állatok egyéb csontjai és fogai is.²⁸¹

2. 2. A kötélhúzó, a nemezhúzó és a nemeznyújtó verseny

A "kötélhúzó" (*ols dees tataltsax*), a "nemezhúzó" (*širdeg tatax*) és a "nemeznyújtó verseny" (*esgij sungax*) hasonló szabályokon alapult. A versenyek szabályait Zorig gyűjtése²⁸², Kara György leírása²⁸³ és az *Ocerki istorii kultury MNR*-ből származó információk²⁸⁴ alapján ismerhettük meg.

1.) A kötélhúzó-verseny (*ols dees tataltsax*):

A játékban két azonos számú csapat vett részt. A résztvevők feladata volt, hogy teljes erőből a saját csapatuk oldalára húzzák a kötelet. Az a csapat szerzett több pontot, amelyik a kötélhúzó harcban győzelmet aratott. A győztes csapatnak a kötélhúzás során állva kellett maradnia (mintegy láncszereven).

2.) A nemezhúzó-verseny (*širdeg tatax*):

Két versenyző állt egymással szemtől szemben. Egy közepes vastagságú, 50-60 cm hosszú nemezdarab két végét tartották a kezükben. Azután felemelték, és elkezdtek húzni. Mindkét versenyző a saját térfelé irányába. A nemezt nagyobb erővel húzó versenyző sokszor képes volt a másikat a saját térfelére is átvonszolni. Az egyenlő erővel rendelkező versenyzők esetében az győzött, aki képes volt elszakítani a nemezdarabot.

3.) A nemeznyújtó verseny (*esgij sungax*):

Két fo mérte össze az erejét egy rof hosszúságú nemezdarabbal. A két versenyző felemelte a rof nemezt a két végénél, és megpróbálta vele elhúzni a másikat. Ha nagy erejű emberek kezébe kerül a nemez, a verseny végén a rendkívül erős, préselt nemezanyag meg is nyúlt. Ez mindkét fél dicsóságára vált.

A keleti népek között egyébként előfordult, hogy a kötélhúzó versenyeknek varázserot és prófétai fontosságot is tulajdonítottak.²⁸⁵

Nem bizonyított, hogy a három verseny egyszerre eropróba volt-e, de az ellenkezője sem. Nyitott kérdés, hogy lehetett-e mögöttük kultikus tevékenység, vagy sem. Biztos azonban, hogy a hagyományos mongol pásztorszállásokon a nemez rendszeresen szerepet kapott, ha valamilyen jelentős családi eseményre készültek. (Például az esküvoiszerartásokon.) A menyasszonyt fehér nemezre ültették a férje jurtája előtt. A nemeznek varázserot és mágikus funkciót tulajdonítottak. Hitük szerint ez boséget, gazdagságot és termékenységet hoz majd az ifjú házasoknak. A termékenység jelének fogták fel azt is, ha a nemezt feltekereselték, és kifelé állt a vége. A nemez gazdagságot eloldó varázserejét mutatta ki *Kabzinska-Stawarz* egy mongol mesében is, ahol a főszereplő jövőbeli boldogulása egy kis nemez darabon múlt. "*Cevendorj Uvsz ajmakban lakott.*

Egy napon rátalált egy kis négyzet alakú nemez darabkára, melyet hazavitt a jurtájába. Ettől a naptól kezdve élete végéig gazdag ember lett."²⁸⁶

A nemezhúzás valószínűleg a nemezkészítési munkák végén került megrendezésre, mely jelentette a ciklikus legeltetési munkák végét is. Ezután már csak a hús szárítása maradt hátra, melyet a téli időszak követett, ami egészen az újszülött jószágok világrajöveteléig tartott. A nemezkészítés és az ehhez kapcsolódó nemezhúzás valószínűleg a természet körforgásának a szimbóluma volt.

3. A "rettegve szeretett" mongol ügyességi és szellemi játékok

3. 1. Az "ujjak hatalma" és a "találós kérdések ereje"

Minden év júliusában *nádom (naadam)* idején a mongol családok hatalmas lakomát (*nair*) rendeztek, melynek során megszervezték az ünnep feladatait, és kitűzték a gazdasági munkák befejezésének idejét is.

A díszebédet követően azonnal belevetették magukat a jó hangulatú népi játékokba. Ahogy a friss kumis (ajrag)²⁸⁷ fogyott, úgy emelkedett a játékban résztvevők hangulata is.

Eloszor a "mutasd az ujjad!" (*xuruu gargax*) nevű ügyességi versenyben mérték össze erejüket. Ezt követte egy speciális találós kérdés verseny, a *dembeedex*, amely rendkívüli szellemi frissességet kívánt a résztvevőktől. A szellemi fáradságot végül egy férfias "birkanyíró-versennyel" oldották.

Az "ujjak versenyében" résztvevőknek egyszerre kellett felmutatni bizonyos ujjukat. Amelyik versenyző "erosebb ujjat" (nagyobb pontértékű) mutatott a másik felé, az nyerte meg a versenyt. A játékot sokszor és rendkívül gyorsan ismételték egymás után. Az ujjak erejét meghatározta, hogy a felmutatott ujjak milyen kapcsolatba vannak egymással. **(38. ábra / a melléklet 20. oldalán)** Erre vonatkozóan könnyen megjegyezhető neveket adtak az ujjaknak. Minden ujj jelképez egy állatot, egy tárgyat vagy istenséget. Az "istenség"-et jelképező ujj például erosebb, mint a "tyúk"-ot szimbolizáló másik, de a "fegyver"-nek nevezett harmadik ujj egyenrangú lehet a rókával azonosított negyedikkel. Ha az utóbbiakat összemérjük, az eredmény döntetlen. A "fehér hangyák"-nak nevezett ujjak viszont elpusztíthatják az "istenség szobra"-ként tisztelt ujjat. A játék során a kisujj erosebb volt, mint a hüvelykujj. Az ujjak elnevezése első látásra nehézséget okoz az idegenek számára, és nem is mindig egyértelmű, mert a játékon kívül, a hétköznapi életben ezeket a neveket soha nem használták.²⁸⁸ A szakirodalomból ismert "ko-papír-olló" nevű mongol játék szintén hasonló szabályokon alapult.²⁸⁹

Az "ujjak játéka" nem aratott mindig osztatlan sikert. Egyesek szerint ezt a játékot mindig is a rossz emberek kedvelték, és jellegéből adódóan összekapcsolták a szerencsejátékokkal. A játék negatív megítélése nemcsak a szerencsejátékkal való rokonságához köthető, hanem ahhoz is, hogy közvetlenül Kínából származik. A mongolok között mind a mai napig él az a nézet, hogy *"minden, ami kínai, csak rossz lehet."*²⁹⁰

Az "ujjak játéka" közé tartozik egy speciális "találós kérdés verseny" (*dembeedex*). Érdekes, hogy a mongolok ezt a típusú játékot a találós kérdések közé sorolják. A játékosok feladata, hogy kitalálják az addig elrejtett ujjak számát. Mielőtt tippelnének, bemondják, hogy "találós kérdés" (*dembee*). A játékot az is egyedivé teszi, hogy a résztvevők nemcsak egyszerre bekiabálják a becsült számot, hanem előtte hasonlatok segítségével részletesen körülírják azt.

A számokat a következő asszociációkkal helyettesíthetik: 1 = "egy az ötből" (*talyn gants*), 2 = "ketto, mint egy olyan csomó, mellyel a juhokat kötik meg fejés közben" (*xolboo xoyer*), 3 = három, a *cacal*, ami a tej vagy kumisz öntését jelenti egy speciális lyukakkal ellátott kanál segítségével (*cacal guruu*), 4 = "a négy, a "Vandan négyese", négyszögletes batyu vagy négyszögletes kendo (*Vandan döröv*), 5 = "az öt, a sztyeppei vagy pusztai ötös" (*talyn tav*), 6 = "a hat, száz embert vagy száz tigriskötőt jelent" (*zuutal zurgaa*), 7 = "hét, mint egy korsó vagy kancsó" (*dombon doloo*), 8 = "a nyolc, egy összefonódott vagy összefuzott nyolcas" (*süljee naim*), 9 = "kilences, mint egy kampó" (*degee ios*), 10 = "a tíz, egy gazdag teljes tízes" (*delger arav*), 0 = "a zárt ököl". A neveknek tájegységenként léteztek más változatai is.

Az ujjak számának részletes leírása a kínai játékok között is megtalálható. Néhány név a mongol elnevezésekhez hasonló, de a kínaiak komplikáltabb formulákat használtak, mint a mongolok. Az elnevezések kifejezhetnek a játékos felé küldött rejtett üzeneteket,²⁹¹ vagy az adott versenyző konkrét kívánságait.²⁹²

Janta-Polczynski leírásából tudjuk, hogy a kínaiak játéka nagyobb hangzavarral járt, mint a mongoloké. A mongolok egy mélabús dallam ütemére játszottak, melyet két versenyző énekelt.²⁹³ *Obrucsev* (*Obrucev*) feljegyzése szerint a kínaiak hangosan kiabáltak és fogadtak a játék alatt. Az idegennek olyan érzése támadt, mintha egy parázs vita, vagy egy durva veszekedés közepébe csöppent volna, ami éppen verekedésbe fajult. A találós kérdést elveto játékosnak büntetésből meg kellett innia egy ivócsészényi italt (2-3 dl).²⁹⁴

A fenti speciális találós kérdésszerű versenyt (*dembeedex*) ugyanolyan időben és körülmények között gyakorolták, mint a "mutasd az ujjad!" (*xuruu gargax*) című játékot.

A *dembeedex*-et viszont sohasem lehetett holdújévkor játszani. *Kabzinska-Stawarz* adatközlői ezt azzal magyarázták, hogy a játékhoz kapcsolódó rossz előjelek nem illenek a *cagaan sar* emelkedett hangulatához. A *dembeedex*-hel kapcsolatos negatív érzések a játék találós kérdés jellegével is magyarázhatók.

Érdekes, hogy a 20. század végétől Mongóliában megváltozott a rejtvényekhez, a szórakoztató vetélkedőkhöz való hozzáállás. Általános vélemény manapság, hogy a modern műveltségi és szórakoztató rejtvények szimpatikusak a mongolok számára, és semmiféle negatív erővel nem kapcsolhatók össze. Ez a vélemény már számos szakirodalomban is napvilágot látott.²⁹⁵ Ugyanakkor sokan továbbra sem hisznek abban, hogy a modern rejtvények elősegítenék az emberi tudást, az elme fejlődését. A mongolok nem állnak egyedül a rejtvényekkel és a találós kérdésekkel kapcsolatos ellenérzések megfogalmazása terén.

Számos nép hagyományrendszerében elevenen él a találós kérdésekkel szemben kialakult ellenérzés az ünnepek vonatkozásában, például születésnapokon vagy *holdújév* idején. Elotte és utána viszont az ilyen játék egyenesen hozzájárult ahhoz, hogy fenntartsa a természet termékenyítő erőt, sőt megakadályozza a természetben előforduló gonosz erők munkálkodását. A pásztorok kultikus eredetű hagyományrendszerében is megmaradt ennek a szokásnak nyoma. Hanyagolták az ilyen típusú játékokat a hasznos növények szárbaszökkenésekor, amikor megjelentek a fiatal hajtások. Attól tartottak, hogy a rejtvényekhez és a találós kérdésekhez kapcsolódó rossz szellemek ártani fognak nekik.²⁹⁶ Szándékosan nem gyakorolták a játékokat *holdújév* idején sem, amikor hitük szerint a természet és világegyetem végre rendeződni látszott.²⁹⁷ Az idosebb mongol pásztorok még ma is hisznek abban, hogy ezeknek a játékoknak a gyakorlása *holdújév*-kor "megállíthatja az időt", és a "világ rendje felborul". Megállíthatatlan események, szörnyű katasztrófák következhetnek be. *Kabzinska-Stawarz* adatközlőinek információiból tudjuk, hogy az idosebb mongolok soha nem adják tovább a tudomásukra hozott rejtvényeket és találós kérdéseket. Hitük szerint, "aki megteszi, hamarosan megvakul". Aki túl sok találós kérdést tesz fel életében, nagy árat kell fizetnie, mert hamarosan "megáll számára az idő". A meg nem válaszolt rejtvények és találós kérdések még rettenetesebb kárt okozhatnak...²⁹⁸

A mongol ember mégis rendkívül vonzódott és vonzódik ma is a játékokhoz. A legfontosabb családi és társadalmi események előtt gyakorolták a legveszélyesebbnek tartott játékokat is, az esemény idején viszont nem is gondoltak rájuk.

Az "ujjak játéknak" számos formája vált ismertté a mongol népek körében. Ezek közé tartozott a "fogd meg a mutató ujjat!" (*xoromxoi xuruu*) című játék, amelyet még egy találós kérdéssel is nehezítettek.

A *zahcsinok* (*zaxcin*) "mit jelent az egy?" (*nig yu be*) néven ismerték. Ez egyben eropróba is volt. Az egyik játékosnak meg kellett ragadnia a másikat a mutató ujjánál olyan erósen, hogy az ne tudjon kiszabadulni. Ehhez hasonlóan találós kérdéssel kibovított játék a "találd meg a középső ujjat!" (*duund xuruu*). Az egyik résztvevőnek "meg kell találnia" társa középső ujját, melyet a másik kosárcsüvegen összefont ujjai között rejtett el. A kötelezően feltett kérdésre: "mi ez?", a partnernek kellett megfelelnie, majd ő vette át a kérdező szerepét. Érdeklődni kellett a másik jöveteleének céljáról és az eddig megtett képzeletbeli útvjáról. A kérdező megragadta társát annak mutatóujjánál. Végül egy sor találós kérdést tett fel a középső ujj felmutatása után. A kosárcsüvegen összefont ujjak leginkább a jurtához hasonlíthatók. Így is írták körbe, amikor megválaszolták a "mi ez?" kérdést.

A játékosok közti párbeszédből kiderült, mi is van a jurtában ("tuz, só, teve, kutya", egy tükör, és egy ort álló "képzeletbeli boszorka" borvakaróval, valamint egy "pózna", amihez kiköthették a lovakat). Szerepet kaptak a játékban a termékenységi szimbólumok a Nap, a Hold és a Földanya is.²⁹⁹ A játékban szereplo valamennyi tárgy és motívum varázserovel rendelkezett, és közvetítő funkciót látott el a hagyományos holdciklushoz kapcsolódó ünnepkörben. A kérdésre válaszoló játékos összekapcsolta az általa elképzelt utazás bonyolult és hosszadalmas részleteit. Mesélt többek között: *"egy kán gyermekéről, aki beledobott egy egész hegyet a kútba, aztán elment trágyát gyujteni. Ez akkor történt, amikor néhány bárány a hegy lábánál legelt, a többiek pedig a hegy tetején remegtek a hidegtol. Egy 1 éves teve ugrándozott, a torgut gyerekek pedig önfeledten játszottak. Tea forrt a lábokban. Az emberek a nagy melegben legyezték magukat a sapkájukkal. Az egyik menyecske éppen felkelt, a másik menyecske akkor már felöltözött."* A látszólag hosszadalmas, sot követhetetlen történet azzal zárult, hogy *"ezalatt a vadteve annyira rugdosott, hogy eltörte az arany patáit"*.³⁰⁰ A kísérol párbeszéd a játék egy másik típusában nem az események változatosságára, hanem az adott nép természetes környezetének, hazájának leírására összpontosít (az állatokra, a hegyekre, a tavakra, a madarakra).

A fentiek során ismertetett "találd meg a középső ujjat!" és a "fogd meg a mutató ujjat!" címu játékok foként gyermekjátékok voltak. A *dembeedex* és a *xuruu gargax* viszont főleg a felnottek szórakozását szolgálták. *Kabzinska-Stawarz* legtöbb informátora az utóbbi játékokat egyenesen a "férfijátékok" közé sorolta. A nok részvételét elképzelhetetlennek tartotta, de azt is, hogy a mongol hölgyek vagy lányok önmagukban, férfiak nélkül játsszanak. *Janta-Polczynski* leírása alátámasztotta *Kabzinska-Stawarz* megfigyeléseit.³⁰¹ Az információt kiegészítette azzal is, hogy a mongol népek játékgyományában eltérések is megfigyelhetok. A *halháknál* az "ujjak játékait" főleg felnottek gyakorolták. Az *ojrátoknál* azonban a gyermekek körében vált népszerűvé.³⁰²

3. 2. A mongol dominók (a "kavics játékok")

Ezeket a játékokat nem a hagyományos kavicsokkal, természetes kövecskékkel játszották, melyek Mongólia földjében olyan "boségesen elofordulnak". A mongol játékok terminológiájában mongol dominóknak (kavics játékok) nevezték azokat a lapos, négyzet-, vagy téglalap alakúra csiszolt csontdarabokat, melyek leginkább a ma is használt dominóra emlékeztetnek.³⁰³ **(39. ábra / a melléklet 21. oldalán)**

A nomád pásztorok a jurta építés (*ger barx*) szokása után "jurta építési játék"-nak (*ger barx togloom*) nevezték el.³⁰⁴

Az osi játék ma is él. Jelenleg azonban a csont és a fadominókat gyári eloállítású termékek helyettesítik, melyeket vörös-feketére vagy vörös-fehérre festenek. A már említett *karakorumi ásatások* darabjai között találtak ilyen jellegű csontjátékokat is.³⁰⁵

A "jurta építés" a nomád pásztorkodásból élő mongolok számára természetes folyamat. **(40. ábra / a melléklet 21. oldalán)** A "jurta építési játék" a faragott "kavicsok" (csontok) egy adott alakba rendezését jelentette. A játékban rendszerint a kirakott alakzat csúcsán lévő faragott csontdarab a legértékesebb, a legalsó pedig a legértéktelelenebb.

A *xorol* nevu mongol "kavics játék" (csiszolt és faragott csont) a mongolok egyik legnépszerűbb szórakozása volt. Feladata, hogy emlékeztesse az embereket a történelmükre. Akadnak olyanok is, akik *Dzsingisz kánnak*, mások *Buddhának* tulajdonítják a játék megalkotását.³⁰⁶ A ciklikusság (*xorol*) a kötelező újévi játékok közé tartozott. A játékot a Góbi középső területein "tizenkét év" (*arvan xoier jil*) néven ismerték.³⁰⁷ **(41. ábra / a melléklet 22. oldalán)**

A játékosok kezükbe fogták a szimbolikus jelentéssel rendelkező csiszolt formájú "kavicsokat" (csontokat). A meghatározott formájúra faragott és dominószerepen kirakott "kavicsok" az állatvilágnak megfelelő 48 állatot szimbolizáltak. *"Egy év az egéré, amely értékes dolgokat oriz a hasában. A másik év a nagyszarvú tehéné, ami nagyon szereti a gazdáját. Egy év a tigrisé, ami sokat ad a kényelemre, és ami az erdőkben él a hegyeken túl. Egy év a hosszú fülu nyúlé, ami a világot körbefutja. Egy a gyors, tarka sárkány éve, ami esot hoz az embereknek. Egy év a színes barna kígyóé, ami lakatlan vidékeken tekereg. Egy év a kerekpatájú lóé, ami ragaszkodik a gazdájához, amire a gazdájának mindig szüksége van. Egy esztendo a kosé, ami megtölti utódaival a dombos vidéket. Egy a majom éve, ami mindig az embert utánozza a Földön. Egy év a kutya éve, aminek kiáltása mindig a vendéget jelzi. Egy év a disznóé, ami megérzi és jelzi a gonoszt."*³⁰⁸

Az állatok ciklikus jelképrendszere mellett azok a dolgok is rákerülhettek a faragott csontdarabkákra, melyek egyszerűen csak kedvesek voltak az emberek szívének (buddhista jelképek, mitikus madarak, szerencse-amulettok). Ez utóbbiak közé tartozott maga a "jurta" vagy "kereksátor" (*esgij ger*) és a "jurta építési folyamat" is, mely fontos része volt a játéknak. Ez a játék is a *holdújév* ünnepéhez kötődött. (A pásztorszállítás állandó költöztetése nemcsak szimbolikus, de a valóságban is, bekövetkezett.)³⁰⁹

A mongol jurta a *xorol* állatfiguráihoz hasonlóan egy jelképes idoméző eszköz is volt.

Ha a kerekátor szerkezetét tekintjük, akkor a belső teret felülrol lezáró tetogyuru (*tóno*) úgy viselkedik, mint egy idoméro szerkezet. A ciklikusságot (*xorol*) a jurta tetogyurujével azonosították. A kerekátor a Naphoz hasonlóan funkcionált. A Nap és az árnyék kört leíró ciklikus mozgása készítette a mongolokat arra, hogy 24 felé osszák a napot. Minden játék során egy megelevenített állat is helyet kapott az óraszámplájához hasonló 24 felé osztott egységben.³¹⁰ A jurta azonban nemcsak az idő mérését, hanem a Világmindenséget is jelképezte.³¹¹ A kerekátor szerkezete holdújév idején a teremtés elsodleges aktusára is utalt. A játékos jelképesen részt vett a *holdújév* ciklikus periódusában, és így "visszarepülhetett, ha csak egy játék erejéig, is az osi idokbe". A számoknak különösen fontos szerep jutott ebben a játékban. Ezek közé tartozott a 60, mivel ennyi "kavics" (faragott csont) szerepelt benne. A második meghatározó szám a 48, ami megegyezett a játékban szereplo állatok számával. A dominószeru *xorol* végén a játékosok "12 jurtat építettek fel" a "kavicsok"-ból. Valamennyibe 5-5 "kavics"-nak kellett kerülnie. A *holdújév* idején a hagyomány szerint legalább 12 *xorol* lejátszása szükséges. A magas részvételi arány miatt az ünnep alkalmával nem ritkán 60 *xorol* is lejátszásra került.³¹²

A játék motívumai régióként változtak. A játékban a ciklikusságot (*xorol*) ábrázoló ko bírt a legnagyobb értékkel. Ez a *lámaizmus* hét legfontosabb jelképének egyike, a Világmindenség szimbóluma. Nagyrabecsülték a "kívánságok kövét" ábrázoló "kavicsot" (*zendeme, zendemene, zumbé*), valamint a tuz jelével ellátott faragott csontocskát (*norobo, norov, norbu, chindi*)³¹³ Az ero jelképeiként alkalmazták a játékban a "kagyló", a "gyozelmi zászló" (*jantsan*) szimbólumait, valamint a *Garuda madarat*.³¹⁴ Máshol a boldogság jele az *ölzii*,³¹⁵ az "oroszlán" vagy a "szvasztika" is felbukkant. A jelek számát növelte, hogy helyenként a jurta egyes részeinek szimbolikus alakja is rákerült a játékban résztvevo faragott csontdarabokra. Minden "kavics" szereplo motívumhoz kapcsoltak egy-egy magyarázatot is, melyet Szühebatar (*Suxbatar*) elemzése alapján ismertünk meg:

1.) a ciklikusság jelképe a tetogyuru volt, 2.) a játékban feltuno oroszlán figura "a jurta falához bújik", 3.) a Garuda szárnyai a tetogyuru és a falszerkezetet biztosító rácsfal közti kapcsolóelemeket jelképezi, 4.) a szerencse szimbólum (*ölzii*) az ajtót és a kötéléleket jelképezte. Összességében elmondható, hogy a *lámaista jelképek* a buddhizmus erejéről tanúskodtak még ezekben a játékokban is.³¹⁶

A pásztorok hite szerint, ha valaki elnyeri a játékban a "kívánság kövét", annak az élete 12 évvel lesz hosszabb. *Aloeva* leírása alapján tudjuk, hogy nemcsak a *zendeme* rejtette magában ezt "a hatalmas életigenlést", hanem valamennyi játék.³¹⁷

A *xorol* menete a játék idejétől és a résztvevők korától is függött. Ha a *xorol* holdújév előtti napra esett, mindig a legidősebb kezdte a játékot. Ha az ünnep második vagy harmadik napján játszották, akkor mindig a gyermekeké volt az elsőbbség. (A 20. század második felében ezt már egyre kevésbé tartották be. A *halháknál* viszont máig megmaradt ez a hagyomány.)³¹⁸

A *xorol* tilalmas játéknak számított *holdújévkor*, ősszel és nyáron. Az őszi és nyári játékok tilalma abból fakadt, hogy "nem akarták feldühíteni a sárkányt" (buddhista motívum), melynek képe szintén szerepelt a "kavicsok" között. A másik veszély forrását abban látták, hogy kihívhatták maguk ellen a viharért felelős természeti erőt. A gyermekeket különösen óvták a játékoktól, nehogy megsértsék a "kavicsokon" szereplő állatok lelkét.³¹⁹

Az *ölzii* nevé játék a *xorol*-hoz hasonló, dominószerű szabályokon alapult. Bár nem volt olyan népszerű, mint a *xorol*. *Kabzinska-Stawarz* adatközlőitől tudjuk, hogy ezt a típusú játékot főleg a Góbi-sivatag keleti részében élő népek gyakorolták. *Namjildorj* hozzátette, hogy *Dzavhan megye* területén is rendkívül kedvelték szerencséhezó jellege miatt.³²⁰

A hasonlóság a *xorol* és az *ölzii* között a "jurtaépítésben" és a résztvevők számára előírt alapelvekben állt. A fent említett mongol naptári rendszerben megismert állatok itt nem szerepeltek. Helyettük más állatok kerültek a "kavicsokra", mint például a "hattyú", a "vadliba", a "páva", a "kacsa", a "fácán", a "teve", a "zerge", a "hegyikecske", a "patkány", az "oz", a "tigris" és a "párduc", valamint egy "vadember". A mongolok a természet ajándékaként tekintettek ezekre az állatokra és élőlényekre. Jelenlétük az erdőkben, a pusztán és a hegyekben az élet biztosítója volt. A pásztorok hite szerint ezek az állatok az emberek segítői, ezért nagy tiszteletet érdemelnek.

A fent említett vadmadarak és állatok feltűntek egy harmadik, az *uicuur* nevé kavicsos játékban is. A többi játékhoz képest csak annyi eltérés található, hogy itt a figurákat nem faragott csontokra, hanem papírra vagy falemezre festették. A figurák általában színesek voltak. A legtöbb pontot az "oroszlán" érte, a legkevesebbet a "madarak".

A figurák között közepes értéket képviseltek a "nyúl", a "szarvas", az "oz", a "patkány" és a "párduc". Az *uicuur* nevé játékban nem létezett vadász figura. *Kabzinska-Stawarz* adatközlői nem kötötték a vadászathoz, sőt állították, hogy semmilyen kapcsolat nem lehet a játék és a vadász tevékenység között. A pásztorok még ma is úgy vélik, hogy őseik csak annyi állatot öltek meg, amennyi az életben maradáshoz szükséges volt. A vadászat örömeért soha nem öltek, emiatt maradhattak boldogok. A játék boldogság és jólét teremtő funkciója miatt kapcsolódhatott a *holdújév* mágikus jellegű szokásaihoz.³²¹

Ivanov néprajzi leírásából tudjuk, hogy az *uicuur* figuráihoz hasonló játék a *burjátok* között is létezett. Neve a "vadmadarak játéka" (*šubuuny naadam*). Ez a játék a vadászat praktikáit mutatja be, valamint az összefüggést közte és a vadászmágia között.³²²

A különböző népek játékértelmezése mellett eltéréseket fedezhetünk fel a "kavicsos" játékokhoz fuzodo szerencse és szerencsétlenség képzetek tekintetében is. A dominószeru "kavicsos játékok" érdekessége, hogy egyes népek kifejezetten a gonosz játéknak minosítotték (*ojrátok*), míg más népek a boldogság zálogát vélték felfedezni benne (*halhák*). Az *ojrátok* szerint a kavicsos játékot gyakorló emberek boldogtalanná váltak és elszegényedtek. Erre a jelenségre már a híres utazók, mint például *Marco Polo* és *Potanin* is felfigyeltek.³²³ A hiedelmek szerint a játékok megakadályozták még az állatszaporulatot is. A *halhák* viszont erosen hittek a "mongol dominók" varázserejében, és védelmet reméltek tole az állatbetegségek (foleg a himlo) ellen. A *Kabzinska-Stawarz* által gyujtott adatok szerint a dominószeru, faragott csontocskákon vörös pöttyöket találunk. A pásztorok ezeket a kiütésekhez hasonlították. A himlot egy öregember, a "virágos ember" (*ceceg övgön*) jelképezte. "*Amikor ez ez öregember meglátja, hogy dominóval játszunk, megsértodik. Önteltnek és gúnyosnak tartja a játékban résztvevok viselkedését, emiatt elmegy. Így a játék segítségével megelőzhető a járvány.*" - jegyezte le *Kabzinska-Stawarz* egy adatközlo információját a dominón található pöttyök eredetéről.³²⁴ A játékhoz fuzodo pozitív érzelmeket csak növeli, hogy a *holdújév* vonatkozásában semmiféle tabu nem alakult ki körülöttük. Sot az állandóság biztosításához feltétlenül szükségesnek tartották. (A ciklikusság, a természet rendjének követése, a pásztorszállásokról való költözés és az ezt szimbolizáló jurta építés miatt.)

Elgondolkodtató, miért oszlik meg oly erosen a mongol népek véleménye erol a játékról. Mindenekelott kínai eredetében kell keresnünk a választ. Ahogy ezt az "ujjak játékainál" is láttuk, a "minden, ami kínai eredetu, csak rossz lehet" mondat valamennyi kínai játékra rányomta a bélyegét. Kínában a játékok szülőhazájában a dominó az egyik legrégebbi szórakozási forma volt.

Ráadásul ismerték a jövendomondáshoz és a sorshúzáshoz fuzodo kapcsolatát is. Emiatt gyakorolták szívesen a mongolok is *holdújévkor* a többi mágikus ereju tevékenység és multság között.³²⁵

A döntö szerepet a dominó megítélésében a legendák játszották. E játék születéséhez drámai történeteket kapcsoltak. Egy régi történet szerint egy öreg kínai készítette az elso dominókat fia csontjaiból.

A fiú halálának története több változatban is elterjedt: 1.) tengerbe fulladt, 2.) éhenhalt, 3.) saját apja ölte meg, aki nem tudta elviselni, hogy az éhínség miatt csonttá soványodott fia utolsó erejét is elveszítette. A legenda szerint az öreg, amikor a dominókkal játszott, úgy érezte, fia tovább él a játékban. Léteztek olyan változatok is, melyek nem egy apa és a fia történetét beszélték el, hanem egy hu kutyáról, esetleg egy jó barátáról tettek említést. (A kínai eredetű játék születése körüli drámai hatást tovább fokozták azzal, hogy születését nemcsak egy nyomorúságos körülmények között élő apa tragédiájához kötötték, hanem nyereszkeskedésből elkövetett gyerekgyilkossággként állították be. Mondván a nyomorgó apa az első dominót fia csontjaiból készítette, és ebből mérhetetlenül meggazdagodott.) A halhákánál már megemlített piros pöttyös motívum bizonyos történetekben szintén szerepet játszott. Ezekben a fiú halálát himlo okozta, és ennek emlékére jelölte meg apja a dominókat piros pöttyökkel. A halott fiú 12 éves életkorát jelölte a dominón szereplő legmagasabb pontszám.³²⁶

A mongolok a játék szabályait a kínaiaktól sajátították el. A kínai dominó eredetileg 32 darabból állt. A dominókat kétfelé osztották: a "civilék" és a "katonák" csoportjára. A első csoportban lévő dominókon olyan jelzések voltak, melyek a Világmindenséget szimbolizálták. (A mongol dominó, ahogy a fentiekben már leírtam, 60 darabból áll.) A játék darabkái itt is feltüntették azokat a jelképeket, melyek a naptári idők és a világ szimbolikus újrateemtésére vonatkoztak.

A kínai dominó szimbolikájára itt nem szeretnék kitérni, mert az már túl messzire vinne minket a mongol játékoktól. Inkább a kínai és a mongol dominó különbségeire és hasonlóságaira térnek át. A legfontosabb különbség, hogy a kínai dominóban 3 pontos jelölés van, amely nincs meg a mongolban. A hasonlóság a szabályokban öltött testet. A 12 pontos dominót Mongóliában az úgynevezett "szvasztikás" (*xas*)³²⁷ dominók helyettesítették. A "szvasztika" ábrájáról már *Kon* is tett említést.³²⁸ *Kabzinska-Stawarz* adatközlőitől azt is tudjuk, hogy a mongolok azért helyezték a "szvasztikát" a dominóra, hogy erőfölényüket szimbolikusan is kifejezzék a kínaiakkal szemben.³²⁹

Érdekes jellegzetesség figyelhető meg a kínai eredetű, majd mongollá vált dominó játékok vonatkozásában, ez a játék közben használt ráolvasási formula. Kínában fejlesztették ki, de Mongóliában is alkalmazták. Amikor a játékos éppen lerakott egy dominót, egy metafora vagy egy jóslat hagyta el a száját.³³⁰

3. 3. A mongol sakk

Belso-Ázsiában a török-perzsa hagyományokra visszatekinto sakk szintén közkedvelt játéknak számított. Foleg a hosszú, téli estéken, amikor farkasordító hideg uralkodott a tájon, a férfiak szívesen játszották egy-egy pohár kumisz vagy pálinka társaságában a sakkot vagy a csontjátékokat. A sakk szabályai semmiben sem különböztek az Európában ismert szellemi játék szabályaitól. Érdekes azonban, hogy a figurák gyakran vették fel a buddhista mitológia világából jól ismert személyek karakterét.

Ez a játék nagyon népszerű, korábban a mongol hercegek és lámák játékeként ismerték.³³¹ Bizonyos kutatók szerint a mongolok *Dzsingisz kán* idején találkoztak a játékkal, talán a turkesztáni kapcsolatoknak köszönhetően.³³² Mások ezt a 15. századra³³³ vagy a 16. századra³³⁴ teszik. Találkozhatunk olyan állítással is, hogy a mongolok voltak azok, akik megmutatták a játékot a törököknek,³³⁵ de azzal is, hogy ok találták ki.³³⁶ Ezeket a feltevéseket azonban nem támasztják alá adatok. A játék prototípusa valószínűleg egy *chaturanga* nevű indiai játék volt. Fenmaradt a neve a korábbi idokból egy másik játéknak is, melyet *ashtapada*-nak hívtak.³³⁷

A lámák általában a játék mesterei voltak. Ezt az európai utazók is alátámasztották, akik gyakran meghajlásra kényszerültek gyakorlott ellenfeleik előtt. Megjegyezték a különbséget a mongol és az európai sakkszabályok között.³³⁸ *Pozdneev* szerint csak a magasabb rangú lámák játszhattak, másokat a játék miatt büntetéssel fenyegettek meg.³³⁹

A sakkjáték szenvedély elérte a pásztorok jurtáját is. Nem minden pásztor jutott hozzá természetesen, mert egy csontból vagy fából faragott sakk-készlet igen drága volt.

A legenda szerint, "*volt egy Zhargal nevű pásztor. Nyolc négyzetre osztotta jurtáját, melyben a nyolc fia lakott. A férfi maga 64 éves volt (64 négyzet). Két fegyverrel védte meg az állatait. Zhargalnak volt egy okos, vörös juhász kutyája, aki nem félt a vadállatoktól, két rendkívül gyors, fáradhatatlan lova és két büszke tevéje. Minden ember tisztelte Zhargalt, mert járta az országot, és megtanította az embereket sakkozni.*"³⁴⁰

A tömeggyártás előtt minden egyes sakkfigura remekműnek számított, mert igyekeztek a fából, kobol, csontból faragott bábuknak természetes vonásokat kölcsönözni. Egy készlet tartalmazta: a vezető (*nojon*), az úgynevezett *bers* a királynő megfelelője, melynek kutya- oroszlán- vagy tigris formája volt Mongóliában. A gyalogok általában gyerekek, vadász, katona, birkózó, vagy kutya illetve tyúk formájúak lehettek.

A játékosok megkülönböztetésére két fafajtát, vagy két eltéző színű (világos és sötét) köveket használtak egy készleten belül. A fa figurákat és gyalogokat pirosra-sárgára, vagy zöldre-pirosra festették.

Camman kihangsúlyozta, hogy dinamikus figurákat állítottak szembe statikusakkal, állókat fekvőkkel, hím állatokat nostény állatokkal, nemzeti viseletbe öltözött embereket olyan figurákkal, akik külföldi ruhát hordtak. A jót megtestesítő férfialakokat szembeállították a gonosz noalakokkal, de gyakran szerepeltették az oroszlán és a tigris, valamint a sas-nyúl, páva-tyúk típusú figurákat is.³⁴¹

Camman szerint³⁴² a játék egyik oldala egy szellemet, hatalmat és jót képviselt, a másik oldala az anyagi dolgokat, rosszat és a gonoszt. A sakktábla hatalmat jelentett, ami irányította a "férfi világot". A mongol pásztorok ma a sakkot egyfajta csataként egy háború imitációjaként fogják fel.³⁴³

Tylor szerint a játék antropológiai magyarázata és a háború imitációja is helytelen, a játék egy rituálé, osi rítusok és mítoszok relikviája.³⁴⁴ Az elképzelés, hogy a játék a háború imitációja, még mindig számos követőre talál, például a mongol játékkutatók között. Egyesek szerint a sakktábla egy pásztor-táborhely, a játék pedig két pásztor vitája.³⁴⁵

A sakk, csakúgy, mint a bokacsont játékok, kötelező időöltés volt a *holdújév* (*cagaan saar*) idején. Az idő ciklikus körforgásában az újév a visszatérést jelenti az eredeti dolgokhoz. Minden újra kezdődik, és a múlt visszatér a mítoszokon, rítusokon, és játékokon keresztül. A pásztorok szerint ez a világ keletkezése egy csatával indult. A jó és a rossz harcolt a határos területekért.³⁴⁶ Az ég és az alsó világ harcolt az isteni létért. Az ember teremtését az istenek harca kísérte, mely a föld és az ember születése előtt létezett, és hozzátartoztak a kozmikus fa gyümölcsei.³⁴⁷

Ma a mongolok szerint a sakk egy bölcs és jó játék, mely boldogságot hoz. Pozitív megítélése a sakk eredetéhez kapcsolódik. Az egyik mesében például van egy arab király, aki azt parancsolja népének, hogy találjanak ki egy játékot, mely gondolkodást igényel. A bemutatott játékok közül a sakkot választotta. A feltalálót pedig bokezuen megjutalmazta. Innen ered az a népi bölcsesség, hogy, aki sakkozik, az egyszer majd meggazdagodik.

A különböző mesék szerint a sakk győzelmet is arathat a halál felett. Ezekben a mesékben mindig szerepelt egy gonosz uralkodó, aki szenvedélyes sakkjátékos volt. Ha megnyert egy játszmát mindig lefejeztette az ellenfeleit. Egy pásztor azonban jobb játékosnak bizonyult, a játszma végén rávette az uralkodót, hogy hagyjon fel az értelmetlen öldökléssel." Ez a mese széles körében ismert a *halha* mongolok és a *burjátok* körében is.³⁴⁸

4. A kisebb "gyorsasági versenyek"

4. 1. A teve verseny

A teve verseny (*temeenij uraldan*) hagyománya a mongol kultúrában nem bizonyított. A pásztorok többségének véleménye szerint a teve verseny egyike a legújabb versenyszámoknak. Tudomásuk szerint az ilyen jellegű versenyeket csupán a 20. század közepétől gyakorolták. Ráadásul az említett versenyszám csak a kisebb közigazgatási körzetekben vált népszerűvé, az országos versenyjátékok alatt már csak a tradicionális sportágak köszöntek vissza. A teve versenyeket mindig a nemezkesztési munkák és az ehhez kapcsolódó ügyességi játékok: a nemezhúzó, a nemeznyújtó- és a kötélhúzó versenyek előzték meg. A Góbi-sivatagban a legnépszerűbb népi játéknak tartották. Lebonyolítása a lóversenyek izgalmát idézte. 15 km-t rendszerint 40-50 perc alatt tett meg egy felkészített jószág. Percenként 326-405 m-t is "vágáztathatott". A legkedvezőbb életkor a tevék szempontjából a versenyzés számára a 3-14 éves időszak. *Ömnögoviben Mandal-Ovó Dundgoviban Delgerhangaj* lett a versenyek fő színhelye.³⁴⁹

4. 2. A "futóversenyek" a történelmi múltban

A sztyeppei nomád eredetű tibetiek gyalogos futáiról (*güjcs*) már a Kr.u. 1024-ben született buddhista szerzetes, *Milarépa* életrajzából értesülhettünk. A tibeti futárok élelem, folyadék nélkül, transzállapotban hatalmas távolságokat tudtak megtenni. Az a hír járta, hogy valaha maga a varázslómester futott így étlen-szomjan, napok alatt többhavi járőrföldet hagyva maga után. Az ámokfutók ugráló mozgása összefügg a nehézségi erő legyőzésével.

Az úgynevezett *lungompák*, a meditációs gyakorlatokkal futásra készülő szerzetesek látszólag inkább repültek, nem pedig futottak a földön. Tibetben egyes varázslók és szerzetesek kitartó gyakorlás után juthattak e csodálatos képesség birtokába.

Valószínű, hogy tibeti mintára vált közkezdeltté a mongol fejedelmek udvarában a *gyalogos futárszolgálat* (*güjcs*) a 17. századtól, a lámaizmus felvétele után. *(Ahogy ezt már a disszertáció I./1. fejezetében kifejtettem a mongolok a lábbal végzett sportágakban nem bizonyultak túl sikeresnek. Éppen emiatt érdekes a sivatagos területeken kialakult futárszolgálatához kapcsolódó futóverseny. Ezt a sportágot a szükségyszerűség hívta életre, mivel a nagyobb kiterjedésű sivatagi területeken bizonyos időszakokban nehezen lehetett átkelni.)*

Bár a gyalogos futás nem tartozott a népszerű sportágak közé. Kialakulása mégis szükségszerű volt, a Magyarország területének tizenhatszorosával rendelkező országban, melynek jelentős részét sivatag borítja. A nagy távolságok leküzdése sokáig áthidalhatatlan problémának látszott. Az alacsony társadalmi helyzetű futók azonban hamar felismerték, hogy izmos lábukkal "könnyen nagy karriert futhatnak be", és ezzel változtathatnak társadalmi helyzetükön. Az utolsó *bogdogegen* gyalogos futáráról, a "Fölség poroszkájáról" (*Bogdin dzsoró*), a futó *Dzsüngün*ről (*Güjdeg Dzsüngün*) és a dundgovi *Gyors Genden*ről (*Hurdan Genden*) még ma is megemlékeznek a népdalokban. A "Fölség poroszkája" a mai rendőrmotorosok tisztét látta el, akik egy-egy külföldi politikus érkezésekor, annak kocsija előtt száguldanak. Azt mesélik, hogy *Hurdan Genden* több mint hetven évesen is jó erőben volt. Fiatalon versenyt futott egy farkassal, aminek a tétje egy bárány volt. Majd lehagyta versenyben gazdája jó erőben lévő versenylovát.³⁵⁰

A közép-ázsiai *üzbégek*nél³⁵¹ szintén ismerték a gyalogló versenyeket, a versenyfutást vagy a gyaloglást (*batba*). A speciális gyalogfutást a kánok idején honosították meg. A futás eredetileg nem az öncélú szórakozást szolgálta, hanem egyfajta kényszerű szolgálatot jelentett. A helyi uralkodók ezzel a futással helyettesítették a mai légipostát. A gyalogfutár inkább az életéért futott, semmint értékes jutalomért. Ha nem ért szintidőre a megjelölt célállomásra, uralkodója parancsára korbáccsal vagy ostorral megbüntethették. Súlyosabb késésért levágathatták orrát, fülét vagy esetleg megszabadíthatták a nyelvétől. A gyalogfutárnak egész esztendőben kitűnő erőnlétben kellett lennie, emiatt nehéz hegyi terepen 70-100 versztányi kellett gyalogolnia minden nap.³⁵²

4. 3. A sielés vagy a "hótalpazás"

Okladnyikov orosz régész által feltárt szibériai sziklarajzok a neolitikum korából már arra engednek következtetni, hogy a térségben, legalábbis az észak- mongol területeken biztosan gyakorolták az úgynevezett sítalpazást és hótalpazást. **(42. ábra / a melléklet 22. oldalán)**

A sportág technikája az évszázadok során nem sokat változott. Még a 20. század elején is lóbor bevonatú fadarabok segítségével készítették el a lécek többségét, ami szormentén siklott, ellenében pedig fékezett. Az *urjanhaj* vadászok még ma is hasonló sítalpakon közelítik meg a kiszemelt rénszarvas csordákat. Az *Altaj-hegység*ben a török nyelvű *tuvák* nem lóborból, hanem a jóval finomabb rénszarvasborból készítették el sítalpaikat.

(Nyugati típusú síversenyeket, kijelölt pályán csupán a 20. század harmadik évtizedétől rendeztek, de csak korlátozott számban, főleg a jurta-központok körzetében.)

4. fejezet: A vallási eredetű cam tánc története és funkciója **a buddhizmus kialakulása után**

1. A cam tánc fejlődésének története

Tibetben az oszkor óta rendeztek misztériumjátékokat, melyek során díszes maszkokat viseltek. Az év bizonyos ünnepnapjain előadtak ilyen maszkos táncjátékokat. Emellett akadtak még úgynevezett varázsceremóniák, *ahol* hasonlóképpen maszkokat alkalmaztak. A játék feltehetően a legősibb termékenység- és varázsszertől maradványa.

A maszkos táncjátékokat az újév, a tavaszi ünnepek és a napforduló alkalmából rendezték meg.³⁵³

A *bon* vallásban, vagyis a *lámaizmust* megelőző pogány vallási rendszerben az újévi táncok a győztes, diadalmas és a jó erők szimbólumainak számítottak a gonoszszággal szemben. Úgy mutatták be őket, mint a közelgő tavasz győzelmének szimbólumát, ami fellép a sötét erők ellen, a hosszú tibeti tél idején. Az újév alkalmával embert és állatot is áldoztak, hogy biztosítsák a szellemek és a démonok jóindulatát az újévtendőben. Egy régi tibeti (*bon* valláshoz köthető) misztériumjáték a "vörös tigris tánca" néven vált ismertté. Egy másik osi tánc: "a fehér démonok tánca".³⁵⁴

A cam egy Indiából származó katartikus jellegű táncművészet, melyet a későbbi utazók az "ördög táncának" hívtak. Ezer évvel ezelőtt jutott el Tibetbe egy szerzetes, *Padmaszambhava* segítségével.³⁵⁵ A nagy tudású szerzetes látványos győzelmet aratott a *bon* vallás démonain. *Padmaszambhava* "vezette be a buddhizmust a világ tetején", és megalapította a *Szamje kolostort* Kr.u. 779-ben Tibetben.³⁵⁶ A tibeti *Szamje kolostor* felavatásakor mutatták be először a cam táncot, amikor meghívták a híres indiai szentembert, *Lovon Badamjunait*. Ebből az időből származnak a cam tánc első emlékei, *Nyambdeyan* hagyományos tanításai.

A korábbi időkben csak bizonyos maszk típusokat és maszkos rítusokat lehetett bemutatni. Általában két eseményt jelenítettek meg: 1.) a háború istenét (*Jamsran*) kíséreljével, fegyverhordozójával; 2.) az áldozati rituálét (*linga* vagy *lingka*), később azonban ezeket is megváltoztatták. A régi misztériumjátékokat az újév vagy a napforduló alkalmából tartották meg.

A maszkok szent táncainak bevezetésével, a félelmetes istenségek misztikus táncának átalakításával *Padmaszambhava* kísérletet tett a környék pogány szellemeinek megváltoztatására. A későbbiek során létrejött egy keretjáték, melyet a különböző évszakokban más-más ünnepeken rendeztek meg. Például akkor, ha felépítettek egy kolostort. A táncokat minden alkalommal másképpen mutatták be. Az eredeti cam tánc szereplői kerültek a szóbeli megnyilatkozást. A cam tánc kizárólag pantomimszerű mozgáselemekből állt. A megelevenített maszkok csak halkán, csendesen mormolták az "ördögűző varázsszókat".³⁵⁷

A misztériumjáték átmeneti időszaka (a tiszta kultikus tevékenységből a színház felé) akkor kezdődött el, amikor a táncjátékba bevezették a párbeszédet. A továbbiakban itt már nemcsak istenek és démonok ábrázolásáról esett szó, hanem emberekről is. A táncosok között nemcsak szerzetesek, hanem világi személyek is elfordultak. Ennek legjellemzőbb típusa a *Milarepa*³⁵⁸ cam tánca, mongolul *Milareba cam*. A táncjáték célja, hogy megvilágítsa a létezés múlandóságát. A létezés csak egy lépés a lélek számára. Megszabadulási esélyt jelent az anyag béklyójából. A gonosz legyőzése a gyakorlatban azt jelentette, hogy a rituális tánc alatt körüljárták a maszkos felvonulás szereplőit a buddhista szentélyeket. A táncok felidéztek a hívőknek a halált, az emberi élet semmiségét. Ez a tánc emlékeztetett a lélek vándorlásra, a természetes körforgásra és az újjászületésre.

A *lámaizmus* az *északi-buddhizmus* egy változata, amely a Kr.u. 7. században hódította meg Tibetet. A régi *bon* vallást³⁵⁹ nem pusztították el, így az ősi misztériumjátékokat is belefoglalták az újabb vallási rituálék közé. Korábban a táncjátékoknak a fény győzelmét kellett helyreállítani a sötétség felett. A vallás megreformálása után a tánc már a lámaizmus diadalát és győzelmét szimbolizálta a *bon* vallás pogány világa felett.

A 14. század végi tibeti egyházszakadás, amelyet Congkhapa, egy vallási reformátor idézett elő, aki a hanyatló szerzetesi etika ellen lépett fel. *Congkhapa* alapította meg a *Tugend szektát* (*sárga sapkások rendje*), és bevezették a sárga színű szerzetesi öltözetet. Ők is átvették a táncjátékot. A *vörös egyházzal* kialakult ellentétből adódhatott az is, hogy számukra fontos volt a játékok egységesítése.

Ezt a szándékot tartották szem előtt a "szöveggönyvben" és a "forgatókönyvben", az úgynevezett *Tánckönyvben* is. A varázsló *Padmaszambhava* alakjának örökségét, a "varázsceremoniákat" (*tantrizmus*) a vallási reformátor eltörölte.³⁶⁰

A 16. századtól vált igazán népszerűvé ez a rituális gyökerekkel rendelkező tánc a 14. században alapított *Tasilhumpo* nevű tibeti kolostorban, majd *Erdeni Dzuuban* és más kolostorvárosokban. Attól a pillanattól, amikor a *Schlagintweit* fivérek ezt a maszkos rituálét először meglátták *Ladakh Hemis* kolostorában, számos utazó akarta személyesen is megtekinteni. Szívesen közöltek a cam helyi változatairól leírást és fényképeket is *Tibetben*, *Ladakhban*, *Sikkimben*, *Kínában* és *Mongóliában* is.

A cam a lámaizmus által érintett területeken Tibetben, Mongóliában, a Bajkálon túli területeken és Kínában az 1930-as években esett áldozatul a kommunista egyházellenes politikának, majd a *Mao Ce-tung* féle kínai *Kulturális Forradalom* által szabadjára engedett vandalizmusnak. Néhány tibeti és kínai kolostorban, melyek megmenekültek a teljes megsemmisüléstől, ma komoly erőfeszítéseket tesznek a hagyomány újjáélesztésére. Mongóliában a kivégzéseket túlélő idosebb szerzetesek ismét tanítják a cam rituáléját és koreográfiáját a fiatal szerzeteseknek.³⁶¹

2. A táncjátékok bemutatása

Az alábbiakban felsorolom a cam tánc bemutatásával járó egyházi ünnepeket.

1.) Az úgynevezett *vaj-ünnepen* meggyújtották a jakvajjal táplált lámpákat, és jakvajból elkészítették a szenteket ábrázoló képeket, melyeket aztán közszemlére tettek.

2.) Az 1582-ben megalapított *Kumbum kolostor nyolc szent halottjának tiszteletére emlékező ünnep*. Ilyenkor a Kelet-Tibet ellen vezetett győztes hadjáratban kivégzett szentemberekre emlékeznek, akiket a kínai *Mien Kung Je (Jung Csen császár hadvezére)* lefejeztetett.

3.) Az utolsó tibeti nagy király, *Langdarma* Kr.u. 842-es meggyilkolása után *szintén* cam táncsal bővítették a halálára emlékező ünnepet. A kivégzett király a *bon vallás* híve volt, és hatalmas ellensége a buddhizmusnak.

4.) *Congkhapa* reformátor (1357-1419) mennybemenetelének emlékünnepe, aki a sárga egyház (*Gelugpa rend*) megalapítója volt. A cam játékot kolostorának felszentelésével kapcsolták össze.³⁶²

Sikkimben, Himalája-államban találhatjuk meg a lámaizmus egyedülálló maszkjait. A maszkos táncokban ugyanis harcosok léptek fel fegyverekkel.

Hitük szerint a háború istene a hegyi szellem, *Kangchendzönga* az öt hegycsúcsról érkezett.³⁶³ A hatalmas hegyi istenség tiszteletére a nép szeme láttára évről-évre áldozatot és szertartást mutattak be.

Matthias Hermanns megemlítette, hogy már a *bonvallású* és a vidéki buddhista kolostorokban is eloadtak maszkos misztériumjátékokat. Ezeket szájhagyomány útján örökítették tovább, és mutatták be a hegyi istenségnek, *Rmargyal*-nak. Ennek a védoistenségnek a tisztelete tovább élt a táncjátékokban. Mivel a bon-tanítások nagyon bensőségesek voltak, Perzsiával is összekapcsolták őket, és iráni hatást is tulajdonítottak nekik. Később ezek a tanítások Tibetben, Belso-Ázsiában is elterjedtek, összefüggésbe kerültek a *Mitrász kultusszal*³⁶⁴ és a *Yama misztériumokkal* (maszkos misztériumtáncok).³⁶⁵

3. A cam tánchoz szükséges tárgyi feltételek

3. 1. A kolostori zenekar

Egy kolostori zenekar a kis és nagy kolostorok esetében is általában húsz emberből állt. A zenészek a táncjáték alatt két sorban álltak egymás mögött.

A cintányérosok és a dobosok az első sorban ültek le. Mögöttük a tánc alatt álltak a vezető fúvósok és a cimbalmosok. Cintányér: (mongolul: *can*) vagy kis cintányér. Kis sárgaréz fedeknek tuntek, középen gomb formájú fogantyúval felszerelve. A nagy cintányért harangokból készítették, középen gomb formájú fogantyúval. A *denshig* nevű cintányért csak Mongóliában alkalmazták. Két elhajlított sárgaréz-fedoból állt, amelyek fogantyúját (markolatgomb) egy szíjjal kötötték össze. A szertartás közben egy láma egymáshoz érintette a fedeket, és a harangocskák összezendüléséhez hasonló hangot hallattak (ugyanakkor lágyabban és dallamosabban szóltak annál).

Üstdobok vagy nagydobok: (mongolul: *hengereg*) a zenekar legfontosabb hangszerei. Mellettük léteztek kisebbek is, melyeket mongolul *damarnak* neveztek. Jellegzetességük, hogy eltérően hangolták őket. Szélességük különösen figyelemre méltó volt. A dobverok gyakran s-formájúan görbültek. Alkalmanként egy tengeri- vagy elefántfóka fejforma zárta le őket.

A tibeti *langhor* vagy trombita: (mongolul: *ix buree*). A vörösrézből készült trombiták 2-5 méter hosszúságúak voltak. Hátborzongató basszus hanggal, ahogy lassan megáradtak, majd ugyanolyan sebességgel el is apadt a hangjuk.

A legenda szerint *Padmaszambhavanak* egy indiai barátja ajándékozta a hangszert, hogy a mennyei elefántok ordítását pótolja vele, amit *Odijanában* hallani, ahová meghívta őt. *Padmaszambhava* viszont soha nem tudott időt szakítani arra, hogy elmenjen oda.

Lavai vagy fehér kagyló: (mongolul: *cagan buree*): A fehér kagylók népszerű hangszerek voltak, melyek belsejében a csigavonalak balról jobbra futottak. A szerencse szimbólummal való hasonlatossága miatt nagyon különlegesnek tartották. Megszólaltatásához ellátták még egy sárgaréz darabbal is a végén. Egy lámaista legenda szerint *Buddhának* maga a sárkánykirály ajándékozta ezt a hangszert.

Furulya: (mongolul: *gangling*) emberi csontból készült. Formája az oboához hasonló. A hangrés és a fúvóka ezüsttel vagy arannyal szegélyezett. Kultikus tárgyként is alkalmazták. Emberi combcsontból kellett elkészíteni, amely egykor egy magasabb rangú emberhez tartozott, aki fertőző betegségben halt meg, vagy rituális gyilkosság áldozatává vált. A legnagyobb mágikus hatással állítólag az a *gangling* rendelkezett, amelyet egy tizenhat éves, szerzetesi rendhez tartozó indiai nő combcsontjából készítettek.

A vörösréz trombita: (mongolul: *bišgüür*) gazdagon díszített. A gongok szintén vörösrézbol készültek, és ütöket használtak a megszólaltatásukhoz.³⁶⁶

3. 2. Az álarcos jelmezek

Az álarcos jelmezek nagyon színesek voltak, és számtalan díszítéssel látták el őket. Az isteni maszkok jelmezei számára kiválasztott ruhákat többnyire értékes brokátból vagy atlaszszelyemből varrták. A többi maszk számára kiválasztott anyag általában gyapjúból vagy gyapotból készült.

Az álarcos ruhák szabása rendkívül jellegzetes volt. Az álarcos alakok fegyvereket és más tárgyakat is tartottak a karjaikban. Ezek hatalmas vállra akasztható köpenyt (mongolul: *modig*) viseltek a hátukon. Óriási kötényük (mongolul: *dodig*) közepére vallási szimbólumokat varrtak.

A legjelentősebb szereplők ruhájuk felett ékszergallért (mongolul: *ruujin*) is viseltek egy "speciális gyöngyfüzérből", amely emberi vagy állati csontokból készült. Mongóliában is található ilyen ékszer, melyet elefántcsontból faragtak. A speciális gyöngysort összekapcsoló szövetdarabon buddhista szimbólumokat helyeztek el. **(43. ábra / a melléklet 23. oldalán)**

A csizmákat is gazdagon díszítették *Makara* fejeivel. Ez egy többfeju tengeri szörnyeteg volt. A lábbeliket erőt plántáltak a viselőikbe, és elijesztették a gonosz szellemeket. A csizmákban csak az előírt koreográfia szerint lehetett haladni, mert a gonosz erőket a maszkos tánc alatt el kellett taposni vele. A talpakat előre, majd hátra kellett húzni, hogy a rossz szellemeket megsemmisítő lépések során ne okozzanak sérülést a Földnek.³⁶⁷

3. 3. A cam "táncoló maszkjai"

A maszkos táncjáték egy pantomim jellegű misztériumjáték, mely a buddhisták számára az egyik legünnepélyesebb istentisztelet. A tibeti eredetű cam szó jelentése "tánc". A cam maszkok a legfontosabb 7 buddhista istenséget ábrázolták. Nincsenek azonban összefoglalva az információk erre a maszk kultúrára vonatkozóan a lámaista országokban.

A maszk készítéséhez felhasznált nyersanyag papírmásé, amelyhez vékony kovácsolt vörösrezet használtak fel. A *Tibeti-felföldön* azonban fát is alkalmaztak, mint például *Sikkimben*, *Bhutánban*, ahol a maszkokat keményfából faragták. A nyirkos klíma miatt a papírmásé maszkok hamarosan tönkrementek volna. A *tuvaik* a maszkokat borból készítették.³⁶⁸

A mongol cam ünnepélyek fényképein jól látható, hogyan viselték a maszkokat. A Mongóliában készült maszkok, melyek az istenek és a szellemek jelenlétét szimbolizálták, nagyobbak, művészi és vallási szempontból kifinomultabbak, hatásosabbak voltak, mint más országokban. Érdekességük, hogy szemrészük sohasem volt kilyukasztva.³⁶⁹

Azáltal, hogy a cam ceremónia alatt átmenetileg szállást biztosítottak az istenségeknek, különféle démonoknak, a maszkokat egyfajta szobornak tekintették és szent tárgyként kezelték. Ha éppen nem használták, gondosan elhelyezték őket a kolostorok tároló helyiségeiben, és naponta imádkoztak hozzájuk. A lámák egy speciális belső anyagbélés segítségével fejükön viselték a maszkokat. Úgy, hogy a szemük a maszk nyitott szájával volt egyvonalban, és így néztek át rajta. A maszkot viselő lámák a valóságos testméreteiknél jóval magasabbak voltak, ha a csorös állatok maszkjait viselték (például a mitikus hatalommal bíró Garuda madárét), de akkor csak lefelé vagy oldalra tudtak nézni.³⁷⁰

4. A cam megjelenése Mongóliában

A cam ünnep azt a benyomást kelti, mintha hagyományai a mágikus rituálék világában nyúlnának vissza. Ennek ellenére egy viszonylag új keletű rituáléről van szó. A dél-mongol törzsek az éves cam ünnepet a 18. század második felében vették át.

A cam táncot nyilvánosan (a mandzsu császár és az egyházi vezető engedélyével) adták elő a fővárosban, Urgában 1811-ben. Ez a táncjáték egy tibeti szent, *Taranatha* újjászületésének tiszteletére a mandzsu császár *Djiaq-tjing* uralkodásának 16. évében rendezték meg.³⁷¹

Agvangsedub (aki az urgai szerzetesi közösség tudósa és vezetője volt a 19. században) megemlíti a maszkról szóló írásában, hogy a maszkos misztériumjáték Indiából származott. Itt az osi időkben különös szerepet játszottak a hivatásos színészek, akik az istenek vagy a démonok ruhájában táncoltak, és párbeszédet adtak elő.³⁷²

A *kelet-mongolok* a kínai területeken, *Észak-Tibet* határán, *Kelet-Hszincsiang* és a *Kék-tó* vidékén éltek, az észak-mongolok *Közép-Szibéria* déli részén és a *Bajkál-tó* központi területén. A *nyugat-bajkáliaiak* még a sámánizmus hívei voltak. A *dél-bajkáliaiak* vagy a *burjátok* a Bajkálon túli területeken átvették a megreformált lámaista gondolatokat, és ismerték a táncjátékokat is.³⁷³

Mongóliában a cam a boszorkányság elemeivel és a nomádok pogány tradícióival (*sámánizmus*) gazdagodott. A folyamatosan fejlődő misztériumjáték részét képezi a helyi, úgynevezett *sárga buddhizmus* vallási rituáléinak. Ez egy látványos táncművészet, melyet pompás ruhákba öltözött ügyes táncosok adtak elő, akik viselkedésükkel a túlvilág szereplőit, démonokat, szent állatokat utánozták. Változatos ruhákban, festett, félelmetes maszkokban³⁷⁴ játszották el az előadás dinamikus táncait, melyeket ugrásokkal kísértek.

A mongol camot a kommunista egyházellenes politika miatt 1937-ben adták elő utoljára, majd évtizedekig szüneteltették. Nem sokkal később majdnem az összes kolostort lerombolták, és a lámákat vagy megölték, vagy a világi szférába küldték vissza.³⁷⁵

Az 1990-es évek végétől Ulánbátor nagy kolostoraiban ismét rendeznek cam játékokat. A játékok ma már inkább a "turistacsalogató", érdekes idegenforgalmi események, semmint hagyományos vallási tartalommal megrendezésre kerülő misztériumjátékok.

4. 1. A mongol cam tánc rituáléja és ikonográfiája

Számos forrás alapján rekonstruálhatók a mongol cam rituáléi. A mongol egyházi festészet és szobrászat kiemelkedő alkotója volt Zanabadzar, aki magasan kortársai fölé emelkedett művészi tehetségével.³⁷⁶ A művészi módon elkészített cam maszkok közül viszont egyetlenegy sem köthető a nevéhez.

Sőt a finoman kidolgozott cam maszkok és jelmezek alkotóinak neve egyáltalán nem maradt fenn, pedig méretük és rendkívüli művészi kifejezőerejük egyedivé tették őket. Stílusuk és a figurák élettel telisége példa nélküli a buddhista országokban.

A cam ikonográfiájának és koreográfiájának elsődleges forrásai azon tibeti és mongol kézikönyvek, melyekben a cam részleteit is lejegyezték. Az egyik ilyen tibeti szöveget *René de Nebesky-Wojkowitz* fordította le angolra 1976-ban.³⁷⁷

A mongol cam ünnep számos részletében eltért a szövegben leírtaktól, noha azt állították, hogy az *V. Dalai láma* útmutatásain alapult. Ahhoz, hogy pontos benyomást szerezzünk a cam ünnep jellegéről és a táncrendjéről, autentikus beszámolókra kell támaszkodnunk. *Alekszej M. Pozdnyejev* és a francia *F. Labbé* a cam Bajkálon túli és a mongol változatát írták le.³⁷⁸ A német *W.K. Hermann* és *F.O. Lessing* Urgában személyesen is résztvettek egy cam ünnepen. Egy japán buddhizmuskutató, *Hashimoto Koho*, valamint egy svéd felfedező, *Sven Hedin* és dán társa, *Heming Haslund Christensen* szintén megtekinthettek egy olyan misztériumjátékot, melyet Belso-Mongólia kolostoraiban adtak elő az 1930-as években.³⁷⁹ A lámaista művészet gyűjtője, báró *Esper Esperovics Uchtomskij* elkísérte a koronaherceget, a későbbi *II. Miklós* cárt a Bajkálon túli útjára. A cam tánc rögzítésére igénybe vette a *Nerchinskból* való *A. Kuznetsov* fényképész munkáját. Az *Azagaar* kolostorban *Kuznetsov* a későbbi cár tiszteletére rögzítette a cam előadást. Ez volt az első alkalom, hogy a camot nem a szokásos idejében adták elő, ráadásul egy olyan személynek, aki nem tartozott a lámaista hierarchiához.

A hagyományos urgai cam ünnep ikonográfiáját az 1893-1903 között készült Szentpétervári Nagy Péter Régészeti és Etnológiai Múzeumban található színes kép jellemzi a legszemléletesebben. A kép felső részének közepén a *VIII. Dzsebcundamba kutugtu, a bogdogegen* 1893-ban épült urgai szerzetesi palotája látható. A palota mellett balra felállított jurta öltözöként szolgált a cam ünnep résztvevői számára. Innen nyílt az úgynevezett cam-tér, melynek bejáratát folyosóját függönyök választották szét. A palota előtti sátrakban a fóméltóságok foglaltak helyet. Középen maga a *bogdogegen* állt. A sátor előtt balra a láma foglalt helyet, akinek a szerepe a "szél lecsendesítése" volt.

Urgában a camünnepséget a város délnyugati részében tartották, egy nyílt területen. Egy körülhatárolt négyzetbe hét koncentrikus kört rajzoltak. A körök közepén nyitott sátrat állítottak fel. A sátorban kapott helyet az áldozati rituálé két eleme, a *zor* és a *linga* vagy *lingka*. Itt került felajánlásra a tésztából készült színes piramisszerű áldozati ajándék (*zor*) koponyával a tetején. A szertartás elején a tésztából készített áldozati ajándék mellé még egy babát (*linga* vagy *lingka*) is helyeztek.

A táncok a két, koponyamaszkot viselő figura (*Citipati*) előadásával kezdődtek. Csontvázat festettek a jelmezeikre, vagy csontvázszerűen erősítettek rájuk a csontdarabokat. Ez a két figura szimbolizálta a halál misztikus birodalmát. A táncszertartással és a folyamatos *mantrázásukkal* (ima-mormolás) átváltoztatták a kijelölt sátrat és a benne elhelyezett kegytárgyakat a halál birodalmává, ahol kialszik az emberből az újjászületés vágya, ahol el lehet jutni egy magasabb szintű tudáshoz.

Ezután számos figura csoportosan vonult fel démoni maszkokban. Ugyanabban a sávban táncolták körbe a *zort*. Mágikus szövegeikkel és a rituális cselekvést szimbolizáló toreikkel minden gonoszságot a *lingkába* uzték. R. A. Stein francia kutató kimutatta, hogy ezzel a cselekvéssorral nemcsak a démoni eroket uzték a *lingkába*, hanem egyben a lélek is megszabadult a démonok fogságából. A cam szertartás vége felé a szarvasmaszkot viselő láma felaprította a *lingkát*. Stein szerint ez nem a cam szertartás csúcspontja. Itt csupán megszabadultak a már kiüresedett létformájuktól.

A hét koncentrikus kör, melyet a *zor* és a *lingka* köré rajzoltak a földre, három nagyobb kör alakú sávot eredményezett. Ezeket a maszkos táncosok vették igénybe, láthatóan elhatárolódva a többi felrajzolt sávától. A táncosok által használt három kör közül a legbelső a szertartások vezetőjének, a táncmesternek tartották fenn. A három kör közül a másodikat szinte minden maszkos táncos igénybe vehette. A cam-négyzetbe (*cam-tér*) meghatározott sorrendben az északi oldalról léptek be. Kisebb zenekar követte őket. Közöttük fúvós és ütőhangszerek szerepeltek. Ez a zenekar az oldalvonalon helyezkedett el. Ugyanezen a területen másokat is láthatunk, például a "Fehér Öreget" **(44. ábra / a melléklet 23. oldalán)** és *Kashin kánt* nyolc fiával. A négyzet déli részén hosszú zászlórudakra egy óriási *Vajrapanit*, a leghatalmasabb istenek egyikét ábrázoló zászlót (*thangka*) vontak fel. A *thangka* elé egy oltárra helyezték el ugyanennek az istennek a képét. A harmadik, külső körben csak a fekete kalaposok (*šanag*) táncolhattak. Táncszeru mozgáselemeik a *lámaizmust* követő valamennyi országban részei a cam rituáléjának. A fekete kalaposok a tibeti népi vallás, a *buddhizmus* előtti *bon* vallás legkorábbi rétegét idézték fel. A táncosok neve abból a széles karimájú fejfedőből származott, amelynek aranyozott tetejét tuzvörös ékkövekkel díszítették. A tánc érdekessége, hogy a szereplők nem viseltek maszkot. Fejdíszük és jelmezük a *bon* vallás egykori papjainak öltözkédését utánozta. A szertartásmester által irányított 22 táncos előadásának végén a *šanag* táncosok a téren belül maradtak, és a külső kör alacsony padjain foglaltak helyet. **(45. ábra / a melléklet 24. oldalán)**

A cam-téren megjelent utolsó alak *Yama*, a halottak birodalmának uralkodója, a halottak fobírója, akit a mongolok *Erlik* (*Erliq*) kánnak neveztek.

A *thangka* ábrázolásokhoz hasonlóan kék bivaly maszkban jelent meg. Egyik kezében a lovak befogására alkalmas eszközt, a másikban egy emberi koponyát formázó jogart tartott.

A tetopont *Erlik* (*Erliq*) kán bevonulása. A démoni szereplőkből álló menet élére állt, és bekövetkezett a cam ünnepély apoteózisa. A szertartás a *zor* és a feldarabolt *lingka* elégetésével ért véget.³⁸⁰

4. 2. A buddhista cam tánc szerepe a mongol kulturtörténetben

A test néhány tevékenysége jobban kötődik a rítusokhoz, mint a többi. E tevékenységek különösképpen a táncokhoz és a birkózáshoz kapcsolódnak. A tánc alatt végzett rituális mozdulatok különböznek a művészi, de a hétköznapi táncok mozdulataitól is. Összességében a táncnak három szintjéről beszélhetünk: az első kettőben az állatok utánzása történik, a harmadikban pedig a transzcendentális létezők elképzelt mozdulatait igyekeznek visszaadni a táncosok.³⁸¹

A mongol nomád pásztorok által gyakorolt néhány táncfajta a pásztorok háziállatokhoz fűződő kapcsolatát imitálja.

Szibéria vadászó népeinél, például a *burjátok*nál, a *jakutok*nál, az *evenkik*nél a táncok gyakran egyszerű "állatutánzások". Ezekben az egész test mozgása szerepet kap (a felső és az alsó testrészt egyaránt).³⁸² Ezzel szemben a pásztorok hagyományos táncaiban csupán a test alsó fele vesz részt, mert a felső testrészt csak az emberi cselekedetekre hivatott. Ebben rejlik a vadászok és a pásztorok rituális táncának különbsége. Amíg a vadászoknál az állatok utánzásában az egész test részt vesz, addig a pásztorok a felső testrészt mozgásával fejezik ki önmagukat és az alsó testrészeikkel az állatokat utánozzák.

Ahogy arra már a I./ 3. 2. alfejezetben, a birkózásról szóló részben említést tettem a birkózás is átörökölte ezeket a mozgáselemeket. A birkózó a harcot a *Garuda madár* és a szarvasok utánzásával mutatja be úgy, hogy szigorú kódokhoz kötött mozgáselemeket alkalmaz, akárcsak más utánzó- vagy művészi jellegű táncok.³⁸³ Ezzel szemben a sámán gesztusai, az ugrás, az ügetés, a futás mindig a cselekvő improvizációs készségére vannak bízva, de csak a "beavatottak" gyakorolhatják. Laikusok sohasem végezhetik ezeket a "zabolátlan" jellegű mozgáskombinációkat.

A buddhista mongol népeknél a tibeti eredetű cam táncot újra az 1980-as évektől gyakorolják művészi formában. A vallásos táncjátékokat azonban csak az 1990-es évektől. Ezek a táncok az istenek utánzására hivatottak. A tánc közben az egész test szerepet kap. Jóllehet a "buddhista szenteket" utánozzák, a szerzetesek az egész világot "megtisztítják" vele. Így a hitetlen emberek számára is utat nyitnak a *Nirvána* felé.

A táncosoknak a cam előadásához különleges tudásra van szüksége, mivel "tökéletesen kell utánozni az isteni gesztusokat és mozdulatokat". A tánc összehatása, harmóniája nem annyira fontos, mint a táncosok alázatos alkalmazkodása a "gesztusok illemkódexéhez". A cam tánc alatt nem alkalmazható semmiféle improvizáció.

A rituális funkció (a technikai tudás) háttérbe szorítja a zenészek és táncosok tökéletes művészi teljesítményét.

Ha visszatekintünk a *sámánizmusra*, ott is jól látható, hogy a sámán mozgása és cselekedetei sem személyesek (kevés improvizációs készséget feltételeznek). A sámán ereje táncának kreativitásában rejlik. A sámánképesség egyértelműen megnyilvánul abban, ahogy a mongolok a "görbe lábú sámánokról és a birkózókról" egyaránt azt hiszik, hogy különleges erovel rendelkeznek. A rituálék eloadásakor a sámán a dobót a bal kezében tartja, a sámándob a jobb kezében van. Ezalatt átszellemülve, nem emberi hangon kiáltozik, kántálva és énekelve igyekszik közelebb kerülni a természetfeletti erokhoz.³⁸⁴ Amikor a szellemerokhoz fordul, az állatok hangjának utánzása közben teljesen átlényegül (állattá változik). Az átalakulás célja, hogy biztosan kapcsolatba tudjon lépni a szellemekkel. Az állatok szellemével való találkozás már nem egyszerű utánzás, hanem metamorfózis segítségével valósul meg, méghozzá az egész test mozgásának közreműködésével. Az ember testrészei és gesztusai rávilágítanak a test kettőségére (a test jobb és baloldali felosztása). Fontos, hogy a bal kéz tartja a dobót, ami a sámán ihlettségét szimbolizálja.³⁸⁵ A lélek a dobót a sámán szimbolikus jegyesének tartja.³⁸⁶ A bal kéz zabolátlanabbnak, az állati oldalhoz közelibbnak látszik, mint a jobb. Ezt bizonyítja, hogy a jobb kézben van a dobúto, amely közvetíti a szellemek beszédét az emberek számára a rituálé végén, a "a sámán átlényegülése" során.

A mongol rituálék eloadásakor a mongol pásztorok főleg a vadon élő állatokat (a szarvas, madarak) illetve a háziállatokat, legtöbbször a lovat utánozzák. A sámánisztikus és a birkózó rituálék kivételével, az ember állatokhoz idomulása elsősorban a haszonállatok utánzásában ölt testet. Ez a momentum a "test háziasítási folyamatára" világít rá. Születéskor és gyermekkorban a pásztorok hagyományosan általában a lovakhoz hasonlítják újszülött gyermekeiket, hogy ezzel is elősegítsék a szocializációs folyamatokat, a biológiai funkciók kontrollálását, amelyet az emberi test állati vonásának tartanak. Érdekes, hogy az emberek bizonyos része szívesebben hasonlítja össze magát a vadon élő állatokkal. Ebben az esetben a vadászok és a pásztorok is a természetfeletti erokre koncentrálnak, az állati lélek megtestesülésére, a sámánisztikus világrend szellemében.³⁸⁷

A vadász- és a pásztortáncoknak, a sámán rituális cselekvését kísérő táncoknak és a cam misztériumjátéknak egyaránt az a feladata, hogy felidézze a mongol nép kulturális fejlődésének kontinuitását.

4. 3. A mongol cam játékok típusai

1.) A *Geszer-cam*. Ezt *Észak-Mongólia* nyugati részén, a mai Mongólia kolostoraiban: a szent *Kutugtu Ulaguksan* kolostorában és a *Dalai Csojncsor-van (Dalai Coincor-van)* herceg hubéri kolostorában adták elő. Ezek a kolostorok a misztikai tanulmányok fakultásai voltak. A *Geszer-cam*-ot Mongólia keleti részén *Sansaraidorj* fejedelem kolostorában a mai *Csojbalszan városban (Bajan-Tumen)*, Mongólia keleti *ajmakjában* adták elő. Ebben a kolostorban volt *Geszer temploma* is. Egy mikrofilm készült arról a tibeti nyelvu, nyomtatott könyvről, melynek segítségével fogalmat alkothatunk a *Geszer-cam*ról.³⁸⁸

A "háború istenének" és az "Ég fiának" nevezett *Geszer* a mandzsu császári család, valamint a harcosok és a nyáj védelmezője is volt egy személyben. A táncok alatt a mandzsu kánonok idejéből való gyors, sebes mozgások értendők. *Geszer* küzdőtársai, a hosók, pompás fényes, díszes selyem öltözetben táncoltak, miközben régies vérteteket, páncélöltözeteket viseltek. A maszkok pantomimszerű táncot lejtettek. A táncosok kézmozdulatok, gesztusok és tánclépésszerű mozgások segítségével ábrázolták a démonok feletti győzelmet. A szent táncok alatt halkán beszélgettek, varázsigéket, ördögűző ráolvasásokat mondogattak. A misztériumjáték kis megszakításokkal néhány óráig tartott. A fiatal szerzetesek különösen nehéz maszkokat, gazdagon díszített ruhákat és ékszereket viseltek. A 19. században *Ilagukszan Arhasziddivadsara kutugtu* adta ki, aki saját maga néhány művet írt a *Geszer kolostori tanulókör* számára. Ebben leírta a maszkokat, a ruhákat, a táncosok tulajdonságait, a mozgásokat, a taglejtéseket, az imákat és a varázsformulákat. A *Geszer-cam* alatt az előadók által bemutatott táncokat értette, ami tartalmazta a *Geszer kultusz* történetét az északi buddhizmusban.

2.) A *Dzsagar (Jagar) cam*: A "Vaspalota tánca", *Erlík-cam*-ként is ismert. *Erlík kán*, a törvényesen trónra emelt király, halálistenként (*Coijoo*) vált ismertté. *Erlík kánból* (más néven *Nomun kánból*) a túlvilág bikafeju pusztító démona lett. Megfékezésére Vaspalotájában csak *Yamandag*, a túlvilág bírója volt képes. *Erlík kán cam* táncában szerzetesek vonultak fel 21 szent képében, akik 108 különböző jelmezt öltöttek fel. A cam tánc előadói eljátszották az ősi rituális táncokat, a túlvilági lények és hosók életének színhelyeit.

Az előadás fénypontja egy hosszú osz szakállú, jószágos öregember (az Élet védelmező istenének) a kivonulása volt, akit fiai kísértek. A maszkokba öltözött táncosok mozdulataikkal, gesztusaikkal átadták az "Örökkévaló" üzenetét: "a Jó győzelmét a Gonosz és az Élet győzelmét a Halál felett".

3.) *Beszélo-cam* vagy *Milarepa-cam* (mongolul: *Milaraba*). Így nevezték a fentebb már megemlített tibeti költő és remete Milarepa után. *Milarepa misztériumjáték* Mongóliában *beszélo cam*ként vált ismertté. A tánc tartalmazta a színészekkel készült párbeszédet, amiről egy kézírásos formában megmaradt szöveggönyv tanúskodott. A mű címe: "A mennydörgés oltalmazója". Témája egy konkrét vadász jelenetre épült. Egy vadász éppen a remete lába előtt talált rá az üldözött szarvasra. A szerzetes megóvta a szerencsétlen állatot. Kérte a vadászt, hogy ne ölje meg. A vadász dühében fenyegetőzött. Kettejük párbeszédének lényege, hogy a remete meggyőzte a vadászt arról, hogy az élőlények elpusztítása bűn. A vadászt meggyőzték a remete szavai, és bocsánatot kért. Lemondott minden élőlény megöléséről, és a szerzetes szolgálatába lépett. Majd a párbeszéd kibovult. Szó esett még a "cselekedetek viszonzásának törvényéről", és arról, mi vezethet az engeszteléshez. A vadász mesélt a remetének a gaztetteiről. Szégyenkezve idézte fel azokat az eseményeket, melyek megtörténtek vele a múltban. Majd a vezeklésről érdeklődött a remetétől.

A *beszélo cam* viszonylag szűk körben terjedt el. Csak az ügyes beszédkészségű és jóra való szerzetesek számára osztották ki a szerepeket. Többnyire csak két táncos lépett fel. Maszk nélkül jelentek meg. Az egyik közülük *Milarepa* szerzetest személyesítette meg, a másik *Gombordorjít*, a vadászt. A táncjáték tibeti motívumokból építkezett.³⁸⁹ Befolyása a mai mongol színházban nemcsak felismerhető, de formáló erővel is rendelkezik. A táncjáték érdekessége volt, hogy nem minden kolostor engedhette meg magának, a társadalomkritikai párbeszédet. Ha valamelyik mégis megtette, azzal merész lépésre szánta el magát a mandzsu uralom alatt. Annál is inkább, mert a buddhista egyház a mandzsu uralkodók támogatását élvezte.

A táncjátékok mellett akadt még néhány ceremónia, melyekben az egyes maszkot viselő táncosok felléptek (a bon-rituálékot magában foglaló misztériumjátékok). Az ilyen misztériumjátékok célja: 1.) Az üresen elmúlt évek eluzése, ami az év legutolsó napján történt. 2.) A következő évi szerencse elohívása. Ez utóbbi a termékenység kultuszából eredő szertartás volt. Mindig tavasszal, napéjegyenlőség alkalmával mutatták be. Fontos szerepet játszott benne a *Garuda madár*, a mongol *Xangard*. Az ördögűző maszkok alkalmazása elengedhetetlen volt. *Síva (Šiva) szarvast* ágas-bogas agancssal ábrázolták.³⁹⁰ Ez utóbbi egy bon-ceremónia örökségként maradt meg, amit eredetileg egy élő szarvassal mutattak be. (Később viszont csak a képmásával játszottak el.). A ceremónia végén korábban állatáldozatot is bemutatnak. Az állat- és emberöléssel kapcsolatos tilalmak bevezetése után az áldozati állat szerepét növényi alapanyagokból készült áldozati ételek vették át.

II. RÉSZ

MONGÓLIA SPORTTÖRTÉNETE ÉS SPORTPOLITIKÁJA AZ 1920-AS ÉVEKTOL NAPJAINKIG

A disszertáció 20. századi sporttörténettel foglalkozó részében kronologikus sorrendben haladva jutunk el a teokratikus mongol állam megalapításától, a baloldali diktatúrán át a demokratikus rendszerváltás folyamatáig. A sport intézményrendszerének kiépülése, átstrukturálódása, a versenysport mozgalom kialakulása mellett továbbra is népszerűek maradtak a hagyományos mongol versenyjátékok. Az olimpiai versenysport mozgalom és a hagyományos versenyjátékok együttélése a sporttörténetben egyedülálló. Jelképezi a nehezen megszerzett nemzeti függetlenséget, ugyanakkor szimbolizálja a mongolokban élő vágyat a továbblépésre, a testi és lelki fejlődésre.

1. fejezet: A hagyományos versenyjátékok a baloldali ideológia szolgálatában

1. A szovjet típusú sportpolitika megszületése

A mongol sportpolitika kialakulása szorosan kötődött a tiszavirág életű *teokratikus mongol állam* bukásához. Az átmenet nélküli történelmi, társadalmi és gazdasági változások 1911-től meghatározó szerepet játszottak a mongol sportpolitika arculatának kialakításában.

A testi-lelki kiváltságot követelő tradicionális sportünnepélyek a mongol területekre szemet vető kommunista nagyhatalmak (Kína és a Szovjetunió) számára mindig egy potenciális fegyveres felkelés lehetőségét jelentették.

Az országos *naadom* játékaik 1922. július 11-én kezdődtek a fővárosban, *Ulánbátorban* a *teokratikus mongol állam* idején. A legnagyobb figyelem továbbra is a tradicionális sportokat: a birkózást, az íjászatot és a lovasversenyeket kísérte.¹

A versenyjátékok időpontját is megváltoztatták, amire több száz év óta még soha nem volt példa. *Téli középso hó*, újhóid kilencedike helyett, nyárutó havában, újhóid hatodikán tartották meg az országos megmérettetéseket.

A 20. század elejétől a legtöbb rítus, istentiszteleti elem eltűnt a feledés homályában. A több mint 200 éves hagyományrendszer helyett új szokások honosodtak meg, mint például a forradalom ünnepének hagyománya, amely 1924-től a *Mongol Népköztársaságban* a gazdasági esztendő lezárásának ünnepét jelentette.

A „férfiak hármass játéka” során egyéb reformokat is bevezettek. A tradicionális versenyszámokhoz újak társultak, melyeket Európában már hosszú ideje kedveltek. A hatalmas közönséget vonzó játékok ekkoriban nyerték el végleges formájukat. 1922-től rendszeresen az állam politikai vezetője nyitotta meg a sporteseményeket. Mögötte felsorakoztak az ország legismertebb politikusai. Mongólia himnuszának felcsendülése után kibontott zászlókkal vonultak be a legkiválóbb lovasok, és elfoglalták a kijelölt rajthelyeket. Majd a hagyományos viseletbe öltözött birkózók után az íjászok tarka ruhákba öltözött csapata következett. Soraikban számos gyönyörű leányzó is lépdelt. Az érvényesülés esélye ebben a sportágban volt a legnagyobb a mongolok számára. A hagyományos birkózást tiltották a nőknek, a lovasversenyeken is általában gyermekek vagy felnőtt lovasok vágdtak. Érdekes azonban, hogy számos gyereklány szerzett dicsőséget családjának az íjász versenyeken.

Iwona Kabzinska Stawarz szerint az 1930-as évektől a naadam eseményeihez kapcsolták a hagyományos versenyszámok mellett a lofegyverrel való lövészetet vagy egy előre elkészített bábu, az úgynevezett "próba-baba" karddal való leszúrását, illetve fejének lenyisszantását. A legtöbb rokon népnél, a *kirgizeknél*, a *jakutoknál*, a *kazakoknál* a tradicionális versenyjátékok sportágainak száma jelentősen túllépte a hármat.² A *halha* mongolok ennek ellenére a birkózást, az íjászatot és a lovasversenyeket tartják a legfontosabbnak valamennyi sportág közül. A magyarázat kapcsolódik a mágikus erejű számokhoz. Ez a három varázserovel rendelkező versenyszám biztosítja a játékok szerencséjét is.³

A Központi Bizottság mellett működő *Mongol Forradalmi Ifjúsági Szövetség* 1924-ben létrehozta az első testnevelési és sport intézményeket, melyeket, a *Testnevelésfejlesztő Osztályról* irányítottak.

A *Mongol Forradalmi Ifjúsági Szövetség* Központi Bizottsága 1925-ben a sportéletet szisztematikusan szervezte meg. Érdekes, hogy kommunista sportpolitika nemcsak a versenysporthoz tett javaslatokat, hanem a szabadidő eltöltéséhez is.⁴

A *Mongol Forradalmi Ifjúsági Szövetség* KB-ja 1931-ben a civil jellegű *Testnevelésfejlesztő Osztályból* létrehozta az új militáns arculattal rendelkező *Testnevelésfejlesztő Tanácsot*.⁵ **(46. ábra / a melléklet 25. oldalán)**

A továbbiakban a testnevelés már szorosan kötődött a társadalmi megmozdulásokhoz, a politikai események megszervezéséhez. A *Testnevelésfejlesztő Tanács* által központilag irányított egyesületeket módszeresen fejlesztették minden megyei jurta-központban.

Különös gondot fordítottak arra, hogy a *Nagy Népi Hurálban (Parlament)* a sportra vonatkozó törvényeket maradéktalanul érvényesítsék.

A *Testnevelésfejlesztő Tanács* 1934. június 26-tól egy másik nevet is kapott. Ettől kezdve "Ulánbátor Vezérkarának" is nevezték, bár régi elnevezése is érvényben maradt. Az új irányító testület tovább haladt a sport militarista jellegének fejlesztésében.⁶ **(47-48. ábra / a melléklet 26. oldalán)**

2. A mongol sportegyesületi rendszer kiépítése

Az *I. Mongóliai Spartakiád*ot 1946. július 1-14-ig rendezték meg, amelyen háromezer versenyző vonult fel. Jellemző, hogy a nyitó kép itt sem lehetett más, mint a Szovjetunió sportünnepélyein. A versenyzők politikai témájú éloképekkel tisztelegtek az ünnepség nézői előtt.⁷

A *Mongol Népköztársaság Minisztertanácsa* 1947. április 25-én meghozta az első intézkedéseket az országos testnevelést szolgáló intézmények átalakítására. Ezekben a rendeletekben közös célként szerepelt a nép általános munkára nevelése, az írástudatlan pásztornépeség szellemi és testi kultúrájának fejlesztése.⁸ **(49-51. ábra / a melléklet 27. oldalán)**

A közös tevékenységek előírása és végrehajtása a mongol nép számára kimutatható változásokkal járt. Évszázadok óta eloszor nyílt mód a nomád pástorkultúra több ezer éves hagyományrendszerének a megtörésére. Egy sajátos útkeresésre, mely radikális módszerei ellenére, mégis elősegítette Mongólia sportéletének fejlődését és kései magára találását a versenysport mozgalomban.

A *Mongol Népköztársaság Minisztertanácsa* ettől kezdve az első nyári hónap 5-ét nevezte ki a "Sport Napjának".⁹ Az ünnepségek zavartalanságának, az utánpótlás biztosításának egyetlen esélye a sportegyesületi munka fejlesztése volt. Ennek köszönhetően a helyi sportegyesületek száma megnőtt. A kapcsolattartás közöttük egyre szorosabbá vált. A versenyzők között már nagy számban voltak pásttorok, akiket kitűnő testi adottságaik miatt választottak ki a sportegyesületek edzői vidéki körútjaikon. Az egyesületek önálló lépéseket sohasem tehettek. Minden pillanatban tartaniuk kellett magukat az *Országos Testnevelésfejlesztő Bizottság* Elnökségének ("Ulánbátor Vezérkarának") döntéseihez.

Központilag fogalmazták meg egy átfogó Sport Szabályzatot 1955-ben, amelyet 1956. január 1-én kiegészítettek a mester fokozat adományozásának jogával.¹⁰

A Mongol Népköztársaságban a mester fokozatot először a birkózás területén adományozták *B. Tuvdendordzsnak (B. Tuvendorj)*, aki először szerezte meg a "Tenger Bajnoka" címet, és országos bajnok is lett 1952-ben, 1953-ban és 1954-ben, a 31. 32. és 33. Országos Nádomon.¹¹

A mester fokozatot 1970-ben, más sportágakban is átadták, nevezetesen az íjászatban *D. Demberelnek*.

A Mongol Népköztársaság először 1957. július 7-én adományozott kiváló testnevelői címet huszonhat személynek (köztük *B. Dzsirmedddordzsnak, D. Gomboosziürennek, és L. Csigmeddordzsnak*), akik egész életükben jelentősen hozzájárultak a mongol utánpótlás neveléséhez.¹²

Vidéken 1960-ban már 1844 egyesület működött. Ezek mindegyike természetesen a Mongol Testnevelési és Sport Szövetség irányítása alatt állt.

A *Mongol Testnevelési és Sport Szövetség alakuló ülését* 1960. március 29-én rendezték meg, amelyen 152 képviselő vett részt. Javaslatokat fogalmaztak meg a mongol sportélet fejlesztésével kapcsolatban. A legfontosabb pontok között szerepelt, hogy felkészítsék az ország sportolóit a nemzetközi megmérettetésekre.¹³

Mongólia bekapcsolódása a nemzetközi versenysportmozgalomba nem volt zökkenőmentes, mert teljesen hiányzott az ehhez szükséges infrastrukturális háttér. Így sokáig csak a megyeközpontokban és a fővárosban élok juthattak a versenysport mozgalom közelébe. A nomád pásztorok többsége a hagyományos népi ügyességi és versenyjátékokban vett részt.

2. fejezet: A hagyományos versenyjátékok dominanciája a 20. században

1. A hagyományos mongol birkózás

Napjainkig 1024 területi versenyzoból csak a legjobb 512 birkózó vehettek részt az országos megmérettetéseken. A köztársasági *naadomon* kilenc körben ütköztek meg a területi bajnokok. Egy menet elvesztése automatikusan azt jelentette, hogy a vesztest már ki is selejtezték a további küzdelmekből.¹⁴

A verseny a területi birkózó bajnokok bevonulásával kezdődött. Az ország különböző tartományjaiból érkezett edzők szebbnél-szebb dicsőhimnuszokat zengtek a saját versenyzőjük érdemeiről.

Verses formában kántálták nevét, a vidéki elodöntök során elért teljesítményeit, legyozhetetlen, csodálatraméltó erejét. Felsorolták az összes testi-lelki erényét.

Az a birkózó, aki a megyei, illetve a területi bajnokságokon az ötödik vagy hatodik menetből is győztesként került ki, a „Népköztársaság (később köztársaság) Sólyma„ címet viselhette. A hetedik forduló sikeres birkózójának az „Elefánt” megtisztelő címet adhatták. A kilencedik menetben szerzett győzelem az „Oroszlán” minősítéssel járt együtt. Az elérhető legmagasabb rang az „Ország Óriása” (*avarga*), amelyet két esztendőn keresztül viselhette Mongólia legsikeresebb bajnoka. A huszonnégy hónap elteltével ismét tanúságot kellett tennie arról, hogy hatalmas erejét továbbra sem veszítette el. A több éve verhetetlen *avargák* érdemelhetik csak ki a legnemesebb fokozatot, a „Legyozhetetlen Óriás „a (*dajan avarga*) nevet.¹⁵

A nézosereg együttérzéséről és szimpátiájáról továbbra is lelkesítő dalok árulkodtak, melyek már nemcsak a sportágot és a versenyzőt dicsóították, hanem a rendszert is, mely a versenyt biztosította.

Bíztatásképpen az edzokkal együtt teli torokból kántálták az ütközetben résztvevő versenyzők nevét és érdemeit. A mérkőzés győztesei a tiszteletbeli címek mellett ajándékokat kaptak. Leértékesebb számukra az volt, hogy távoli népek körében is elismerést szerezhetek maguknak. (A szumóban elért sikerek a mongol birkózás tömegbázisára épültek. *Natsu Baso Toki*óban ez év tavaszán a verseny a mongol származású *Asasoryu*, az egyetlen aktív *jokozuna* győzelmével ért véget, de a legjobbak között további mongol versenyzők is találhatók. *Asesikiryu*, *Kiokoshuzan*, *Kiokutenho* is meghatározó bajnokok.)

2. A szerencsét hozó lovasversenyek továbbélése

Az országos naadom előtt Mongólia legkiválóbb lovasai összesereglettek, és letáboroztak a fováros közelében lévő steppén. A lovakat már hónapokkal a központi ünnepek előtt a régi hagyományoknak megfelelően külső tulajdonságaik szerint gondosan kiválogatták. Fejük alakja, lábuk hosszúsága alapján eltérő edzés típusal (*soix*) készítették fel őket több hónapon át a nagy versengésre. A felkészítő időszak a ló és a lovas számára egyaránt megterhelő volt. Gyakoriak voltak az éjjeli edzések. Speciális hideg-melegvízes bedörzsölést is alkalmaztak. Állandóan vizgálták a lovak teherbíróképességét. Eloffordult, hogy éjjel-nappal, hosszú órákon keresztül megállás nélkül vágtni kellett a lovaknak. Felváltva izzasztották, hutötték, fogyasztották az állatokat.

A versenyt megelőző pár hétben azonban megkezdődött a lovak kikötésének, kímélésének idoszaka, amikor csupán egy normális, hétköznapi ütemet diktáltak a szigorú edzők.

A versenyek résztvevői között ma is szép számmal vannak 6-12 éves fiúk és kislányok, akik már apró gyermekkoruktól biztosan ülnek meg a lovat. A népnyelv erről szerényen csak ennyit jegyez meg: „A nomád nyeregbe született. „Az aprónép mellett a lovakat is korán, 2 évesen nyereg alá kényszerítik. A lovak iránti szeretetből árukkodik az a tény is, hogy a kis jószágok betörését 6-10 éves fiúgyermekre bízzák. A nomád gyermekek lóra szoktatása jóval előbb megkezdődik, 3-4 éves életkorban természetesnek mondható. A hosszú ideig szoptatott mongol gyermekekre igaz a mondás: "Tegnap még szopott, holnap már lovagol." Először a birka hátára ültetik fel a gyermeket, hogy azon gyakoroljon. Ha már elegendő tapasztalatot, biztonságot szerzett magának a kisebb jószágok hátán, akkor merik szülei maguk elé beültetni a nyeregbe. (Egészen addig a pillanatig élvezheti a családtagok biztonságos kezének szorítását, amíg nincs bátorsága egyedül belekapaszkodni egy háts sörényébe.)

A gyermekeknek speciális méretű nyergeket készítenek. Gyakran előfordul, hogy nincs is szükségük rá, mert a bátor kis lovasok szívesebben ülnek meg szorén lovaikat. A merész fiúcskák és leánykák nemcsak kitűnően lovagolnak, de életkorukat meghazudtoló tapasztalattal, képzettséggel és nem utolsósorban kiváló taktikai érzékkel rendelkeznek. Nagyszerűen felismerik, mekkora erővel kell tartaniuk a gyeplőt ahhoz, hogy a kitűzött távolságot hibátlanul és időre teljesíteni tudják. A kis lovasnak és hátsának összehangolt munkája jelentősen függ a bátor kis versenyző súlyától is. Az állatok átlagos sebessége 12-16 m / sec, a csodöröké egy kicsit nagyobb.

Az edzésen (*soix ujalga zasal*) a lovak izzasztása, kikötése, fogyasztása mellett régen a versenyeken indított gyerekeket köles-kúrúra fogták, hogy még könnyebbek legyenek. A lószerszámok és a nyergek közül is a legkisebb súlyút választották ki a számukra.

A nemes versengés ma nem egy speciálisan kialakított versenypályán folyik. A steppén kijelölnek egy útszakaszt, amit valamennyi versenyzőnek teljesíteni kell. A modern sivatagi autóversenyezéshez hasonlóan a lovasoknak itt is szembe kell nézniük néhány veszélyes csapdával, amit a természet állított számukra (meredek hegyoldalak, emelkedők és vízmosások).

A kijelölt távolság a ló életkorától függően 15-35 km között lehet. A *poroszkák* (*dzsorók* vagy *jorok*) hossza korosztálytól függetlenül 15 km.

A versenyzok ma is díszes, színes ruhákat öltenek magukra. A lovas mezének legfőbb jellemzője, hogy mozgásteret biztosít a lovas számára. A versenyzok hátán megtaláljuk ugyanazokat a szimbolikus mintákat és néhány díszet, mint hajdanában. Feltűnik a színek szimbolikájának egyedi összeválogatása a többnyire házilag elkészített ruhadarabokon.

A verseny ünnepélyességét emeli, hogy a lovak felszerelését gazdájuk mezéhez hasonlóan felékesítik.

A fovárosi *naadomra Dzunmód* megyeszékhely területén gyülekeznek. A start és a célba érés egyaránt izgalmas, érdekes a nézők számára. A verseny kezdetén a lovasok körbelovagolnak a starthelyek körül. Az ünnepélyes felvonulás közben a fiatalabb versenyzok sipító, vékony gyermekhangjukon folyamatosan biztatják lovukat a versenyre. Az éles hangú kántálás: *Gijngóloh!* (Hajrá, gyerünk!) a verseny idotartama alatt egyre fokozottabb tempóra ösztökéli a lovakat. Végül valamennyi lovasnak fel kell állnia a rajtvonalhoz, és várakoznia addig, amíg a bírák ki nem adják a parancsot a vágásra. Ez nagyon lényeges pillanat, mert csak akkor hangzik el a rajtra való felszólítás, ha valamennyi résztvevő tökéletesen összpontosít a versenyre.

A győztes paripa a "Tízezer versenylő homloka" címet kapja. Az elsőként célba érő öt ló és lovasa a "Kumiszos öt" (*ajragijn tav*) megtisztelő címmel és számos ajándékkal lesz gazdagabb. Érdekes elnevezésüket azért kapják, mert beérkezvén a célba a lelkes szurkolók kumisszal hintik meg a győztes paripák fejét és combját. Az elsőként befutó hátsóról gyönyörű verses dicséretet szavalnak. A helyi adatközlők elmondása szerint, egy versenylő gazdája számára ez olyan dicsőség, melyet utódai több generáción át fognak még emlegetni.

A győztesek megjutalmazásának ceremóniája után az utolsóként célba ért versenyzó vigasztalása következik. Úgy is mondhatnánk, ez a vesztes "presztízs-show"-ja. Érdekes, hogy nincs megszegyenülés és bosszankodás. Fontos megjegyezni, hogy ezt a szertartást a nézők nem a tréfa kedvéért igénylik a verseny után. Megkísérelnek bizalmat, erőt plántálni az elkeseredett versenyzőbe. A mongol népi elbeszélők lírai jellegű dalokban is megemlékeznek a lóversenyek veszteseiről.

Hamayon szerint a lovasversenyek lótenyésztéssel való szoros kapcsolata mára már megszűnt, ezért a *lovassport* gazdasági jelentősége is csökkent.¹⁶ Érdekes, ha a verseny alatt lezuhan lováról egy versenyző, lovát nem zárják ki a versenyből. A célba lovasa nélkül érkező versenylő csak egy pont levonást kap az összesítés során.

Sajátos analógia figyelhető meg itt a mongol és az ókori görög versenyjátékok között. Kertész István "*Az ókori olimpiai játékok története.*" című művében hívja fel a figyelmünket arra, hogy az ókori görögöknél "*még annak a paripának a gazdáját is győztesnek*

nyilvánították, amelyik lovasa nélkül ért célba. Ez történt a korinthuszi Pheidólasz Aura (Szello) nevu lovával is Kr.e. 512-ben. Ledobta a hátáról a hivatásos hajtót, azután szabályosan megfutva a köröket, elsoként érkezett a célba. A bírák gyoztesnek hirdették ki Pheidólaszt, és megengedték neki, hogy kancája szobrát Olümpiában felállítsa."¹⁷ A halha mongoloknál a lovas és a versenyló egyenértéku. Ha a ló esetleg elbukik, de a lovas a saját lábán ér be a célba, akkor is értékeli az eredményét.¹⁸

3. A lovas íjász versenyek öröksége a 20. században

A hagyományos gyorsasági lóversenyeken kívül léteznek kisebb *lovasversenyek* is, mint például a haditechnika fejlődésével a lóhátról puskával lebonyolított céllövo versenyek és a *lócsúsztatás*.

A *lovas lövészet* egy speciális formája jelentkezett a *kirgizeknél* a 20. században, a *céllövo verseny*, a *lövészet puskával lóhátról (dzsambü atmáj)*. Kellett hozzá egy loporos zsákocska, melybe nagy értéket (ékszert) helyeztek el. A tuzszerszamos zacskócskát egy 0,5 - 1 cm vastagságú borszíjjal ráakasztották egy 10-12 m hosszú póznára. A lovasok váltóversenye közben kellett eltalálni a loporos zsákocskát. Akkor kapott pontot a versenyzó, ha szétlote a céltárgyat. A verseny közben a bíróknak kellett meghatározni a lovak vágójának sebességét, ellenorizni a verseny tisztaságát.¹⁹

A *lócsúsztatást* az évszakokhoz alkalmazkodva szívesen játszották a rekkeno sivatagi hoségben és csikorgó hidegben egyaránt, mert a legkedveltebb népi játékok körébe tartozott Mongóliában még a 20. század elején is. Többnyire a tehetséges csikósok vállalkoztak a *lócsúsztató versenyre*. A ménes összetételése után egy szilaj, még betöretlen lovat messzirol a többi állat irányába kezdték hajtani. „Abban a pillanatban, amikor a tüzes paripa a leggyorsabb sebességgel vágatott a már megszelídített ménes felé, megpróbálták „botos-pányvával „megállítani. Nem volt ritka, hogy az ember és a ló nemes küzdelme során 8-9 botos-pányvát is elragadott a paripa, amíg be tudták fogni.²⁰

A "labda-vadászat" utolsó hivatalos versenye a *Kommunista Forradalom* 35. évfordulóján volt 1959-ben.²¹ Érdekes, hogy az 1990-es években bekövetkezett rendszerváltás óta a népszerű *lovas- és íjászversenyek* mellett a *labda-vadászat* hagyományát nem elevenítették fel a tradicionális versenyjátékok részeként. Napjainkban a *lovas íjászat* egyetlen egy típusa sem része a "férfiak hármassjátékának".

4. A vadászport veszélyei: sport vagy természetvédelem

Mongóliában a 20. századig a vadállatok elejtése a megélhetés egyik forrása volt. A lakosság növekedésével arányosan ennek jelentősége nőtt.

A motorosjárművek megjelenésével a távoli vidékek elérhető közelségbe kerültek, a modern lőfegyverek használatával javultak a vadászat feltételei. E sport jelentőségének növekedésével szükségszerűen csökkent a vadállomány.

Mongóliában, az 1930-as években a vadásztevékenység népszerűsége csökkent. Domesztikált állatokat legeltettek az addig vadállatokkal benépesített magaslati területeken is. A hópárducok sokszor pusztítást végeztek a házi kecskék és birkák között, a pásztorok emiatt felkutatták odúikat, és elpusztították kicsinyeiket.²²

A régi tabukat modern vadászati előírásokkal váltották fel. A vadak és a halak védelmében az 1944-es és 1953-as törvények megtiltották bizonyos állatok vadászatát. Törvény rendelkezett a kötelező tilalmi időszakok bevezetéséről. Ezek közé tartoztak a vadló, a vadteve, a rénszarvas, a jávorszarvas, az antilop, a vadkecske, a koszáli kecske, a pézsmaszarvas, a Góbi-medve, a közönséges hód, a hiúz, a coboly, a bagoly, a héja, a keselyű és különféle halak. A 20. század végén az egyéni vadászat mellett kialakultak a vadász szövetségek és az *Erdészeti Minisztérium*. A mongol erdészeti szakemberek képzése részben a magyar *Erdészeti Foiszkolán* történt.²³

A nyugati vadászoknak (német, osztrák, amerikai, mexikói és spanyol) 1967-től engedélyezték a koszáli és a hegyi kecskék, vadjuhok vadászatát Mongóliában.

Bizonyos állatfajokra 1953 óta, többek között a hópárducra is, vadászati tilalmat rendeltek el, és azóta szigorúan büntetik az illegális vadásztevékenységet Mongóliában. A vadászati törvényt 1972-ben újították meg.²⁴

A vadászport menedzsmentjének kiépülése egészen az 1970-es évekig nyúlik vissza. Mongóliában 1977-ben, az *Altaj-hegységben* rezervátumot hoztak létre a koszáli kecske, a vadjuh és a hópárduc védelmére. A rezervátumnak köszönhetően a vadászmenedzsment program elérte az állatpopuláció növekedését. Az állatállomány arányának megfelelően újra lehetővé vált a védett állatok mérsékelt vadászása. A *Khukhtsyrh Rezervátum* alapításának és menedzsmentjének történetét 1985-ben *Clers* írta meg, aki lengyel-mongol expedíciókhoz csatlakozva adatokat gyűjtött a vadászat menedzsmentjéről.²⁵

5. A bokacsont játékok továbbélése a 20. században

Rendelkezünk olyan forrásokkal, melyek még az 1924-es forradalom idején is említést tettek bizonyos helyeken a bokacsontra lövo versenyekrol.²⁶

A népi játékként kialakult dobó- és kapójátékok, valamint a jégen játszott bokacsont játékok népszerűsége az 1930-as évektől lecsökkent.²⁷

Ennek háttérben a játékok kultikus funkciója (a buddhista vallás és a sámánizmus tradíciói) iránti ellenséges kormányzati fellépés állt.

Egy mongol rendező, *Cogzol* 1987-ben készített filmet a pásztorok által még ismert és gyakorolt bokacsont játékok legérdekesebb pillanatairól. A film iránt akkoriban nagy érdeklődés mutatkozott a hazai közönség részéről. Ugyanakkor a film a sporttörténészek és a néprajzkutatók számára azt is nyilvánvalóvá tette, hogy a 20. század végén a mongolok nagyon keveset tudtak a saját kultúrájukról. A film azt sugallta, hogy minden családban át kell adni a gyermekeknek azokat a szokásokat és játékokat, melyek még nem tuntek el teljesen. Ezek közvetíthetik a legautentikusabban, és teszik tanulhatóvá a hagyományokat játékos formában a következő generáció számára.²⁸

A rendszerváltás évei megerősítették a hagyományos életmód és a vallás iránti kötődést. A tradicionális versenysportok (birkózás, lovasverseny és íjászat) mellett megnőtt az igény a népi ügyességi játékok felelevenítésére és versenysportszerű gyakorlására. A rendszerváltás utáni 1990-es évektől az ügyességi játékként ismert bokacsont játékok egyre népszerűbbé váltak Mongóliában. A 20. század végén több százezer tagot számláló amatőr sportklubok adnak helyet a játékok szerelmeseinek. A résztvevők kollektív tréningeket tartanak a fővárosban és a megyeközpontokban. Helyi versenyeket rendeznek egy-egy közigazgatási körzetben. A dobó- és kapó játékok legjobbjai évente egyszer, júliusban a "férfiak hármassjátékán" mérik össze ügyességüket. A bokacsont játékokat a sportversenyek második napján, a lovasversenyek után tartják meg. Az amatőr klubok játékosainak versenyét ma már fedett helyiségekben rendezik meg. A résztvevők hagyományos ruhákban vonulnak fel. A versenyek előtt a sporteszközöket együttesen megáldják, és köszöntöket mondanak az esemény tiszteletére. A játékok jelentőségét a győzteseknek járó pénzjutalom és ajándéktárgyak is mutatják. A hazai szponzorok egyre nagyobb lehetőséget látnak a kisebb tradicionális sportok támogatásában. **(52-53. ábra / a melléklet 28. oldalán)**

A jégen játszott bokacsont játék (*mösön šagai xarvax*) a 20. század 1930-as éveitől az 1980-as évekig nem tartozott a legnépszerűbb mongol játékok közé.

Tatár Magdolna az 1972-es kutatómunkájáról készült leírásában azt állította, hogy csak egyetlen ilyen játékot ismert (az is csak szűk körben, szórakozásként terjedt el.)²⁹

A hagyományozó sportok kedvelői a rendszerváltás után ismét felelevenítették a jégen játszott bokacsontversenyeket. Ma már nemcsak hobbiszerűen, hanem 1997 óta országos, jégen játszott bokacsontversenyek keretében is ápolják ezt a népi ügyességi játékot. A sportág fejlődését mutatja, hogy tervbe vették az első profi klub megalapítását *Hentij ajmak* területén.³⁰

A hagyományos népi játékok továbbélését mutatja 2004 egyik legjelentősebb sporteseménye. Februárban, *Gachuurban* a *Tola-folyónál* rendezték meg az *Országos Jégen Játszott Bokacsontversenyt*. Hét esztendeje vált népszerűvé a tradicionális bokacsont játék. Az idei versenynek 110 olyan résztvevője volt, aki már túljutott a helyi selejtezőkön. A versenyben indult az állami bajnok, az "Elefánt" címet nyert *G. Osokhbayar*, valamint a Jégen Játszott Bokacsont Szövetség elnökhelyettese: *D. Khishigdorj* és fotitkára *O. Suxbaatar*. A szövetség elnöke, *Ch. Zundui-Ochir* nyitotta a meg versenyt, és bemutatta a 2004-es esztendő legjobb játékosait. A résztvevők közül *Batdorj* és *S. Dambii* ünnepi felszólalásaikban értékelték az edzéseket. *D. Khishigdorj* kitüntetésekkel adta át. *Ch. Zundui-Ochir*, a *Khasu Konzern* igazgatója méltányolta a szponzorok támogatását. A játékok jelentőségét mutatja, hogy a leghíresebb versenyzők között találjuk a Mongol Parlament egy korábbi szóvivőjét, *R. Gonchigdorjot* és a sportág legnagyobb bajnokának, *B. Baterdenének* a nevét is. Az utóbbi tervbe vette, hogy megalapítja a sportág első profi klubját *Hentij ajmak* területén, az edzések színhelye pedig a *Kerülen-folyó* lesz. A csapat vezetőedzője a sportág másik jeles képviselője, *Sh. Batbaatar*. A "mesterlövészként" versenyző, *S. Chuluun Erdene* vezette csapat az összesített eredmények tükrében csak a második helyen végzett.³¹

6. A modern labdajátékok Mongóliában

A mongolok dualisztikus testfelfogásával kapcsolatban már a disszertáció I./1. fejezetében felmerült, hogy a belső-ázsiai népek sajátos testszemlélettel rendelkeznek. Tradicionálisan a lábakkal gyakorolt sportágakban kevesebb sikert értek el, mint a kézzel és a felsőtest segítségével üzött sportágakban.

A lábakkal gyakorolt játékok közül mégis kiemelném a mongol futballt, mely 1942 óta megpróbál sikereket elérni a nemzetközi mérközéseken is. A mellékletben szereplő táblázatban a mongol futball válogatott legjelentősebb mérkőzéseinek szerény eredménylistája köszön vissza 1942-2003-ig.

A látványos nemzetközi futball-sikerek két kivétellel (Guam elleni két mérkőzés) elmaradtak. Ennek ellenére ma már a futballt tartják a férfiak egyik legnépszerűbb modern versenysportjának".³² **(54. ábra / a melléklet 29. oldalán)**

A labdajátékok a "rossz tradíciók" ellenére a 20. század végén fejlődésnek indultak Mongóliában. A labdarúgás mellett a röplabdát, a kézilabdát és a kosárlabdát az iskolában testnevelés órák keretében sajátítják el a mongol diákok. Számos klub és sportszövetség található a fővárosban, a megyeközpontokban, melyeket szívesen látogatnak a fiatal fiúk és a lányok is.

Az *ajmak bajnokságok*at a júliusban megrendezésre kerülő *nádám (naadam)* idején tartják. A modern labdajátékok mégsem keltenek akkora izgalmat a szurkolótáborokban, mint a birkózás, az íjászat és a lovasversenyek.³³

3. fejezet: A sport intézményrendszerének átalakulása a rendszerváltás után

A *demokratikus fordulat* után (1992) Mongólia keresi azt az utat, amely leginkább megfelel az ország mentalitásának. Kommunista és liberális kormányok váltogatják egymást. Egyik sem találta meg az általános szegénységből kivezeto utat.

Sajnos a mongol sportpolitika a sportfinanszírozási nehézségek miatt hasonló utat jár be, mint a magyar. A versenysporttól és a még igazán ki sem épült amatőr sporttól, az egykori szocialista országokhoz hasonlóan itt is megvonta az állam a támogatását.

A sportélet irányítását egy túlságosan bürokratikus intézményi hálózaton keresztül a mindenkori *Egészségügyi Minisztérium* vette át.

A *Mongol Nemzeti Testnevelési és Sport Központ*, ismertebb nevén a *Mongol Nemzeti Sport Szövetség* az országos sportpolitika ellenőrzéséhez és támogatásához járul hozzá. Programjai között szerepel a közösségi és iskolai testnevelés, a sportfejlesztés, a sportpolitikai határozatok elokészítése, a versenysport utánpótlás ellenőrzése, a testnevelés- és a sportképzés feltételrendszerének biztosítása.

Az *Egészségügyi Minisztérium* 1998. február 17-én kiadott rendelkezése meghatározta az országos hatáskörrel rendelkező, sporttal foglalkozó bizottságok működését:

- *Testnevelési és Sportpolitikai Bizottság*
- *Fővárosi Testnevelési Osztály*
- *Szakképzésért és az Oktatásért Felelős Bizottság*
- *egyesületeket és az iskolai sportköröket támogató Szabadidősportot Irányító Szolgálati Osztály*³⁴ **(55. ábra / a melléklet 30. oldalán)**

A sportélet szinten tartása nagy kihívást jelentett a sportpolitikának. A magára maradt mongol sportélet még csak most kezdi felismerni a kínáló lehetőségeket, melyek többnyire a külföldi befektetők részéről érkeznek.

Jól látható, hogy az egészségügyi intézményi hálózatban nem a legjobb helyen van a *Testkultúra és a Sport Nemzeti Központja*. Az egészségügyi és a szociális gondok mellett szerény lehetőség marad a versenysport és a szabadidosport támogatására.³⁵

Ennek ellenére a hagyományos sportágak: az íjászat, a lovasversenyek, de főleg a birkózás látványos sikereket és népszerűséget mondhatnak magukénak.

A sportág életben tartása ma már nem hárul kizárólag az államra. A legtöbb hazai és külföldi szponzor szívesen támogatja a birkózást.

1. A mongol versenysport átalakulása a rendszerváltás után

A statisztikai eredmények szerint a mongol emberek legkedveltebb időtöltése a sport. A statisztikákból kiderül, hogy körülbelül 2,5 milliós népességből 450 ezer ember sportol aktívan. A sport alapsejtjeit jelenti az a 72 sportklub, melyek a különféle sportágaknak adnak otthont. Ezek a klubok alkotják az 51 sport szövetséget. Munkájukat a *Mongol Nemzeti Olimpiai Bizottság* koordinálja.³⁶

2. A szabadidosportok és a versenysportszerűen is uzótt sporttevékenységek

Több mint 10 klub specializálódott az aerobicra, versenysportra, testépítésre, olyan sportokra, melyek az emberi egészség megőrzésére irányulnak. A klubok feladata, hogy széles körben megszervezzék az *aerobic* és a *tereplovagló bajnokságokat*. A sporttevékenységekhez természetesen hozzátartoznak az ünnepi rendezvények és az *ifjúság sporttudományi képzése* is.³⁷

Mongóliában, 1991-ben egy statisztikai felmérés alapján 100 ezer sportolót tartottak nyilván, közülük 42-en kapták meg a mongol államtól a *mesterfokozatot*, 17-en nyerték el a *mesteredző* és 1999-en mondhatták magukénak a *sport mestere* címet, míg 464-en a *nemzet bajnokai* lettek, és a legelső fokozatot, az *állam sportolói* kitüntetését 91 ezren nyerték el.³⁸

2. 1. Dél-Korea, a mongol sportélet szponzora

Dél-Korea, kisebb mértékben *Japán* óriási segítséget nyújtott a mongol sport infrastrukturális és intézményi korszerűsítéséhez, valamint az iskolai sportélet megszervezéséhez. *Dél-Korea* jelentősen hozzájárul a versenysport, a szabadidősport fejlesztéséhez, valamint a két ország közötti iskolai egészségügyi- és testnevelési programok támogatásához.

Dél-Korea és *Japán* pozitív közreműködése a mongol sportélet fejlesztésében üzleti megfontoláson alapszik. Ezek közül az egyik legfontosabb a természetvédelmi és tájvédelmi körzetek közelében lévő üdülő területek hasznosítása. Ezek az egykori úttörőtáborok helyén épült (jelenleg üdültetéssel foglalkozó magánvállalkozások) üdülő és sporttelepek fejlett, vagy közepesen ellátott infrastruktúrával rendelkező 6-10 fa- illetve koépületekkel kiegészített "jurta-központok". (A külföldiek kihasználták a demokratikus átalakulás bizonytalan éveit, és a mongol állam legértékesebb területeit bérelték ki.)

Háromféle üdülési formát különíthetünk el a *szabadidősportok és turizmus gyakorlására*:

(1.) A legkedveltebb a folyó (főleg a Tola) partján épült típus, melynek a természeti szépségén túl különösen nagy értéke, hogy a főváros közelében van, tehát biztosított a gyors élelmiszer utánpótlás. Kitűnő pihenési lehetőséget nyújt a sporthorgászat, az úszás, valamint a napfürdőzés szerelmeseinek. (A nagy sodrású folyók veszélyeire azonban nem hívják fel a nyaraló vendégek figyelmét. Ennek ellenére a szabadidősportok rendkívüli népszerűségnek örvendenek a hazai és a külföldi látogatók körében.)

(2.) A második típus általában a hegyek közelében épült. A kellemes hangulatú üdülők építésénél kiaknázták a természet szépségeit. Kitűnő alkalmat nyújt a terület a vadászatra és a túrázásra.

(3.) A harmadik típus a puszták kelles közepére kihelyezett üdülőközpont. Különösen az idősebb japán, dél-koreai vendégek kedvelik. Az utóbbi pár évben a nyugat-európai, főleg német és amerikai turisták kedvelt nyaralóhelye. (Árfekvéstől függően a legnagyobb luxustól a szerényebb ellátásig, minden megtalálható.) A típus legnagyobb vonzereje a lovas turizmus és a hozzákapcsolódó gyógyturizmus, melyhez hozzájárul a hagyományos népi ételek és italok, például a friss és az erjesztett lótej kúraszerű fogyasztása. A prevenció egyik legfontosabb eszköze lehet az üdülőtípusok fejlesztése és a hozzákapcsolódó hagyományos életvitel népszerűsítése.

A mongol egészségügyi szakemberek szerint a civilizációs betegségek: az érrendszeri megbetegedések, a túlzott elhízás megelőzése csak a hagyományos életforma rendszeres gyakorlásával lehetséges, melyet a szabadidősport állami támogatásával lehetne biztosítani. A vidéki pásztor lakosság jövedelmének jelentős része a külföldiek lovagoltatásából, a hagyományos mongol életmód bemutatásából származik.

Az üdülőtípusok a terület fekvésétől függően gyakran összemosszók. Eloffordul olyan szerencsés kombináció, hogy az üdülőközpont egyszerre tartozik a hegyvidéki és folyóparti, illetve a pusztai és folyóparti területekhez. Az idegenforgalom fejlesztésében a vállalkozásaikból meggazdagodó mongol értelmiségiek is perspektívát látnak, emiatt igyekeznek önerőből vagy külföldi támogatók segítségével tokeeros vállalkozásokat létrehozni.³⁹

3. A Mongol Egyetemi Sport Szövetség

Rendkívül eredményesnek mondható az egyetemi sportélet, melyet országos szinten a sportszövetségek fognak össze. A legkedveltebb sportágak: az autóversenyzés, a kerékpározás, a görkorcsolyázás, az utcai kosárlabda és futball versenyek.⁴⁰

A Mongol Egyetemi Sport Szövetség a nemzetközi kapcsolatok és eredmények mellett mindig ügyelt arra, hogy önálló szervezetként folyamatosan ápolja a kapcsolatait a mongol sport szervezetekkel (a *Mongol Olimpiai Bizottsággal*, a *Mongol Egyetemi Szövetséggel*), a minisztériális szervekkel (az *Oktatásügyi Minisztériummal*, az *Egészségügyi Minisztériummal*) és a támogatást biztosító nagyvállalatokkal is (a *Body International*, a *Body Computer*), a legnagyobb mongol pénzintézettel (a *Golomt Bank*), a *Durvuun uul Társasággal* és számos más vállalattal is.

A sporttal foglalkozó legfelsőbb kormány szerv a *Mongol Egyetemi Sport Szövetség* Közgyűlése minden évben ülésezett. Ezt a közgyűlést régen az *Mongol Egyetemi Sport Szövetség Munkástanácsa* hívta össze. Az úgynevezett munkástanács az egyetemek, a foiskolák, a tudósok, a tanárok és a támogatók képviselőinek vezetőiből állt össze. Jelenlegi elnöke, *D. Bayasgalan*. Alelnöke, *D. Jargalsaikhan* tölti be az általános titkári feladatokat.⁴¹ A Moszkvában lezajlott 1973-as nyári *Universiade* és a Sappóban megrendezett téli *Universiade* óta a *Mongol Egyetemi Sport Szövetség* folyamatosan részt vállal a téli és a nyári egyetemi játékok szervezésében. Jelentős dobogós helyezéseket sikerült elérniük, ahogy ezt a mellékletben megjelölt táblázat is mutatja.⁴² **(56. ábra / a melléklet 31. oldalán)**

A *Mongol Egyetemi Sport Szövetség* 1989. június 25-én alakult át a *Fiatalok Forradalmi Szövetségéből*, a *Tudomány és Technika Állami Bizottságából*, valamint az *Állami Testkultúra és a Sport Bizottságából*. A *Mongol Egyetemi Sport Szövetség* legfontosabb feladata, hogy a *Nemzetközi Egyetemi Sport Szövetség* irányelveinek megfelelően biztosítsa a mongol egyetemi sport fejlesztését. A *Mongol Egyetemi Sport Szövetség* az első civil jellegű sporttestület lett Mongóliában.⁴³ A politikai szerkezetváltás megújult légkörében, 1992-ben tartotta meg az *Egyetemi Sport Konferenciát*, mely jóváhagyta, hogy a *Mongol Egyetemi Sport Szövetség* független és nyilvánosan működő szervezet legyen.⁴⁴

A *Mongol Egyetemi Sport Szövetség* az *Olimpiai Charta* és a *Nemzetközi Egyetemi Sport Szövetség* szabályait szem előtt tartva indult el a fejlődés útján. Négy éve szervezi meg a *Nemzeti Universiade* sportjátékait, az *Egyetemi Sport Bajnokságot*, támogatja a mongol sportolók felkészítését a nemzetközi egyetemi versenyekre és a világbajnokságokra.

Ma főként a mongol egyetemistákat és foiskolásokat tömöríti. Körülbelül 80 ezer egyetemi illetve foiskolai státuszban lévő tagot számlál, akiknek egyharmada aktívan részt vesz a sportszervezet munkájában. A *Mongol Egyetemi Sport Szövetség* nemcsak a sport klubok tevékenységét fogja össze, hanem az egyetemi és foiskolai szervezetek munkáját is (nyolc *ajmakban*, többek között *Darhan uulban*, *Arhangájban*, *Zavkhanban* és *Hovdban*).⁴⁵ A *Mongol Egyetemi Sport Szövetség* 2002-ben javaslatot terjesztett a *Mongol Olimpiai Bizottság* tagjai elé. Ennek értelmében 383 ember kaphatta kézhez az Igazságügyi Minisztériumtól azt a tanúsítványt, melyben igazolják a felvételét a *Mongol Egyetemi Sport Szövetségbe*.⁴⁶

4. fejezet: Mongólia helye az újkori olimpiai és ázsiai játékokon

Mongólia nemzetközi versenysport sikereit két részre kell bontanunk. Egyfelől a nyári és a téli olimpiai játékok eredményeire, másfelől az ázsiai típusú versenysport mozgalomban elért sikereire. Mongólia sajnos mindkét típusú versenysport mozgalomba rendkívül későn tudott bekapcsolódni, melynek főleg politikai és gazdasági okai voltak. A kialakulatlan infrastruktúra és megfelelően képzett sportszakemberek hiányában csak a 20. század hatodik évtizedében vállalhatta a megmérettetést a nemzetközi olimpiai mozgalomban. Az Ázsiai Játékok szereplői közé csak a 1990-es években jelentkezhettek.

1. Mongólia kései olimpiai szereplésének okai

Mongólia olimpiai szereplése egyelőre szerény sikerekről árulkodik. A viszonylag későn, 1964-től indított olimpiai szerepvállalás mögött politikai célok álltak.

- 1.) A mongol élsportolók diplomáciai feladatokat is elláttak.
- 2.) Mongólia reménybeli nemzetközi sportsikerei is a szocialista államrend életképességét hivatottak szolgálni.
- 3.) Mongólia (a többi szocialista országhoz hasonlóan) csak a sikeres versenysport mozgalom segítségével léphetett ki a "hidegháborús frontvonal" mögül.
- 4.) Fellépésével természetesen szimbolizálnia kellett a béke melletti elkötelezettségét és a szocialista tábor felkészültségét.
- 5.) A kompenzációs funkció belpolitikai szempontból is különleges helyzetbe hozta a sportot.

A versenysport internacionalista szelleme elfojtotta a nemzettudatot, a nemzeti identitást.⁴⁷

Érdemes lenne áttekinteni az első olimpiai játékoktól 1964-ig, milyen akadályokba is ütközött Mongólia olimpiai szereplése? Természetesen a 20. századi Mongólia történelmének fordulópontjai adják meg a kulcsot a rejtély megoldásához. Miért is készülődött Mongólia olyan hosszasan az első olimpiai megmérettetésre?

Az 1896-os athéni olimpia, az 1900-as párizsi olimpia, az 1904-es Szt. Louis-i olimpia, az 1908-as londoni olimpia, és az 1912-es stockholmi olimpia eseményein két okból sem jelenhetett volna meg a mongol nemzeti válogatott.

- 1.) Az első ok maga *Coubertin báró*, aki az olimpiai eszmét nem az Európán túli világ számára álmodta meg, hanem a görög kulturális hagyományokkal rendelkező fehér férfiak részére.
- 2.) Másfelől ebben az időben egyáltalán nem létezett a versenysporthoz szükséges intézményi és infrastrukturális háttér. Mongólia a Mandzsú Császárság része volt a 17. század közepétől 1911-ig. A császár parancsára még a hagyományos népi sportok gyakorlása is akadályba ütközött. A versenyekre való több hónapos felkészülés lázadás vagy forradalmi megmozdulás esetén potenciális veszélyt jelentett volna az uralkodó mandzsuk számára.

Az 1920-as antwerpeni olimpia, az 1924-es párizsi olimpia, az 1928-as amsterdami olimpia, az 1932-es Los Angeles-i olimpia, és az 1936-os berlini olimpia idején Mongólia éppen egy speciális politikai átalakuláson esett át.

A Mandzsú Császárság 1911-es bukása után a független *teokratikus mongol állam* 1924-ig felújította a *Dzsingisz kán* féle nemzeti hadsereg és hadseregreform edzésprogramjait.

1924-ben a Szovjetunió támogatását élvező állami vezetők a polgári demokratikus átalakulás helyett erőszakosan kényszerítették Mongóliát a feudalizmusból a kommunizmusba. Ez a változás egyáltalán nem kedvezett az olimpiai mozgalom, de még a helyi, a tradicionális versenysportoktól eltérő sportágak kialakulásának sem. Nem a versenysport-mozgalmat, az egyéni teljesítményeket kívánta elősegíteni, hanem felhasználta a sportot a szovjet típusú, militarista embertípus idealizálásához.

Az 1948-as londoni olimpia, az 1952-es helsinki olimpia, az 1956-os melbourni olimpia és az 1960-as római olimpia idején, a II. világháború után Mongólia még mindig nem állt készen az olimpiai megmérettetésre. Csak a politikai mintakép, a Szovjetunió szereplése után gondolható komolyabban az olimpiai játékokra. Az olimpiai felkészülésre az első lépéseket már 1947. április 25-én megtette. A Mongol Népköztársaság Minisztertanácsa meghozta az első intézkedéseket, az országos testnevelést szolgáló infrastruktúra és egyesületek kiépítésére. Ezekben a rendeletekben a versenysport mozgalom céljai még mindig háttérbe szorultak a nép általános munkára nevelése, a pásztornépszerűségi szellemi és testi kultúrájának fejlesztése mellett. Az egyesületek önálló lépéseket sohasem tehettek. Minden pillanatban tartaniuk kellett magukat az Országos Testnevelésfejlesztő Bizottság Elnökségének döntéseivel.⁴⁸

2. A Mongol Nemzeti Olimpiai Bizottság

Az egypártrendszer szabályainak megfelelően 1955-ben központilag megfogalmazott *Sport Szabályzat* készítette elő Mongólia szereplését az olimpiai versenysport mozgalomba. 1956-ban jött létre a *Mongol Nemzeti Olimpiai Bizottság*. 1962-ben vették fel a Mongol Olimpiai Bizottságot a *Nemzetközi Olimpiai Bizottság* tagjai sorába.⁴⁹

Az első olimpiai szereplésük 1964-ben történt a XVIII. tokiói nyári olimpiai játékokon. Dobogós helyezést csak 4 év múlva, 1968-ban, a XIX. nyári olimpiai játékokon értek el Mexikóban. Azóta 1984 kivételével valamennyi olimpiai játékon felvonultak.

Az alapító szabályzatnak megfelelően 4 évente hívják össze a *Mongol Nemzeti Olimpiai Bizottság* közgyűlését, melynek 91 tagja van. A megválasztott közgyűlés évente megvitatja a halaszthatatlan ügyeket, és határozatokat hoz.

A sport klubok közül a "Hatalom" és a "Lovas" például a Politikai Rendországhez", mások pedig az *Ulánbátori Vasúti Dolgozók Sport Szövetségéhez* tartoznak. Számos klub menedzsere tagja a *Mongol Nemzeti Olimpiai Bizottságnak*, melynek szakemberei időről időre kiértékelik a klubok tevékenységét.

A mindenkori mongol kormánypolitika lehetőségeihez mérten folyamatosan lépéseket tesz a sportfejlesztés terén, ennek érdekében jóváhagyta 1996-ban a "Mongol Sportszervezés Munkaprogramját". 1997. december 24-én kormányhatározatot fogadtak el arról, hogy a mongol olimpiikonok számára értékmegorzó életjáradékot biztosítanak. A *Mongol Nemzeti Olimpiai Bizottság* javasolta a parlamentnek a *Sport Törvény* megalkotását.

Shagdarjav Magvan a Nemzetközi Olimpiai Bizottság megbecsült tagja. Tevékenysége méltán elismerést vívott ki külföldön és hazájában egyaránt. 1969-1979 között a Nemzetközi Olimpiai Bizottság elnökségi tagja, 1969-1978 között a *Testnevelési és Sport Szövetség Központi Tanácsának* elnöke volt. Már 1969 óta tagja a Nemzetközi Olimpiai Bizottság Végrehajtó Bizottságának. Alapító elnöke 1996 óta a *Nemzeti Olimpiai Akadémiának*. 1987-ben alapította meg a *Nemzeti Olimpiai Múzeumot*, és 1988-ban a *Nemzeti Olimpiai Könyvtárat*. A mongol delegáció vezetője volt 1972-ben a sapporói téli olimpiai játékokon, 1984-ben a sarajevói téli olimpián, 1988-ban Calgaryban és 1994-ben Lillehammerban. A nyári olimpiákon szereplő mongol delegációt szintén ő vezette 1972-ben Münchenben és 1976-ban Montrealban. Olimpiai munkássága miatt neki ítelték a *Mongol Testnevelési Egyetem* tiszteletbeli doktori címét. 1994-ben megkapta a "Száz éves Olimpiai Mozgalom" tiszteletére kiosztott emlékérmét, "Az olimpiai szolidaritásért" adományozott kupát, valamint a mongol állam és a más országok közötti kapcsolatszervezésért járó érdemérmét.⁵⁰

2. 1. A mongolok megjelenése az olimpiákon és a Mongol Olimpiai Bizottságban

Mongólia 1964 óta szerepelt az olimpiai játékokon, miközben 43 női olimpiikon képviseltette magát. Dobogós eredményt 1992-ben a barcelonai játékokon ért el az első női mongol olimpiikon, *Dorzhsuren Munkbajar* lövészetben, majd 2000-ben Sydneyben *O. Gundegmaa* szintén lövészetben.⁵¹

A *Mongol Olimpiai Bizottság* legbefolyásosabb női sportdiplomatája, *Banzragch Delgermaa*, aki jelenleg is aktív résztvevője az "Ázsiai Nők és a Sport" Munkacsoportnak.⁵²

B. Narantsetseg, jogász a *Mongol Olimpiai Bizottság* tanácsadója, aki a Mongol Állami Egyetemen szerzett jogi diplomát. Sportszervezést és sportmenedzsmentet tanult a Moszkvai Egyetemen, Japánban pedig elvégezte a "Sport és a nok" című szemináriumot. Aktív tagja a *Mongol Olimpiai Bizottság Sportjogi Munkacsoportjának*, testületi tagja a *Nok és a Sport Bizottságnak*.⁵³

2. 2. A mongol kormány és a Mongol Nemzeti Olimpiai Bizottság felkészülése a 2004-es athéni olimpiára

A *Mongol Nemzeti Olimpiai Elokészítő Bizottság* 2004. január utolsó hetében megtartotta a *Mongol Nemzeti Olimpiai Bizottság* gyulését.

Shagdarjav Magvan (aki a *Nemzeti Sport Szövetség* igazgatója is) 2003-ban nyilatkozatot adott ki a 2004-es olimpiai felkészülésről. Ez alapján kiderült, hogy a mongol olimpikonok felkészülési ideje a judo, a sambo (szambo)⁵⁴, a birkózás és a lövészet sportágakban összességében 19.880 óra.

A *Mongol Nemzeti Olimpiai Elokészítő Bizottság* 2004. január végén részletezte a 2004-es athéni olimpiára fordított költségeket. Tételesen felsorolva: egy kerékpárt biztosítottak valamennyi kerékpárversenyzőnek, 9 millió tugrikot fordítottak az íjász felszerelésekre, 17 millió tugrikot a lövészetre és 676 ezer tugrikot a szabadfogású birkózásra. A 2004-es athéni játékokra szánt költségek 62 millió tugrikos olimpiai költségvetéséből az olimpia megkezdése előtt már 45 milliót el is költöttek.⁵⁵ Az állami költségvetés szűkös kereteit Mongóliában is nagyon nehéz betartani. Emiatt természetesen jelentős hangsúlyt fektetnek a szponzori támogatás megszerzésére. Az egyik legjelentősebb sportot támogató szponzor, a híres mongol származású szumó birkózó, *Asashoryu*. A 2004-es athéni olimpiai játékokon *Asashoryu Alapítvány* és a *Mizuno Vállalat*⁵⁶ biztosítja majd a mongol válogatott sportruházatának és sportfelszereléseinek jelentős részét. Errol tanácskoztak 2004. január 1-jén azon a sajtótájékoztatón, amelyet az *Asashoryu Alapítvány* és a *Mizuno Sportszergyártó Vállalat* tartott a *Mongol Nemzeti Olimpiai Bizottsággal* együtt. *Asashoryu* ruhákat adományozott a nemzeti válogatott edzőinek, és bejelentette, hogy a biztosítani fogja a legmodernebb orvosi és egészségügyi felszereléseket. *Asashoryu* a *Mizuno* termékek használatának fejében kizárólagos reklámjogot követelt az edzéseken és a versenyeken.

A *Mongol Nemzeti Olimpiai Bizottság* hivatalosan is bejelentette, hogy a sportolók összességében az állami-, a nemzetközi- és a világversenyeken már 285 érmet szereztek hazájuknak, melyből 75 aranyérem volt.⁵⁷

2004 januárjában 17 olimpikont kvalifikáltak az athéni játékokra. Februárban a szabadfogású birkózók és márciusban a lövészek kvalifikációja is befejeződött. Az ökölvívók hasonló kvalifikációs versenyeken vettek részt.

Az *Egészségügyi Minisztérium* által működtetett a *Nemzeti Testnevelési és Sport Szövetség*, valamint az egészségügyi miniszter, *P. Nyamdavaa* felajánlotta, hogy, ha szükséges, akkor a 2004-es olimpiai költségvetést támogatni fogja.⁵⁸

2. 3. A Mongol Nemzeti Olimpiai Bizottság felkészülése a 2008-as pekingi olimpiára

2002. szeptember 5-én a *People's Daily* című lapban egy közlemény jelent meg a *Mongol Olimpiai Bizottság* elnökétől. *Demichigjav Zagdsuren* bejelentette, hogy Mongólia és Kína között remélhetőleg elmélyülnek majd a baráti kapcsolatok a 2008-as pekingi olimpiáig. A közlemény azután jelent meg, miután *Demichigjav Zagdsuren* a Kínai Olimpiai Bizottság elnökével, *Jüan Weiminnel* találkozott. *Zagdsuren* elismerte, hogy Kína mindig is nagyobb befolyással rendelkezett a nemzetközi sportéletben, mint Mongólia, ami szorosan összefüggött a gazdasági és a társadalmi fejlődés ütemével.

A 2008-as pekingi olimpia valószínűleg nagy jelentőségű lesz majd az olimpiatörténetben.

Mongólia eddigi szándékainak megfelelően támogatni fogja a pekingi olimpiai játékok szervezőbizottságának a munkáját. *Jüan* megköszönte a *Mongol Nemzeti Olimpiai Bizottság* kezdeményezését, és reményét fejezte ki, hogy a két ország továbbra is kihasználja majd a sportversenyek megrendezéséből fakadó baráti közeledés lehetőségét.⁵⁹

3. A nemzetközi versenysport mozgalomban elért mongol sikerek

A nemzeti ünnepi játékokkal együtt több mint 40 féle sportág létezik Mongóliában. Ezek közül a szabadfogású birkózás, a szambo, az ökölvívás, a kosárlabda, a röplabda, a harcművészet különféle típusai a legnépszerűbbek.

A mongol olimpikonok már 8 alkalommal vettek részt a nyári és a téli olimpiai játékokon 1964-től. Az olimpikonok 5 ezüstérmet, 9 bronzérmet szereztek a szabadfogású birkózásban, judóban, ökölvívásban és lövészetben.

A mongol sportolók 36 világbajnokságon vettek részt. A világbajnokságokról 152 ezüst és bronzérmeket vihettek haza. A világkupákon 20 aranyérmeket és 74 világkupa érmet nyertek.

A mongolok mégis legbüszkébbek a birkózóikra: *Z. Oidov* olimpiai ezüstérmére, valamint kétszeres világbajnoki címére. *J. Munkhbat* elsoként szerzett ezüstérmet Mongóliának az olimpiai játékokon 1968-ban. *K. Bayanmunkh* ezüstérmet vitt haza, valamint világbajnokságot nyert a szabadfogású birkózás mellett sambóban (szambo) is. A legkiválóbbak között kell megemlíteni *B. Bat-Erdene* nevét, aki 3 alkalommal nyert szambo- és szumó-világbajnokságot. *G. Jamsran* és *O. Balijinyam* 3-szor szambo világbajnok, *J. Davaajav* és *C. Damdin* olimpiai ezüstérmes birkózó lett. A bronzérmesek között felsorakoznak *Ch. Damdinšharav*, *T. Artag*, *D. Sereeter*, *N. Enkhbat*, *D. Oyunbold*, *R. Davaadalai*, *C. Bayarsaikhan*, *N. Menhbayar* és *Narmandakh*.⁶⁰

3. 1. Az olimpiai versenyeredmények kiértékelése

Az újkori olimpiák nyári olimpiai éremtáblázataiból kiolvasható, hogy a mongol sportolók oseikhez hasonlóan az ero - és a küzdosportokban jeleskedtek leginkább. A szabadfogású birkózás, az ökölvívás, a judo és a lövészet területén szerezhettek dobogós helyeket. Közöttük azonban egyre nagyobb számban szerepeltek női versenyzők.

A legeredményesebb, ugyanakkor a legtöbb botrányjal járó sportág a mongol birkózás. Az olimpiai eredménylistákon összességében 9 érmet jelentett.

A legutóbbi ázsiai olimpián, az úgynevezett *Ázsiai Játékokon* 13 érmet hozott. Ez igen szép eredmény még akkor is, ha ezek az érmek bronz és ezüstérmek voltak. **(57-60. táblázat / a melléklet 31-37. oldalán)**

Oyunbileg Purevbaatar az utóbbi évek egyik legfényesebb sportkarriert befutott versenyzője. 2000-ben Sydneyben csak az 5. helyen végzett. Eredményét pozitív drogtesztje miatt megsemmisítették, a versenyzőt pedig diszkvalifikálták. 2001-ben megnyerte a Birkózó Világbajnokság ezüstérmét és 2002-ben aranyérmeket nyert Koreában, Busanban.⁶¹

A 2003-as Ázsiai Bajnokság aranyérmeket szerzett birkózó bajnoka, *T. Enkhjargal* nem tudott bizonyítani a Szabadfogású Birkózó Világbajnokságon 2003 szeptemberében az Amerikai Egyesült Államokban. *T. Enkhjargal* versenytársával, *N. Bayarmagnainal* a régen várt kvalifikációs bajnokság idején eladták az útleveleket az amerikai vízummal együtt. Emiatt kizárták mindkettejüket a *Madison Square Garden*ben tartott versenybol.⁶²

A mongol sportvezetés nagyon bízik abban, hogy e két sportolót leszámítva a birkózó válogatott sem dopping botrány, sem egyéb nemzetközi vagy hazai büntetőjogi eljárás miatt nem szerepel majd sikertelenebbül, mint az eddigi olimpiákon.

A második legeredményesebb sportág a judo három dobogós olimpiai helyezéssel: ezüst és bronzéremmel gazdagította Mongóliát. Rendkívül népszerű sportág, mivel mindkét nem bebizonyíthatja rátermettségét a nemzeti- és a világversenyeken egyaránt. Véleményem szerint a mongol judo bajnokok nagy eséllyel indulnak a további nemzetközi megmérettetéseken. A sikerszéria 1998-ban kezdődött. A XIII. Ázsiai Játékokon Bangkokban (Thaiföld) mutatkozott meg, hogy Mongólia valóban helyet követel magának a judo világában. Itt a különböző súlycsoportokban kilenc mongol is több fordulót ment, közülük hatan értek el dobogós helyezést. Különös figyelmet érdemel, hogy a hat bajnok közül ketto noi versenyző volt.⁶³

A harmadik legeredményesebb sportág címen osztozkodniuk kell a lövészeknek és az ökölvívóknak. Mindkét sportágban összesen két-két érmet sikerült szerezniük az olimpiai játékokon. A lövészetben kizárólag a mongol noi olimpikonok, míg az ökölvívásban a sportág jellegéből adódóan a férfiak jeleskedtek.

A mongol lövészek fejlődését mutatja *O. Gundegmaa* sikerszériája. A 2004-es 13 napos Ázsiai Lövészeti Bajnokságon arany érmet szerzett, legyőzve ezzel a kínai *Cao Yinget*, aki a XXVII. Nyári Olimpiai Játékok abszolút győztese volt *Sydneyben* de csapatban csak bronzérmet ért el a lövész válogatott. Ez az eredmény kedvező fordulatot hozhat a 2004-es athéni olimpiai játékokon.⁶⁴

A hagyományos mongol népi versenyjátékok között már oszidok óta ismert volt a korcsolyázás elődje. A ma is népszerű jégen játszott bokacsont játék osztozott tavaszig a legnépszerűbb sportok közé tartozik. (A sportág részleteit a már a I./4. fejezetében részletesebben is kifejtettem.)

A 20. századi mongol olimpiai versenysport mozgalom számára a téli olimpiai versenyszámok belépőjét az 1962-es Moszkvában megrendezett *Gyorskorcsolya Világbajnokság* adta, ahol a férfiaknál *Luvasanlkhagvyn Dasjnam* összetettben a 43. helyen végzett.⁶⁵

4. Az Ázsiai Játékok és a Kelet-Ázsiai Játékok

Az olimpiai versenysport mozgalom 19. századi újjáéledésekor tapasztalható diszkriminációs sportpolitika ellenére a keleti államok is meg akarták mutatni felkészültségüket a nemzetközi versenysportmozgalomban.

Ennek köszönhetően a Fülöp-szigeteken, Manilában már 1913-ban életre hívták az Ázsiai Játékokat.⁶⁶ **(61.ábra / a melléklet 37. oldalán)**

Érdeemes megvizsgálni Mongólia szereplését az Ázsiai Játékokon. Kitűnően nyomon követhető, hogy Mongólia éremszerzése megegyezik a nyári olimpiai játékokon elért eredményekkel. Az alábbi táblázatokból jól kivehető, hogy főleg a küzdősportok: (a szabadfogású birkózás, judo, ökölvívás) és a lövészet területén tudtak dobogós helyet szerezni, de az átlageredményekből az is kitűnik, hogy a mongol olimpiások csak ezüst és a bronz-éremet vitték haza.

A mongol sportolók 1974 óta vettek részt az Ázsiai Játékokon. Az elmúlt harminc esztendőben összesen 8 arany-, 20 ezüst- és 31 bronzéremet szereztek. Közülük az Ázsiai Kupákon 63-an arany-, 117-en ezüst és bronzéremet kaptak.⁶⁷ **(62.ábra / a melléklet 38. oldalán)**

Az I. Kelet-Ázsiai Játékok 1993-ban Shanghájban és a II. Kelet-Ázsiai Játékok 1994-ben Pusanban zajlottak. Mindkettő jelentős, mert a Nemzetközi Olimpiai Bizottság delegációi is megérkeztek erre a versenyre. A Kelet-Ázsiai Játékokon egyfelől megjelent Dél-Korea, Kína és Japán, valamint a kisebb nemzetek is, például: Tajvan, Honkong, Mongólia, Makaó.

Mongólia az I. Kelet-Ázsiai Játékokról még érem nélkül távozott, de a II. Kelet-Ázsiai Játékokról a mongol válogatott már 3 arany-, 2 ezüst- és 19 bronzéremmel, tehát összességében 24 éremmel tért haza.⁶⁸

Összegzés

Megállapítható, hogy a nemzeti rendszerrel a Mongol Birodalom virágkoráig a hagyományos kultikus elemeket is tartalmazó állandó testi edzettség nem egyszerűen néhány kiválasztott kedvtelésének számított. Nemcsak, kortól függetlenül az egész mongol társadalmat megerősítő és összetartó életszükségletté vált.

A mongol népek egységét három évszázadon át megbontó Mandzsu Birodalom ezt a sajátos egészségesen edzett és szervezett életmódot kívánta megtörni.

A sporttörténetben egyedinek tartom azt a negatív folyamatot, melynek során a mandzsuk a népi versenyjátékok betiltásával, illetve a lámaizmus passzív, békés életmódjának bevezetésével átmenetileg korlátozni tudták a mongol népek állandó hadkötelezettségéből fakadó testkulturális tradícióit. A hagyományos ügyességi és erősportok a függetlenné vált teokratikus mongol állam megalakulásáig átalakultak a rituális ünnepekhez kötődő jelentéktelenebb, funkció nélküli versenyzési formává.

A hadtörténet számára is értékes a Dzsingisz kán féle hadsereg felkészülését segítő "férfiak hármas játéka", amely 1924-től ismét egy elnyomó hatalom, a Szovjetunió játékszerévé vált. A országos sport rendezvény célja már csak látszólag szimbolizálta az egységes Mongol Birodalom hajdani megteremtésére tett óvatos lépéseket. Az 1930-as évekre kiderült, hogy a sporttörténeti hagyományok felelevenítésének háttérében egy újabb ideológia szolgálatának igénye húzódtott meg, nem pedig a mongol társadalom (az évszázadokig elnyomás alatt élő nép) magára találásának igénye.

A nemzetközi versenysport mozgalomba való bekapcsolódás mögött ismét ideológiai törekvéseket fedezhetünk fel. Az elmúlt száz évben végbement történeti és sporttörténeti átalakulásról összességében elmondható: a mongol olimpiai versenysport mozgalom szerény eredményeinek háttérében tisztán fel lehet ismerni, hogy a feudális típusú államból a radikális baloldali politizálás útjára tévedt állam képtelen volt behozni az egykori gazdasági elmaradottságából fakadó, sportinfrastrukturabeli hiányosságokat. (iskolák, stadionok, pályák hiánya)

Az évtizedekig elzárt államban a modern testkultúra általános reformja csak a politikai célok szolgálatában állt. A szocialista típusú gazdaságpolitika sokáig nem engedhetett meg korszerű, az olimpiai versenysportok számára fontos stadionépítkezéseket, egész évben használható fedett műjégpályákat, de még költséges külföldi edzőtáborokat sem. A téli olimpiákon tapasztalható szerény eredmények háttérében főleg a pénzügyi nehézségek húzódtak meg.

Az olimpiai versenyjátékok ideológiájának átpolitizálása után Mongólia is részt akart vállalni a két világrend között zajló megmérettetésben. Állandó bizonyítási kényszer élt benne. Igazolni akarta rátermettségét és több évezredes testkulturális hagyományait a Szovjetunió nagy szocialista táborában.

A rendszerváltás után a sportban lassúbb és bonyolultabb volt az átalakulás, mint ahogy azt a mongol társadalom feltételezte. (Itt is hamar kiderült, hogy a mongol sport "látszólagosan kiemelt, centralizált támogatása" csak egy epizód volt a szocializmus éveiben. A visszafogott sporttámogatási rendszer addig is kizárólag az olimpiai felkészülést segítette.)

Fontosnak tartom, hogy a mongol sportélet az 1990-es években bekövetkezett rendszerváltás után viszonylag hamar rátalált a sportfinanszírozás újabb lehetőségeire (a közép- és kelet-európai sportszerkezet átalakulásával ellentétben). Bátran állítható, hogy *nem hiányzott* közülük a Toynbee-féle értelemben vett *"kreatív kisebbség"*.

A rendelkezésünkre álló adatok birtokában megállapítható, hogy a mongol sport lassan stabilizálódni kezdett. A központosítási törekvések visszaszorultak. Az állam csak jóváhagyja a sportéletben végbemeno változásokat, majd learatja a hazai és a nemzetközi sportsikereket. A sport autonómiája lassan, de biztosan állandósul. Egyre nagyobb a sport társadalmi elismertsége, és erősödnek a nemzetközi versenysport mozgalomban elért sikerek. Ma már több mint 40 féle sportág létezik a nemzeti ünnepi játékokkal együtt, melyek tökéletesen integrálódtak Mongóliában. A népszerűségi listákon a szabadfogású birkózás, a szambo, az ökölvívás, a kosárlabda, a röplabda, a harcművészet különféle típusai vezetnek.

A mongol olimpikonok 1964-től napjainkig 9 alkalommal vettek részt a nyári és a téli olimpiai játékokon, 1974-től az Ázsiai Játékokon 7 alkalommal és 1993 óta a Kelet-Ázsiai Játékokon 2 alkalommal. Az olimpikonok összesen 5 ezüst-, 9 bronzérmel szereztek szabadfogású birkózásban, judóban, ökölvívásban és lövészetben. A mongol élsportolók 36 világbajnokságon szerepeltek sikeresen. A világbajnokságokról eddig 152 ezüst- és bronzérmel vihettek haza. A világkupákon 20 aranyérmel és 74 helyezéssel lettek gazdagabbak. Az újkori olimpiák éremtáblázataiból kiolvasható, hogy a mongol sportolók ősökéhez hasonlóan a küzdősportokban jeleskedtek leginkább. A szabadfogású birkózás, az ökölvívás, judo és a lövészet területén szereztek dobogós helyezeket. Közöttük egyre több a női versenyző.

A disszertáció nemcsak a hagyományos népi versenyjátékok leírására vállalkozott, hanem minden dualisztikus testfelfogással kapcsolatos mozgásos tevékenység történetének és rituális szerepének a feltárására is, mely hozzájárult a belső-ázsiai mongol népek világképének a kialakulásához.

A disszertáció felvállalta, hogy a kultikus gyökerektől napjainkig megvilágítja a mongol sporttörténet állomásait. Az írott mongol források hiányában, a néprajzkutatók, az archeológusok által feltárt és leírt néhány tárgyi emlék csak áttekintő jellegű leírást tett lehetővé a törzsszövetségek korának sporttörténetéről. Az információkat jelentősen kibővítették azoknak az ókori görög, római és kínai történetíróknak, földrajztudósoknak és utazóknak a leírásai, melyek utalásokat tartalmaznak erről a korszakról.

A legtöbb forrásokkal és adatokkal is alátámasztott anyagot a Mongol Birodalom virágkorából (Dzsingisz kán és utódainak uralkodása), a 13-14. századból sikerült összegyűjteni. A mandzsu korszak sporttörténetéről szóló rész tükrözi az 1644-1911-ig tartó mandzsu uralom elnyomó politikájának következményeit, a hagyományos versenyjátékok korlátozását és rendeleti úton történo befolyásolását. Ennek ellenére értékes adatok maradtak meg az íjász- és a lovasversenyekről. A népi ügyességi és szellemi játékokról készült adatgyűjtések a 19. század végétől napjainkig eredményeket hoztak, melyekről beszámol a disszertáció.

A disszertáció igyekezett választ keresni Mongólia sporttörténetének 20. századi alakulására. Az adatgyűjtés során kiderült, hogy a rendelkezésünkre álló sporttörténeti cikkek, tanulmányok és könyvek a modern információs társadalomban sem tudnak hiánytalan képet adni Mongólia szerepléséről a nemzetközi versenysport mozgalomban.

Mongólia nemzetközi versenyeredményeinek adatai csak általános következtetések levonását teszik lehetővé, statisztikai méréseket nem. (A disszertáció ennek hiányában, a bekövetkezett események és a rendelkezésekre álló töredékes adatok alapján próbálta értékelni a 20. század közepétől napjainkig tartó sporttörténeti korszakot.)

A disszertáció fejezetei során nemcsak egy sporttörténeti leírás tárul elénk, hanem válaszok a sportfilozófia, a sportszociológia és a sportpolitika bizonyos kérdéseire: sport és a vallás kapcsolatára, a harcászati tevékenység a sport viszonyára, és arra is, hogyan vált a játékból módszeresen kialakított életforma, majd versenysport tevékenység. Választ keresett a társadalmi mobilitás és a sport, valamint a sport és a társadalmi aktivitás kérdéseire a különböző történelmi korszakokban.

Összességében megállapítható, hogy a lovas nomád belső-ázsiai mongol népek számára a folyamatos testi edzettség nem egyszerű szórakozás volt a történelmük folyamán, hanem a túlélés feltétele. A 20. századi Mongólia orzi és gyakorolja ősei hagyományos népi sportjait, sportolási szokásait. Az urbanizáció következtében megváltozott életforma miatt ennek különösen nagy jelentősége van.

A mongolok egyoldalú táplálkozási szokásainak (a zsíros húsételek fogyasztása, minimális növényi táplálékkal kiegészítve) megőrzése igen hamar érrendszeri megbetegedéseket okozhat. A rendszerváltás utáni sportélet magára találása egyértelműen nem szünteti meg a 21. századi Mongólia általános egészségügyi problémáit (az egészségtelen táplálkozásból fakadó nehézségeket, az idős koraal együtt járó életviteli sajátosságokat, a gyakori alkoholfogyasztás következményeit). A mongol lakosság körében (fiatalok és idősök egyaránt) tapasztalható sport iránti érdeklődés, az állandó testgyakorlásra való igény késleltetheti a negatív folyamatokat, illetve csökkentheti azok hatását.

JEGYZETEK:

I. RÉSZ : A mongol népek sporttörténeti és sportfilozófiai fejlődése a kultikus gyökerektől a mandzsu uralom bukásáig

1. Wasilewski, J.: *"Space in nomadic cultures - spatial analysis of the Mongol yurts"*. In: Alt. Collecta, 1975.; Chabros K.: *Space and movement in Mongolian culture*. (A tér és a mozgás a mongol kultúrában) in: Journal of the Mongolian society vol. 1 n°1: Ulaanbaatar 1980. 345-360.
2. *A vadászattal foglalkozók rituális táncaiban az állati mozgások rituális jellegű utánzására az egész testet használják, akárcsak az ember megjelenítésére. A nomád pásztorok táncaiban azonban jól megfigyelhető, hogy az állatok bemutatására főleg az alsótestet használják, míg az emberi tulajdonságok megformálására csak a felsőtestet, (a kezét és az arcot)*. Gaelle Lacaze: *Movements as a mirror for the categories of person: The Mongolian body oriented conceptions of space* (A személyiség kategóriái a mozgás tükrében) in: International Symposium on "Dialogue among Civilizations: Interaction between Nomadic and Other Cultures of Central Asia" International Institute for the Study of Nomadic Civilizations UNESCO Ulaanbaatar 2001. 203.
3. uo. 200.
4. Cewel, (1966) 825. Farkas, Ottó: *Mongol csigacsonjt játékok*. Keletkutatás, Budapest 1987. 49.
5. Györffy, György: *Julianus, Plano Carpini és Rubruk jelentései - A napkelet felfedezése*. Gondolat Kiadó, Budapest 1965. 156.
6. Az *ovó* (*oboo* vagy *ovoo*) természetes anyagokból (többnyire kövekből megalapozott) korakás. A buddhizmus hívei és a sámánizmus követői egyaránt rituális tevékenységre, áldozatbemutatásra használják. Általában pénzdarabokat, áldozati szövegeket tartalmazó selyemszalagokat, számos használati cikket, (például a gyógyászati segédeszközként ismert mankót) helyeznek el rá az arra járó hívek, hogy felhívják magukra a szellemek figyelmét.
7. Kertész, István: *Az ókori olimpiai játékok története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1996. 48.
8. Borzsák, István: *Görög történeti chrestomathia*. Tankönyvkiadó, Budapest 1989. 66.
9. Ligeti, (1962) 185.
10. Birtalan Ágnes - Rákos Attila: *Kalmüök - Egy európai mongol nép*. Terebess Kiadó, Budapest 2001. 94. oldal - Kara, (1978) 125. -

11. Potanin, (1883)38.; Pozdnejev, (1880) 336.; de Rubruck, (1957) 146.
12. Zhukovskaya, N. L.: *Mogoly*. In: *Kalendarnije obuca i obryady narodov Vostocnoj Azii*. Novyi God, Moskva 1985. 179.
13. Cagudrov, S.Š.: *Proiskhozdenie Geseryady (Geseriada)*. Novosibirsk 1980. 262.; *Chuluuny Dalai: Mongolia v 13- 14 vekax*. Moskva 1983. 61.; Galdanova, G. R.: *Sagalgan - drevnii narodnyi prazdnyik mongolov i burjat*. In: *Isskusstvo i kul'tura Mongolii Tsentral'noj Azii I*. Moskva 1983. 46-47. ; Mitirov, A. G.: *'O stetovoj semantike ornamenta mongol' skikh narodov'*. In: *Etnografija i fol'klоре mongol' skix narodov'*, Elista 1977. 92-95.
14. Zhukovskaya, (1985) 179.
15. Ligeti, (1962) 342-344. Az újévi ünnep szokásainak Zukovskajától származó szisztematikus leírására (Zhukovskaya, 1985. P.169-189.) elég sokáig kellett várni a szakirodalomban. Elotte Rincen: *Sovremennyi novyi god - "Cagaan sar" - Sovremennaya Mongoliya* 2, 23. Ulaanbaatar 1983. és Purevsuren, N.: *Prazdnik novogo goda po lunnomu kalendaryu. 2*, in: *Mongoliya Ulaanbaatar* 1979. 10-11. és Galdanova, (1983) 40-49. szenteltek neki pár sort írásaikban.
16. Galdanova, (1983) 44.
17. Kabzinska-Stawarz, Iwona: *Games of Mongolian Sheperds*. The Library of Polish Ethnography. Warsaw 1991. 14. ; Kertész, (1996) 116-117.
18. Polo, Marco: *Orclongijn eldev sonin*. Ulsyn Xevleliyn Gazar, Ulaanbaatar 1965. 29-39.
19. Tikhomirov, M. N.: *O dvenadtsati mongoli' skikh mesjasakh v starinnoj russkoj pis mennosti*. in: *Sovetskaja Etnografija* 3, 21-27. Moskva 1958. 21-25.
20. Dasheva N. B.: *K voprosu o traditsionnykh prazdnikax v Buryatii*. in: *Polevjessledovaniya Instituta Etnografii*, 1980-81. Moskva 1984. 135-142.; Mikhailov, T.N.: *Iz istorii buryatskogo shamanisma*. Novosibirsk 1980. 81-87.; Potanina, A.V.: *Iz puteshestvii po vostochnoi Sibrii*. Mongolii, Tibetu i Kitayu, Moskva 1895. 11.
21. Šis marev, Ya.: *Narodnyi prazdnik v Mongolii*. Saintpeterburg 1863. 2.
22. Sodom, Ch.: *Güüni urs gargax ios*, *Etnografiin Sudlal*, t. 2, fasc. 15. Ulaanbaator 1965. 29-39.
23. Galdanova, (1983) 45.

24. Sandom, (1965) 38.
25. Galdanova, (1983) 45.
26. Viktorova, L. L.: *Sistema sotziakizatsii detei i podrostkov u mongolov*. In: Etnografiya destva, Moskva 1983. 64.
27. Kozlov, P.K.: *Mongoliya i Kam*. Moskva 1947. 148.
28. Tatár, M.: *Zur Frage des Obo-Kultes bei den Mongolen*. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, t. 25. Fasc. 1-3, Budapest 1971. 301-303.
29. Viktorova, L. L.: *Mongoly. Proiskhozhdenie naroda i istoki kultury*. Moskva 1980. 63-64.
30. Dasheva, (1984) 63-64.
31. Bawden, C. R.: *Two Mongols Texts Concerning Obo-Worship*. Oriens Extremus 5/1. 1958. 37. Hasslund H: *Mongolian Journey*, London, 1949. 139-145.
32. Giovanni di Plano Carpini: *The Story of Mongols Whom We Call the Tatars*. Branden Publishing Company: 1996. 216.
33. *Three document of Ancient Millitary Skills* (Három dokumentum a katonai szakértelemről) Khukh Khot, 1986, 41.
34. A botospányva (*uurga*) segítségével fogják be a lovat a mongol nomád pásztorok. Ez egyszeru lovak befogásához használt fához erősített kötél, amely az amerikai farmerok lasszójához hasonlít.
35. Taskin, V. S.: *Materilaly po istorii drevnix kocevyx narodov gruppy dunxu*. Moskva 1984. 150. In: Tatár, Magdalena (1989): *Die Jagd bei den Mongolen* in: Walter Heissig: *Die Mongolen* Pinguin-Verlag, Innsbruck Umschau-Verlag, Frankfurt/Main/ 1989. 150.
36. Boyle, J.: *A Mongol Hunting Ritual*. In: *Die Jagd bei den altaischen Völkern* in: *Asiatische Forschungen* Bd. 26, Wiesbaden 1968. 1-8.
37. Tatár, Magdalena: *Die Jagd bei den Mongolen*. in: Walter Heissig: *Die Mongolen* Pinguin-Verlag, Innsbruck Umschau-Verlag, Frankfurt / Main 1989. 53.

38. *Manghol un Niuca Tobca'an*, a Mongolok Titkos Története a régi mongol irodalom legjelentősebb alkotása, Dzsingisz kán családjának (ezért titkos) és a 13. századi mongol birodalom megszületésének története, valamint az osi hagyományok, legendák, törvények és nemesi kiváltságok foglalat. 1228-ból való, majd 1252-ben kiegészítették, illetve az adott politikai helyzethez igazították. Dzsingisz kán halála után Ögödej hatalmával szemben akarták igazolni Möngke hatalmát. A Dzsingiszidák halála után a kínai császári tolmácsiskola mongol tankönyvként használta. Kizárólag ennek maradt fenn a 14. század végéről mongol nyelvű, de kínai írással lejegyzett másolata a *Yüan-ch'ao pi-shi*. Az eredeti mongol írással lejegyzett műnek nyoma veszett, másolata azonban 1662-ben még hozzáférhető volt *Lubszangdandzin* kompilátor számára, aki tetemes részeket másolt át belőle az *Altan tobci* (Arany foglalat) című történetébe. A Mongolok Titkos Történetének ismeretlen szerzője bátran merített saját kora népköltészetéből, melyben a történeti próza gyakran ritmikussá sűrűsödik, majd átadja helyét a versnek, az epikus éneknek, a harci dalnak, a panaszos elégiának, a ritkán előforduló kétsoros hasonlatnak, és a metaforának. - A kínaiak a művet 12 fejezetre és ezen belül külön szakaszokra osztották. Haenisch, (1939) 1-3.
39. Ligeti, (1962) XII. 281. 139.
40. Vyatkina, K. V.: *Mongoly Mongol'skoi Narodnoi Respubliki'*. Trudy Instituta Etnografii 60. Leningrad-Moskva 1960. 170.; Novgorodova E. A.: *V strane petroglifov i edelveisov*. Moskva 1982. 14.
41. U. Kohalmi, (1972) 178.
42. uo. 176.
43. Tatár, (1989) 152.
44. Xangalov, M. H.: *Sobrannie socinenii*. (Összegyűjtött művei) 1. Ulan-Ude, 1958. 11-100. In: U. Kohalmi, (1972) 177-178.
45. Kertész, (1996) 52.
46. A Garuda a buddhista mitológiában az isteni hatalommal bíró madárkirály, aki képes a rossz elpusztítására. Mozgásának, szárnycsapásainak szimbolizálása köszön vissza a birkózóverseny minden győztesének örömtáncában.
47. Magdsarjav Kh.: *Dolon xušuu nadam*. Etnografiin Sudlal. T. 1, fasc. 7. Ulaanbaatar 1960. 14.
48. *Three document of Ancient Millitary Skills* (Három dokumentum a katonai szakértelemről) Khukh Khot 1986. 1-41.

49. Magdsardjav, (1960) 14.
50. Šišmarev, (1863) 34.
51. Kara, (1978) 13-132.
52. Birtalan, Ágnes: *A mongol birkózás*. in: Magyar birkózás, Népek birkózása, [http: pages.zdnet.com/mboline/magyarbirkozas/id32.html](http://pages.zdnet.com/mboline/magyarbirkozas/id32.html) 2004.05.12.
53. Mizerák, Katalin: *A belso-ázsiai nomádok tradicionális versenyzétékai*. in: "Kalokagathia" Magyar Testnevelési Egyetem Közleményei szerkesztette: Krasovec Ferenc Budapest 1998. XXXVI. évf. 1. sz. 84.
54. *Mongol joc zanslin бага тајлбар тол*. Sylenxy, Xuxdijn Xevlelijn Gazar, Ulaanbatar 1991. 28.
55. Gongorjav, (1982) 3.
56. lásd: Kákósy, László: *Az ókori Egyiptom története és kultúrája*. Budapest 1998. 257. vö. Kertész, (1996) 39.
57. Tompa, Balázs: *A puszták újainak és harcosainak története a Kárpát-medencében*. Sárkány SC. Koszeg 2002. 5. [http: w3.enternet.hu/dondon/pusztta.htm](http://w3.enternet.hu/dondon/pusztta.htm) 2003. 03.15.
58. Groot, J. J. M.: *Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens*. I. Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Berlin - Leipzig, 1921. 3. 49-50.
59. U. Kohalmi, (1972) 78.
60. Tompa, (2002) 5.
61. Tompa, (2002) 4.
62. Kr.u. 375-ben Balamber hunjai és az alánok együtt támadtak Ermanarik (Hermanarik) harcias osztrogót seregére. Kr.u. 376-ban a Dnyeszter-folyónál a hunok legyozik a vizigótokat. Bóna, István: *A hunok és nagykirályaik*. Corvina Kiadó, Budapest 1993. 9-11.
63. Bán, Péter: *Magyar történelmi fogalomtár*. I. kötet Gondolat Kiadó, Budapest 1989. 242.
64. Tompa, (2002) 6.

65. Anonymus: *Gesta Hungarorum*. Interpopulart Könyvkiadó (elektronikus kiadás); ford: Pais Dezso, szerk: Fogarasi, István *Honfoglalás forrásmu. magyar történelem*, 11. sz. 25.
66. Tompa, (2002) 6.
67. Hajdú, Péter - Kristó, Gyula - Róna-Tas, András: *Bevezetés a magyar ostörténet kutatásának forrásaiba*. Tankönyvkiadó, Budapest 1988. 149-151.
68. Moravcsik, Gyula: *Bölcs Leó taktikája, mint magyar történeti forrás*. Száz. 85. 1951. 334-353.? Hajdú Péter - Kristó Gyula - Róna-Tas András, 1988. 150.
69. Tompa, (2002) 7.
70. Khangalov, (1958) 397; 1969. 86; Tymkowski, (1828) 80; Urai-Kehalmi, (1974.) 257; Potanin, (1883) 219.
71. Vyatkina, (1960) 224, 229; (1969) 55.;
72. Kagarov, (1929) 177; Vaselovskij, (1917-1920) 274-279.
73. Kabzinska-Stawarz, (1991) 103., Zhukovskaya, A.: *Lamaizm i rannie formi religii*. Moskva 1977. 18-44.
74. Namnandorj O.: *Sur xarvax namnax toxai*. Ulaanbaatar 1957. In: Gongorjav, (1982) 3-4
75. Gongorjav, (1982) 7.
76. uo. 8; Damdin J.: *Mongolin sur xarvax sportyn toxai tovcchon*. SUA Ulaanbaatar 1975. ? 6 54; *Erööl magtaal. Coolalt chaalga* 1959. 70; Perlee H.: *Gorvan öguulil MC*. S.b. 13. Dev. SUA: bu. Ulaanbaatar 1962. 21; Zagdsuren, U.: *Mongol ardyn magtaal*. AZS, VII b. 1 dev Ulaanbaatar 1969. 102-103; Simakov G. N.: *Kirgizskie nacionalnie razvelecnia (konec XIX nacalo XX VEKA)* CE ? 4 Moskva 1977. 82.
77. Dorj, D.: - Novgorodova, E. A.: *Petroglify Mongolii*. SUA nomyn tab. III pis I. tab V ris 8-yg havsargav Ulaanbaatar - Moskva 1975.
78. Okladnikov A. P.: *Drevnemongolskii portret nadpisi i risunki ha skale u padnozya gora*. Bogda-Ula B. cb. MAS M 1962. In: Gongorjav, O.: *Mongolyn ertnij xarvuul timceen* Ulaanbaatar Ulsyn Hevlelein Gazar 1982. 11.

79. Okladnikov, A. P.: *Pogrebenije bronzovogo veka v Angarskoj tajge*. KSZIIMK VIII. Moskva 1940. 74; Okladnikov A. P.: *Neolit i bronzovyj vek Pribajkala MIA*. XIII. 1950. 219., 229.
80. Gongorjav, (1982) 65.
81. *Levitszkij, B. A.: Sloznosostavnoj luk v drevnej srednii Azii*. CA. No. 4. Moskva 1966. 67.
82. Luvszandendev, A.: *Mongol oros tol - Ulsyn Gadaad*. Dataadhyn olon Helnij Tol Bicgijn Hevlel 1957. Moskva 527.
83. Hazanov, A. M.: *Sloznye luki evraziiskix stepei i Irana b v skiforsarmatskuyu epohu*. V. szb. "Materialnaja a kultura Srednei Azii i Kazahstana" Moskva 1966. 70.
84. Xorloo P.: *Mongol ardiin zujr cecen uguud onszoguud*. Ulaanbaatar 1966. 276.
85. Volkov, V. V.: *Iz istorii izucenija pamjatnikov bronzogo veka*. MHR. ASZ S. b 9 dugeer devter. Ulaanbaatar. 1964. 71.
86. Gongorjav, (1982) 73.
87. Kara, (1972) 115.
88. Harva, Uno: *Die Religiösen Vorstellungen der altaistischen Völker*. – Werner Söderström Osakeyhtiö Prvoo – Helsinki, 1938. 562-577.
89. Emxtgesen M. Gaamba - Cerensodnom D.: *Mongol ardiin aman zohiolün deej bicig*. Ulaanbaatar. 1967. 30.
90. Baldandorj -D. Dondog - I. Šarav: *Surin xarvaa*. Ulaanbaatar. 1976. 65.
91. Xorloo, (1966) 98.
92. Litvinskij B. A.: *Drevnyije kocevniki "Kryši mira"*. Moskva. 1972. 107.
93. Baldandorj -Dondog - Šarav, (1976) 82.
94. uo. 65.
95. Bicurin, N. J.: *Sobranije svedenii o narodax, obitavšix v srednei Azii v prevnie vremena*. Moskva-Leningrad 1950. 98; *Materialy po istorii Syunny*. By P. M. 1973. 46, 143.

96. Rudenko, S.: *Kultura hunnov i noionulinskie kurgany*. Moskva-Leningrad 1964. 45.
97. Misigdonoi, C.: *Mongolyn sor xarvaltyn toxai*. Ulaanbaatar 1951. 6; Medvegev, A. F.: Tatarsk-mongolskie nakonecinki strel V ostoxnoi Evrope. CA. ? 2 1966. 17.
98. Baldandordj D. Dondog, I. Sarav: *Suryu harvaa*. Ulaanbaatar 1976. 16.
99. Mongolyn ardyn tovcoo Ulaanbaatar 1975. 61; Gaadamba, Sh.: Nooc tovchoony noocaas Ulaanbaatar 1976. 154.; Ligeti, (1962) 37. III. 116.
100. Cvetkova, I. K.: *Lyudi cernoi gory*. V jurn: Priroda ? 2 Moskva 1977. 35.
101. Ancin D. N.: *Luk i streli*. in: Archeologo-etnograficheski ocerk Moskva 1890.40.
102. Gavrilova, A. A.: *Mogilnik Kudirge kak istocnik po istorii altaiskix plemion*. Moskva-Leningrad 1965. 30.
103. Litvinskij, B. A.: *Drevnie kocevniki "Krysi mira"*. Moskva. 1972. 105.b.
104. Ceveendorj, D.: *Xandmand oolyn bolš*. SUA. Ulaanbaatar 1974. 27.
105. Dorj, D.: *Tevšin hadny zorgood. Mongolyn xurliin ue*. AS. IV. b. 1. Dev. Ulaanbaatar 1965. 4.
106. Misigdonoi, (1951) 6.
107. Baldandordj - Dondog- Šarav, (1976) 25.
108. Namjildorj, N: *Zugaataj balaguud*. 3. Doogar dev, Ulaanbaatar 1964. 32.
109. Rashid ad-Din: *Sbornik letopisei t. P*. Moskva-Leningrad 1960. 41.
110. Dzivani del Plano Karpini *Istoria Mongolov*. V kn: Puteshestvia v vostochnie strany Plano Karpinya ? 7. Moskva 1976. 36.
111. Maidar, D.: *Mongolyn arxitektur ba xot baigoolalt*. Ulaanbaatar 1972. 62.
112. Gongorjav, (1982) 112.

113. Mongolyn nooc tovcoo Ulaanbaatar 1975. 148; Inn. Kljukin: *Drevneishaia Mongolskaia* nadpis na Harhoriskom "Cinggis chanom" kamne Trudy Gos. Vostocnogo univesiteta Seria VI. ? 5. 34. Vladivostok 1927. Hét láb = egy százsen
114. Gongorjav, (1982) 36.
115. Gongorjav, (1982) 112.
116. Perlee, (1969) 15.
117. Perlee, X.: *Gorvan öguulil*. MC. S.b. 13. Dev. SUAH: Ulaanbaatar 1962. 4;
118. Namnandorj, (1957) 9.
119. Rimschneider, M.: *Ot olimpin do Ninevii vo vremena Gomera*. Per. C. nemeckogo L.P. Suzdalskii Moskva 1977. 93.
120. *Meng-ta pei-lu*. in: N. C. Munkeeva N. C.: *Perevod kitaiskogo vvedenie kommentarii i predlojenia*. Moskva 1975. 78.
121. uo. 188.
122. Namnandorj, (1957) 9.
123. Ceveendorj, (1974) 77.
124. *Dzivani del*. (1976) 50.
125. Schubert, J.: *Paralipomena Mongolica*. Berlin, 1971. 177.
126. Giolm de Rubruk: *Puteshestvia i vostocnie strany V kn: Puteshestvia i vostocnie strany Pl. Karpini i M. Rubruka* Moskva 1957. 144-145.
127. Chasdorj, C.: (hivleld beltgesen) *Magsarjav horc. Doloon hoshoo naadam* Ulaanbaatar 1960. 15.
128. Baldandordj - Dondog - Šarav, (1976) 60.
129. Namnandorj, (1957) 35.
130. Gongorjav, (1982) 39.

131. uo. 39. .
132. Vladimircov, B: *Obscestvennyj stroj mongolov*. Nauka Leningrad 1934.; *Mongolskii kocevoifeodalizm* Leningrad 1934. 74. Gongorjav, (1982) 15.
133. Perlee, X.: *Gurvan mörnii mongolcuudyn aman tuuhiin möriig möšgisön n* TS. VIII b 6 dogaar dev. 1969. 134. Gongorjav, (1982) 15.
134. Gongor, D.: *Halh tovcoon*. 1 b. SUA. Ulaanbaatar 1970. 69. Gongorjav, (1982) 15.
135. Gongorjav, (1982) 15.
136. Perlee, (1969) 134. in: Gongorjav, (1982) 16.
137. uo. 16.
138. Xasdorj, C.: *Magsarjav horc*. Doloon hosuu naadam hevleld beltegeszen Ulaanbaatar 1960. 23-24.
139. Gongorjav, (1982) 16.
140. Kara, (1978) 136.
141. Gongorjav, (1982) 20.
142. Jambaldorj, (1995) 131, 146-147.
143. Kara, (1978) 135.
144. uo. 134.
145. Ligeti, (1962) IV. 141. 48-49.
146. Bawden, R. Charles: *The Mongol Chronicle Altan Tobchi*. Text, Translation, and Critical Notes. Harrassowitz, Wiesbaden, 1955. 192.
147. *Na-shih-shih or nachid*. See *Secret History*. chin-tuan-tzu "gold brocade" and Boyle, 218 with a footnote referring to Pelliot, Une ville musulmane dans la Chine du nord sous les Mongols. (in: Bawden, Charles R.: *Some Notes on the Horse Policy of the Yüan Dynasty* in: Central Asiatic Journal, 1965, 10: 246-268. in: Jagchid Sechin: *Essays Mongolian Studies* 1988. Brigham Young University 68-82.)

148. Yüan shih 77, Chi-ssu-chih (The Monograph on Religious Ceremonies) 6, 17 b. (in: Bawden, Charles R.: *Some Notes on the Horse Policy of the Yüan Dynasty* in: Central Asiatic Journal, 1965, 10: 246-268. in: Jagchid Sechin: *Essays Mongolian Studies* 1988. Brigham Young University 68-82.)
149. *Yüan shih* (Po-na edition) 100, *Ping-chih* (Military Monograph) 3 la. (in: Bawden, Charles R.: *Some Notes on the Horse Policy of the Yüan Dynasty* in: Central Asiatic Journal, 1965, 10: 246-268. in: Jagchid Sechin: *Essays Mongolian Studies* 1988. Brigham Young University 68-82.)
150. Ligeti, (1962) I. 3. 9.uo.
151. Ligeti, (1962) II. 90. 25-26.
152. Yüan shih 119, Chuan (Biographies) 6, and Yüan-wen-lei 23, T'ai-shih kuang-p'ing chen-hsien-wang pei (in: : Bawden, Charles R.: *Some Notes on the Horse Policy of the Yüan Dynasty* in: Central Asiatic Journal, 1965, 10: 246-268. in: Jagchid Sechin: *Essays Mongolian Studies* 1988. Brigham Young University 68-82.)
153. Ligeti, (1962) II. 99. 28.
154. uo. V. 168. 62.
155. Boyle, J. A.: *The History of the World-Conqueror Manchestor*. University, Press, 1958, 263.
156. Ligeti, (1962) IV. 131. 44-45.
157. *Yüan shih* 99, *Ping-chih* 2, *Ssu ch'üeh hsüeh* "The four keshog", fol 2b. (in: Bawden, Charles R.: *Some Notes on the Horse Policy of the Yüan Dynasty* in: Central Asiatic Journal, 1965, 10: 246-268. in: Jagchid Sechin: *Essays Mongolian Studies* 1988. Brigham Young University 68-82.)
158. Haenisch, (1939) 101.
159. uo.162.
160. Bawden, Charles R.: *Some Notes on the Horse Policy of the Yüan Dynasty* Central Asiatic Journal, 1965, 10: 246-268. in: Jagchid Sechin: *Essays Mongolian Studies* 1988. Brigham Young University 68-82.
161. *Ping-chih* 3, la. (in: Bawden, Charles R.: *Some Notes on the Horse Policy of the Yüan Dynasty* Central Asiatic Journal, 1965, 10: 246-268. in: Jagchid Sechin: *Essays Mongolian Studies* 1988. Brigham Young University 68.)

162. Edited, with Hei-ta shih-lüeh, by Wang Kuo-wei, reprinted in Taipei, 1962, in: *Mengku shih-liao ssu chung*. (in: uo. 68.)
163. *Meng-ta pei-lu*. 8b. (in: Munkuev N. C.: *Men da bai lu. Perevodskitajskogovvedenije kommentarii i predloženiya*. Moskva 1975. 26.)
164. By Peng Ta-ya commented at about the same time by *Hsü T'ing*
165. *Hei-ta shih-lueh*. 18b-19a
166. Bawden, Charles R.: Some Notes on the Horse Policy of the Yüan Dynasty *Central Asiatic Journal*, 1965, 10: 246-268. in: Jagchid Sechin: *Essays Mongolian Studies 1988*. Brigham Young University 69-70.
167. uo. 69.
168. uo. 71.
169. uo. 73.
170. Yüan shih 85, Pa-kuan-chih 1, fol 2v. foll. In: Bawden, Charles R.: *Some Notes on the Horse Policy of the Yüan Dynasty*. in: *Central Asiatic Journal*, 1965, 10: 246-268. in: Jagchid Sechin: *Essays Mongolian Studies 1988*. Brigham Young University 80.
171. uo. 85, 26b In: (Bawden, Charles R.: *Some Notes on the Horse Policy of the Yüan Dynasty*. in: *Central Asiatic Journal*, 1965, 10: 246-268. in: Jagchid Sechin: *Essays Mongolian Studies 1988*. Brigham Young University 81.
172. Bawden, Charles R.: *Some Notes on the Horse Policy of the Yüan Dynasty*. in: *Central Asiatic Journal*, 1965, 10: 246-268. in: Jagchid Sechin: *Essays Mongolian Studies 1988*. Brigham Young University 76.
173. uo. 76.
174. uo. 78.
175. Šišmarev, (1863) 13.

176. Materialy po Manchjurii Mongolii. t. I. 1906.
177. Zorig, (1960) 41.
178. Kabzinska-Stawarz, (1991) 93.
179. uo. 93.
180. uo. 93.
181. Zorig, (1960) 39; Magdsardjav, (1960) 14.
182. Kabzinska-Stawarz, (1991) 94-95.
183. Šišmarev, (1863) 11-13.
184. Kabzinska-Stawarz, (1991) 94-95.
185. uo.96.
186. uo.96.
187. uo.96.
188. uo. 97.; Kertész, (1996) 117.
189. Damdin, (1966) 17-18.
190. Janta-Polczynski A.: *Na kresach Azii. (At the borders of Asia)* Warszawa. 1939. 244.
191. Dugarsürüng, (1988) 72.
192. Ser-Odjav, (1977) 16, 65,
193. uo. 52.
194. Gongorjav, (1982) 44.
195. Gongorjav, (1982) 46.

196. Vásáry, (1993) 42.
197. uo. 45.
198. Širendev B. - Sanjdorj, M.: *Bugd Najramdax Mongol Ard Ulsyn tuux*. 3 bot 1 b. Ulaanbaatar 1966. 112.
199. uo. 98
200. U. Kohalmi, (1972) 146.
201. Eberhard, W.: *Lokalkulturen in alten China < Toung Pao> XXXVII*. Suppelement, Leiden 1942. 47.
202. Perlee, X.: *Xyatan nar, tednij mangalcoodtaj halbogdson n.* SUAĤ, Ulaanbaatar 1969. 73.
203. Munkuev, N. C.: *Men da bai lu*. Pevod s kitajskogo vvedenije komentarii i predloženiya, Moskva 1975. 82, 193.
204. U. Kohalmi, (1972) 12.
205. uo. 11-12.
206. Gongorjav, (1982) 46-48.
207. Perlee, (1962) 21.
208. Cewel, (1966) 825.?Farkas, (1987) 49.
209. Kiselev, S.: *Drevmongol' skie goroda*. Moskva 1965. 294, in: Kabzinska-Stawarz, (1991) 16.
210. László, (1958) 150-153.
211. Ineichen, Robert: Würfel, Zufall und Wahrscheinlichkeit *Magdeburger Wissenschaftsjournal* 2/2002. 40.
212. Cancik, Hubert - Schneider, Helmuth: *Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike*. Stuttgart 1997. 120.
213. Már Homérosz is játékszerként említi: "*Egykoron Amhidamasz fiát öltem meg, meggondolatlanul akaratom ellenére, amikor a csontjátékok során dühbe gurultam.*" *HOM.* II. 23, 85-88. in: Robert Ineichen: 2/2002. 40.; Cancik - Schneider, (1997) 120.

214. Hérodotosz: a lüdiai (Lydia) katonáknak tulajdonítja a csontjátékok kitalálását, akik ezzel akarták eluzni éhségüket: *Herodot, Geschichten und Geschichte* Buch 1-4. Übersetzt von Walter Marg Artemis Verlag Zürich und München 1973. I. 92-94. 55.? *Hérodotos történeti könyvei*. Geréb József (ford.) I. 94. fejezet, Franklin Társulat, Budapest 1892. 45.
215. HERODOTOS, I. 94. II. 122. by A. H. Sayce Macmillan and CO. London 1883. *Hérodotos történeti könyvei*. fordította: Geréb József II. 122. fejezet, Franklin Társulat, Budapest 1892. 136-137. ? *Herodot, Geschichten und Geschichte* Buch 1-4. Übersetzt von Walter Marg Artemis Verlag Zürich und München 1973. I. 92-94. 55.
216. Platón Összes művei I. *Lüszisz*. 206. e. (Steiger Kornél fordítása) Európa Könyvkiadó, Budapest 1984. 137-172.; in: Cancik - Schneider, (1997) 120.
217. Apollod. 3,176; és Apoll. Rhod. 3, 112-155 in: Cancik - Schneider, (1997) 120.
218. Cicero, *De orat.* 3,84; in: Cancik - Schneider, (1997) 120.
219. Plinius: *Natural History* (Természet története) Volume II. Libri III-VII by H. Rackham, M-A. Cambridge Massachusetts Harvard University Press, 1961. VII. 192-202.
220. Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok. *Alkibiadesz* 2,3. (fordította: Máthé Elek) Magyar Helikon, Budapest 1965. 316.?Cancik - Schneider, (1997) 120.
221. Rohlf, Gebhard: *Antikes Knöchelspiel im Einsteigen Grossgriechenland*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen 1963. 6.
222. Daldianus Artemidorus: *Onirocriticon libri*. V. Recogn. Reger Ambrose Pack.. Acad Sci. Germ. Berol. XXVII. Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana II. 69 Lipsiae 1963.; u.o: II. 69. Hahn István: *Álomfejtés és társadalmi valóság - Artemidorus Daldianus mint társadalomtörténeti forrás*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1982. 10-11.
223. Rohlf, (1963) 6.
224. uo. 7, 9,
225. uo. 7.
226. Haenisch, (1939) 1-3.

227. Mongolica 2(23), 3(24): Ulaanbaatar 1992. 32-49; Bira Š.: *The Mongol Empire (13 th-14 th centuries)* in: the East and West relations Bulletin of the International Association for Mongol Studies. 21 (2) & 13(1): Ulaanbaatar 1993. 11-31.
228. Ligeti, (1962) III. 116. [25b] [26a]
229. Bertagaev T. A.: *Kul't bogini - materi ognia u mongol'skix plemen.* in: *Sovetskaya Etnografiya* 6, 1973. 28; Potanin G. N.: *Gromovnik po poveryam i skazaniyam plemen Juzhnoi Sibiri i Severnoj Mongolii.* (A dél-mongol népek játékairól) Zhournal Ministerstva Narodnogo Provesvescheniya 1. Moskva 1882. 300-302.
230. Kara, György: *Mongólia* Budapest Panoráma 1978. 125.
231. *Bicurin J.: Sobranije svednii o narodax obitavshikh v Srednei Azii v drevnie vremena, t. 1, Moskva 1950.* 11; *Simakov G. N.: Obshchestvennye fubktsii kirgizkix narodnyx razvlechenii v kontse 19 - nacale 20 v. Istoriko-Etnograficheskii ocerk.* Leningrad. 1984.;103; *Snesarev G.P.: Relikty domusulmanskix verovanij i obryadov u uzbekov Khorezma.* Moskva 1969. 316; *Suxareva O. V.: Traditsionnoe sopernixestvo mezhdru xastyami gorodov v Uzbekistane (konets 19 - nachalo 20 v.)* Kratkije soobšxeniya Instituta Etnografii 30, Moskva 1958. 124.
232. Kabzinska-Stawarz, (1991) 26.
233. Tatár, Madeleine: *Le moson sagai charvach, jeu d'osselets mongol.* Acta Orientalia Akademie Scient. Hungaricae, Tomus XXV. 1972. 221-226.
234. uo. 224.
235. uo. 224.
236. Farkas, Ottó: 1987. 49.
237. Erdeniev U.E.: *Kalmyki (konets 19 - nachalo 20 v) - Kalmucken (in 19-20 Jahrhundert)* Istoriko-etnograficheskie ocerki (A kalmükök a 19. század végén és a 20. század elején - Történelmi és etnográfiai összefoglalás), Elista 1970. 206; *Loginovslij: Igry buryat Vostochnogo Zabaikalya, (Burjatische Spiele)* Zapiski Chitinskago Otdeleniya Priamurskogo Otdela IRGO 2, 1897. 51. *Nebolsin P.: Ocerki byta astraxanskix kalmykov khoshoutovskago ulusa.* 1982. 140.
238. Kabzinska-Stawarz, (1991) 27.

239. Potanin, G. N.: *Ocerki Severo-Zapadnoj Mongolii* (Az északnyugati mongol népekről) (2nd ed.) Saintpeterburg 1881. 118, - hét dobásról ír.
240. Mikhailov, G. I.: *Mongolskie skazki* (Mongol Játékok), 1967. 167; Potanin G. N.: *Ocerki Severo-Zapadnoj Mongolii* (Vázlat az észak-nyugati mongolokról) (4th ed.) Saintpeterburg 1883. 609.
241. Kabzinska-Stawarz, (1991) 28.
242. Farkas, (1987) 54.
243. uo. 56.
244. uo. 61.
245. Cewel, (1966) 418: (onx bosox = felborul, feldol)
246. Farkas, (1987) 56.
247. Skallsjö S.: *Hsia (a Mongol Game)*, Ethnos 17, Helsinki 1952. 15.
248. Kabzinska-Stawarz, (1991) 18.
249. Ligeti, (1962) II. 59.
250. Litvinskij B. A.: *O drevnosti odnogo sredneazyatskogo obychaya*. (Az ókori belso-ázsiai tanításokról) *Kratkie soobshcheniya Instituta Etnografii* 30, Moskva 1958. 31-34; Novik, E. S.: *Obryad i fol'klor v sibirskom shamanizme* (A népművészet elemei a burját sámánizmusban) Moskva 1984. 170; Serebryakova M. V.: *Traditsionnye instituty sotsializatsii detei u sel'skich tyurok*. In: *Etnografiya destva*, Moskva 1983. 42.
251. *Ocherki istorii kul'turij Mongol'skoi Narodnoi Respubliki Ulan Ude* 1971. 193.
252. Kabzinska-Stawarz, (1991) 21.
253. uo. 21-23.
254. Borozna, N. G.: *Nekotorye materialy ob amuletakh-ukrasheniyakh naseleniya Srednei Azii*. in: *Domusulmanskie verovaniya i obryady v Srednei Azii* (Néhány anyag a belso-ázsiai amulettekről), Moskva 1975. 281-297.

255. Ivanov S. V.: *K voprosu o zachenii izobrazhenii na starinnykh predmetakh kul'ta u narodov Sayano-Altajskogo nagorya*. Sbornik Muzeja Antropologii i Etnografii 16, Moskva - Leningrad 1955. 213.
256. Potanin, (1883) 221, 224-225.
257. Cagudrov, (1980) 106-107.
258. Darambazar, X. - Tangad, D.: *Cagaan sard naaddag mongol ardyn zarim togloom*. (A holdújév és a mongol népek játéka) Shinjelkh Ukhaan Am'dral 1. 1980; 76.
259. Kabzinska-Stawarz, (1991) 119.
260. Kiselev S.V.: 1951. 461, XXXVIII/14-18., LIII/14. t. in: U. Kohalmi, (1972) 94.
261. uo. XXXVIII/14-18., LIII/14. t. in: U. Kohalmi, (1972) 94
262. Cewel, (1966) 480: (schagain sum = bokacsont új)
263. Bartha Júlia: *Keleti Tanulmányok*. Barbaricum Könyvmuhely, Karcag 1998; 81.
264. uo. 81.
265. Kabzinska-Stawarz, (1991) 19.
266. U. Kohalmi, (1972) 94-95.
267. Suxbaatar: 1962. 22; Vyatkina: 1960. 268.; Dugarsüring: 1988. 1973.) Kabzinska Stawarz a Kelet-Góbiban végzett kutatása során találko zott a cagaan mod kifejezéssel.
268. Kabzinska-Stawarz, (1991) 63-64.
269. uo. 65.
270. Wasilewski, J.: *Podarowac-znalezc-zgubic- zbladzc. Niektóre kategorie jezyka symboliczneg zwiazane z opozycja zycie-smiec* in: Etnografiya Polska 24/1, 283-303. 1980.
271. Tangad, D.: *Mongolskaya narodnaya igra "tsagan mod xayax"*. In: Material'naya i dukhovnaya kul'tura kalmykov, Elista 1983. 52-59.

272. Tangad, (1983) 57.
273. Kabzinska-Stawarz, (1991) 64.
274. Vaynshtein S. I.: *K istorii rannyx form semeino-bracnyx otnosenii (oitulaaš u tuvintsev)*. in: Sovetskaya Etnografiya 2, 1964. 124.
275. A belso-ázsiai mongolok a holdnaptár szerinti idoszámítást alkalmazták.
276. Klyueva, (1960) 41.
277. Kabzinska-Stawarz, (1991) 65.
278. Bicurin, (1950) 50.; Men-da bei-lu, 1975. 68.
279. Kabzinska-Stawarz, (1991) 67.
280. Erenjenov K.: *Tetsn bulg.* (Rodnik mudrosti), Elista 1980. 156.; Nebolsin P.: 1982. 140.; Zhitetskij I. A.: *Ocerki byta astraxanskix kalmykov*. in: *Etnografi Ocerki byta astraxanskix kalmykov*. in: Etnograficeskie nablydeniya 1884-1886, Moskva 1893. 38.
281. Bagirov D.: *Detskie igry i narodnye obryady v selenij Šixly Kazaxskogo rayona Azerbajdžana*. in: Sovetskaya Etnografiya 4-5, 1936. 186-192.; Simakov, (1984) 31-32.
282. Zorig: (1960) 100.
283. Kara, (1978) 137.
284. Ocerki istorii kultury MNR Moskva 1971. 206.
285. Kabzinska-Stawarz, (1991) 74.
286. uo. 75.
287. Az erjesztett kancatej viszonylag kis alkoholtartalmú ital. Nyári idoszakban a legjobb ízu, emiatt sokan főleg a nádom körül mértéktelenül fogyasztják. A frissen fejt kancatejet természetes hashajtóként is használják.
288. Culin, S.: *Games of the Orient*. Rutland. 1958. 47.

289. Klyueva, V. N.: *Mongol'skie igri*. in: *Sovremennaya Mongoliya Ulaanbaatar* 1960. 4, 42.
290. A kínaiak iránt érzett gyűlölet az 1644-1911-ig tartó mandzsu (kínai) elnyomás öröksége, melyet csak erősít Kína gazdasági fellendülése. A mindenkori mongol kormány a rendszerváltás óta az idegenek számára eladható földek felvásárlásáról szóló törvény bevezetését a kínai gazdaságpolitika éroszakossága miatt igyekszik elhúzni, amíg csak lehet.)
291. Piasetskij: P. Ya.: *Putesestive po Kitayu v 1874-1875 gg* (cerez Sibir, Mongoliyu, Vostocnyi, Srednii i Severo-Zapadnyi Kitai), t, 1-2, Saintpeterburg 1880. 207.
292. Obrucev V. A.: *Ot Kyaxty do Kulji. Putesestive v Tsentral'nyyu Aziyu i Kitai*. Moskva 1956. 127-128.
293. Janta-Polczynski, (1939) 241.
294. Obrucev, (1956) 127-128.
295. Rincen B.: *Mongol küjür - le jeu des cartes mongoles*. In: *Studia Orientalia* 18./ 4, Helsinki 1955.; Sampildenev X: *Mongol xüxdiin togloom*. (Mongol gyermekjátékok) Šin jleex Uxaan Am'dral 5, Ulaanbaatar 1978., 74-77.; Sandom, (1965) 15.
296. Viidalepp, R. Ya.: *Ispolnenie narodnyx skazok kak proizvodstvenno-magiceskii obryad*. In: Moskva VII. Kongress Antropologiceskix i Etnograficeskix Nauk, Moskva 1964.; Zelenin D. K.: *Religiozno magiceskaya funktsiy fol'klornyc skazok*. In: S.F. Oldengurgu. K-70-letiyu naucno-obšcestvennoi deyatel'nosti, Leningrad 1934. 221-223.
297. Elinzarenkova E. O., Toprov V. V.: *O vediiskoi zagadke tipa brahmodya*. In: *Paremiologiceskie issledovaniya*, Moskva 1984. 31.
298. Kabzinska-Stawarz, (1991) 79.
299. *Mongol ardyn...* (1978) 85-87; Sampildenev, (1978) 76-77.
300. uo. 76-77.
301. Kabzinska-Stawarz, (1991) 80.
302. Janta-Polczynski, (1939) 241.
303. Kabzinska-Stawarz, (1991) 44.

304. Darambazar, (1979) 75.
305. Kiselev S. A: *Drevmongol' skie goroda* (Az ókori városok), Moskva 1965. 294.
306. Kabzinska-Stawarz, (1991) 44.
307. *Kara*, (1978) 122.
308. Kabzinska-Stawarz, (1991) 45.
309. uo. 46.
310. Pyurveev, N.: *Dizain yurtu, Dekorativnoe iskusstvo SSSR 5*, Moskva 1979. 27-30.
311. Wasilewski, (1975) 345-360.
312. Egyetértek Kabzinskával abban, hogy 60 a nagy ciklus jelképező szám. Minden 12 éves periódus része ugyanis a nagy ciklusnak, amely öt kisebb ciklust is tartalmaz Így egy nagy ciklus 60 évből áll. Kabzinska-Stawarz, (1991) 46.
313. Söderbom G.: *The Mongolian Game Norobo or Cindi*. Ethnos 15, Helsinki 1950. 95-100;
314. A Garuda, a buddhizmus szent madara. A gonosz elpusztításán fáradozik. Szívesen alkalmazták szimbólumként a versenyjátékok mellett az ügyességi játékok során.
315. Maga az ölzii a mongoloknál a boldogság szimbóluma volt. A hosszú életet is jelképezte. Másrészt az egyik legnépszerűbb dekoratív motívum, amely beteljesítő funkciókat is ellát.
316. Suxbaatar, (1962) 16.
317. Aloveva, N.: *Mongol'skii ornament i ego simbolika*. Dekorativnoe iskusstvo SSSR 5, Moskva 1979. 24.
318. Kabzinska-Stawarz, (1991) 48.
319. uo. 8.
320. Namjildorj N.: *Mongolyn xölögt togloom*. Ulaanbaatar 1963. 118.
321. Kabzinska-Stawarz, (1991) 49.

322. Ivanov, (1955) 692.
323. Vajda, Endre (ford.) *Marco Polo utazásai*. Gondolat Kiadó, Budapest 1984. 289.; Potanin G. N.: 1881. 120.
324. Kabzinska-Stawarz, (1991) 50.
325. Culin, (1958) 114-116.
326. Kabzinska-Stawarz, (1991) 50-51.
327. Szvasztika (Suastica) elterjedt ornamentum, amely némely régi és újkori népnél vallásos jelentőségű szimbólum gyanánt szerepelt. Kelet-Indiában, Japánban, Kínában, de az amerikai indiánoknál is napkultuszhoz fűződik. Tibetben és Mongóliában Buddha jelképe. Európában a középkorban és a 19-20. században is buvös erejű szimbólum, mely a veszedelem ellen véd. *Révai Nagy Lexikona*. XII. kötet Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Budapest 1925. 784; Enxpurev, M.: *Mönxtengerijn xasbuu*. Ulaanbaatar 2002. 1-68.
328. Kon, F.: *Za 50 let. Sobranie sochinenii*. t. 3, Moskva 1934. 117.
329. Kabzinska-Stawarz, (1991) 52.
330. Culin, S.: (1958) 108-120.
331. Kormazov, V. A.: *Šaxmaty u mongolov*. Vestnik Manchurjuri 5, Moskva, 1926. 41.
332. Montell, g.: *Mongolian Chess and Chess-men*. Ethnos 4., 81-104. London 1939. 97. In: Kabzinska-Stawarz, Iwona: (1991) 144.
333. Koceškov, N. V.: *Šaxmaty u mongoloyazychnyx narodov*. In: Sovetskaya Etnografiya 1. Moskva 1972. 125.
334. Schmidt, I. J.: *Geschichte der Ost-Mongolen und ihres Fürstenhauses*. Sanktpechterburg-Leipzig 1829. 229.
335. Sambuu, I.: *Tuvinskie narodnie igry*. Kyzil 1978. 46-47.; Savenkov, I. T.: k Voprosu ob evolyutsii šaxmatnoi igry. Sravnitel'no-etnograficeskii ocerk", Etnograficeskoe Obrozrenie 1, 1-145. Moskva 1905. 37-39.
336. Darambazar, X.: 1979. In: Kabzinska-Stawarz, (1991) 140.

337. Brewster, P. G.: *The Earliest Known List of Games: Some Comments*. in: Acta Orientalia, 23/1-2, 1958. 34-35; In: Kabzisznska-Stawarz, Iwona: 1991. 139.; Baxman, L.: *Šaxmatnaya igra v ee istoriceskom rasvitii*. Leningrad 1925; In: Kabzisznska-Stawarz, 1991. 138.; Forbes, D.: *The History of Chess*. London 1860; In: uo.141.; Murray, H. J. R.: *The History of Chess*. Oxford 1913; In: uo. 144.; Sargin, D. I.: *Drevnost igr v šaxmaty*. Moskva 1915. in: uo. 147.
338. Bergman, B.: *Nomadischen Streifereien unter den Kalmucken in den Jahren 1802 und 1803*. Riga 1804-1805. 207; Bosshard, W.: *Rühles Grasland Mongolei. Zauber und Schönheit der Steppe*. Berlin 1938. 12; Camman, S.: *Chess with Mongolian Lamas*. In: Natural History 55, 1946. 408 in: Kabzisznska-Stawarz, (1991) 139; Gilmour, J.: *Among the Mongols*. London 1882. 292; Hasslund, H.: *Mongolian Journey*. London 1949. 64; Navrotskij, N.: *Poezdka v stepi astraxanskix kalmykov*. Saintpeterburg 1866. 25.
339. Pozdneev, A. M.: *Ocerky byta buddiiskix monastyreei i buddiskago duxovenstva v Mongolii v svyazi s otnošeniyami sego poslednago k narodu*. Saintpeterburg 1887. 186-187, 259.
340. Yudowich, M.: *Kniga o šaxmatah*. in: Šaxmaty 1, Moskva 1966. 22-23.
341. Camman, (1946) 408-411.
342. uo. 409, 411.
343. Murray, (1913) 213-215; Orbeli, L., Trever, K.: *Šhatrang. Kniga o šaxmatax*. Leningrad 1936. 15-27, 69-71.
344. Tylor, E. B.: *The History of Games*. In: The Study of Games, New York 1971. 73.
345. Amarsana, D.: *Mongol'skie natsional'nye igry*. In: Mongoliya 8, 25. Ulaanbaatar 1980. In: Kabzisznska-Stawarz, (1991) 138.; Darambazar, X.: 1979. In: Kabzisznska-Stawarz, Iwona: 1991. 140.
346. Bertagaev, T.A.: *Kosmogoniceskie predstavleniya v mifologii mongol'skix plemen*. in: Istoriko filologiceskie issledovaniya, Moskva 1974. 412.
347. Kabzisznska-Stawarz, (1991) 146.
348. Rincen, B. (ed): *Mongolskie skazki*. Ulaanbaatar 1968. 37.; Smolev, Ya. S.: *Buryatskaya legenda o tarbagane*. Trudy Troitskosavsko-Kyaxtinskago Otdeleniya PO IRGO 3/1, Moskva 1903:145,147.
349. Kara, (1978) 136.

350. uo. 136.
351. Sipos Attila (szerk.): *Világtörténelmi Enciklopédia. II. rész.* Kossuth Könyvkiadó, 1984. 1001.
352. Kuškin, G.I.: *Enciklopediceskij slovar po fiziceskoj kulture i sportu.* tom 1-3. Izdatelstvo fizkultura sport Moskva. 1961.1./ 191-193.
353. *Tsam" Masken- "Tanz" Masken Tsam Masken - Tanz Masken - Geschichte - Text German*
<http://www.music.ch/face/masksde..html> 2001. 02. 21. 1-2.
354. uo. 2.
355. Fontein J. - Vrieze J.; *The Dancing Demons of Mongolia.* V+K Publishing/Inmerc, Nieuwe Kerk Projects, Amsterdam, 1999. 38.
356. Milarepa költő és misztikus volt, aki a tibeti hatalom szétaprózódása idején élt 1040-1123 között. Barraux, (1995) 22.
357. uo. 3.
358. uo. 293.
359. A bon vallás megalapítása Böntön Shenrab (Kr.e. 1063.) nevéhez köthető. A bon a 7. században megjelent sámánisztikus jegyeket magában foglaló osvallás volt. uo. 291.
360. *Tsam" Masken- "Tanz" Masken Tsam Masken - Tanz Masken - Geschichte - Text German*
<http://www.music.ch/face/masksde..html> 2001. 02. 21. 3.
361. Fontein - Vrieze, (1999) 38.
362. A sárga egyház legfőbb elterjedésének területe Észak-Tibetben, és később Mongóliában volt. Az osi lámaisták még ma is a régi vallás, a vörös egyház hitvallóinak nevezik magukat.
363. *Tsam" Masken- "Tanz" Masken Tsam Masken - Tanz Masken - Geschichte - Text German*
<http://www.music.ch/face/masksde..html> 2001. 02. 21. 4.
364. Önálló népi kultusz, mely a Római Birodalomra is kiterjesztette a hatását a császárkorban.
365. *Tsam" Masken- "Tanz" Masken Tsam Masken - Tanz Masken - Geschichte - Text German*
<http://www.music.ch/face/masksde..html> 2001. 02. 21. 4.

366. uo. 11-13.
367. uo. 14-16.
368. Traditional Dance Masks of Buddhists in: Dance Masks of Buddhists
Mongolia - Maskenherstellung - http://www.music.ch/face/tsam/masks_makerde.html Ulaanbaatar,
September/ Oktober 1999 - Albi. 1-3.
369. Thingo, T. T.: *Masken und Kulttanz in Tibet*. In: C. C. Müller & W. Rauning ed., *Der Weg zum Dach der Welt*, Innsbruck /Frankfurt aM. 1982. 357.
370. Fontein - Vrieze, (1999) 43.
371. uo. 38.
372. *Tsam" Masken- "Tanz" Masken Tsam Masken - Tanz Masken - Geschichte - Text German*
<http://www.music.ch/face/masksde..html> 2001. 02. 21. 8.
373. *Tsam" Masken- "Tanz" Masken Tsam Masken - Tanz Masken - Geschichte -*
Text German <http://www.music.ch/face/masksde..html> 2001. 02. 21. 5.
374. A jelmezekről és a maszkokról a mongol mesterektől származó leírásokból értesülhetünk. Az V. Dalai láma Navang Lobszang Gyaco (1617-1682) írta le a cam elkészítését. (A cam ekkoriban négy oroszlánfigurával is gazdagodott, amelyek a kínai újévi felvonulás oroszlán maszkjaira hasonlítanak, és az egykori helytartó ajándéka volt.)
375. Fontein - Vrieze, (1999) 38.
376. Cybikov G. C.: *O centralnom Tibete, Mongolii i burjatii* Novosibirsk Nauka, Sibirskoje Otdelenie 1991. 201. Az első ündürgegen (1635-1724) legfőbb vezetője lett a lámaista egyháznak a halhák között, egyébként tehetséges szobrász és festőnek is tartották.
377. René de Nebesky-Wojkowitz: *Tibetan Religious Dances: Text and Translation of the 'Chamss-yig*. The Hauge Paris 1976. In: Fontein - Vrieze, (1999) 38.
378. Pozdnyejev, A. M.: *Skizzen aus dem Klosterleben in der Mongolei*. St. Petresburg 1887. In: Fontein - Vrieze, (1999) 40.
379. Hashimoto, Koho: *Moko no Ramakyo (The Lamaism of Mongolia)*, Bukkyo Koronsha, Tokio 1942. In: Fontein - Vrieze, (1999) 40.

380. Fontein - Vrieze, (1999) 42-43.
381. Hamayon, R.: La chasse a l'ame, Esquisse d'une theorie du chamanisme siberien, (Nanterre, Memories de la societe d'ethnologie), 1990. 320. In: Gaelle Lacaze: *Movements as a mirror for the categories of person: in: The Mongolian body oriented conceptions of space.* in: International Symposium on "Dialogue among Civilizations: Interaction between Nomadic and Other Cultures of Central Asia" International Institute for the Study of Nomadic Civilizations UNESCO Ulaanbaatar 2001. 203-204.
382. Hamayon, (1990) 511. In: Gaelle Lacaze, (2001) 203-204.
383. Gaelle Lacaze, (2001) 203.
384. Hamayon, (1990) 589. In: Gaelle Lacaze, (2001) 204.
385. Zhorniskaja, M. Ja.: "*Dances of Jakut shamans*". Shamanism in Siberia, Dioszegi V. et Hoppal M. eds. Budapest 1978. 299-308.; Enebish J.: "Some Ritual Related the Shaman' s Drum", Conference of ISSR, Ulaanbaatar 1998. 88-89.
386. Hamayon, (1990) 465. In: Gaelle Lacaze, (2001) 204.
387. Gaelle Lacaze, (2001) 204-206.
388. A kópia a Magyar és a Cseh Tudományos Akadémia Keleti Intézetében is megtalálható. Ezek a muvek a mongolok számára Geszer-Csojngor / Geser Tschoingor (Geszer tanulókör) néven váltak ismertté. A tibeti és mongol szerzoktol kilencvennégy értekezést tartalmaz a geszer kultusról és a Geszer-táncról. *Tsam" Masken- "Tanz" Masken Tsam Masken - Tanz Masken - Geschichte - Text German* <http://www.music.ch/face/masksde..html> 2001. 02. 21. 7.
389. "*A Geszeriáda egyes szüzséciklusait misztériumként is eljátszották. Tibetben és a mongol népek között elterjedt az a hiedelem, hogy a hos szelleme vagy a hos maga részt vesz a hosköltemény eloadásában, s az énekeshez (az eloadóhoz) különleges kapcsolat fuzi. A kultikus gyakorlatban Geszer univerzális oltalmazó istenségként szerepel (hasonlóan a sámán-istenségek többségéhez) o a harcosok pártfogója, a csordák orzoje, a démonok legyozoje, a boldog osztályrészt, így a vadászszerencse juttatója*".) Hoppal Mihály (szerk): *Mitológiai Enciklopédia* Gondolat Kiadó, Budapest 1988. 512. *Tsam" Masken- "Tanz" Masken Tsam Masken - Tanz Masken - Geschichte - Text German* <http://www.music.ch/face/masksde..html> 2001.02. 21. 7.?Hoppal Mihály: *Mitológiai Enciklopédia* Gondolat Kiadó, Budapest 1988. 512.
390. *Tsam" Masken- "Tanz" Masken Tsam Masken - Tanz Masken - Geschichte - Text German* <http://www.music.ch/face/masksde..html> 2001. 02. 21. 7-9.

JEGYZETEK:

II. RÉSZ: Mongólia sporttörténete és sportfilozófiája az 1920-as évektől napjainkig

1. Pozdnakov, F. N.: *Mongol undesnii bayar naadam*. (A mongol naadam ünnepség kialakulása) S/U ceguulijn, 1941. ? 2. 29-r tald. 32.
2. Kabzinska-Stawarz, (1991) 83.
3. Zorig, R: *Mongol ardyn sport*. Ulaanbaatar 1959. 32.
4. [http:// www.pmis.gov.mn/health/sport.html](http://www.pmis.gov.mn/health/sport.html) - 1998. 10. 27. 1.
5. uo. 2.
6. uo. 2.
7. uo. 3.
8. uo. 2.
9. uo. 2.
10. uo. 3.
11. uo. 3.
12. uo. 4.
13. uo. 4.
14. Sarantuya, B.: *Mongolyn cengeent Naadam*. (Šagai naadgayn ug, ner tomeo) Ulaanbaatar 1996. 12.
15. uo. 25.

16. Hamayon, R.: *Jak język kobiet oddaje dominację mężczyzn*. Etnografiya Polska Warsaw 25/1, 177. (a revised version published in L'Homme, 1974, 19/3-4). in: Kabzinska-Stawarz, (1991) 98.
17. Emoto E.: *Konnye skaxki*. in: Mongoliya 7, Ulaanbaatar 1988. 21.
18. Kabzinska-Stawarz, (1991) 98.
19. *Enciklopediceskiy Slovar kulture i sportu*. tom II. Izdatelstvo Fizkultura i sport Moskva 1962. 358.
20. Kara, (1978) 136.
21. A labda-vadászat gyakorlásának utolsó hivatalos versenye a Kommunista Forradalom 35. évfordulóján került egy alkalommal 1959-ben. Kabzinska-Stawarz, (1991) 38.
22. Juulchin Tourism Corporation of Mongolia, Mongola Hunts.mn <http://www.mongoliahunts.mn/offershtm> 2004. 03. 24.
23. The Hunting in Mongolia International Foundation for Conservation of Wild [http:// www.wildlife-conservation.org/projects.pays.php.count=78pays.18](http://www.wildlife-conservation.org/projects.pays.php.count=78pays.18)
24. uo. 3.
25. In: International Foundation for the Conservation Of Wildlife [http:// www.wildlife-conservation.org/projects-pays.php?cont=4pays=24](http://www.wildlife-conservation.org/projects-pays.php?cont=4pays=24) - 2004. 06. 29. 11-2.
26. Zorig, (1960) 93, 97-98.
27. Tatár, (1972) 221-226.
28. Kabzinska-Stawarz, (1991) 24.
29. Tatár, (1972) 222.
30. Bathmunx, Sh.: Ankelbone enthusiasts line up on the Tuul in: The Ulaanbaatar Post 04 Feb 2004. [http:// www.ubpost.mongolnews.mn/sports.php?subaction=showfull&id=105889313&arch](http://www.ubpost.mongolnews.mn/sports.php?subaction=showfull&id=105889313&arch) 2004.07.05.
31. uo. 3.
32. Sarantuya, (1996) 37.

33. Kabzinska-Stawarz, (1991) 74.
34. [http:// www.pmis.gov.mn/health/sport.html](http://www.pmis.gov.mn/health/sport.html) - 1998. 10. 27. 4
35. uo. 4.
36. In: Social Life, 2.http://www.extmin.mn/social_life.htm
37. uo. 3.
38. uo. 3.
39. Ezeket az üdülőtípusokat még nem írták le pontosan a turizmussal és a szabadidősporttal foglalkozó szakemberek. A disszertáció ide vonatkozó része teljes egészében mongol adatközlőktől, az ulánbátor környéki üdülőtulajdonosoktól származó információkra hagyatkozik.
40. Zorig, R: BNMAU-d bieiyin tamir sport uusc xögjsön n. Ulaanbaatar 1976.
41. <http://www.mssf.mn.1>. 2004. 01. 19.
42. uo. 2.
43. uo. 3.
44. uo. 3.
45. uo. 4.
46. in: Mongolian Student Sports Federation, <http://www.mssf.mn>. 2004. 01. 19.
47. Földesiné Szabó Gyöngyi: *A magyar sport átalakulása az 1989-1990-es rendszerváltás után.* in: A Magyar Sport Szellemi Körképe 1990-1995, OTSH-MOB, Budapest 1996. 15-19.
48. [http:// www.pmis.gov.mn/health/sport.html](http://www.pmis.gov.mn/health/sport.html) - 1998. 10. 27. 2
49. [http:// www.pmis.gov.mn/health/sport.html](http://www.pmis.gov.mn/health/sport.html) - 1998. 10. 27. 2
50. International Olympic Committee - Organisation, http://www.olympic.org/uk/organisation/ioc/members/bio_uk.asp?id=15 - 2004. 03. 23

51. [http://www.olympic.org/uk/organisation/ioc/members/bio_ukasp?=15 200403.23.](http://www.olympic.org/uk/organisation/ioc/members/bio_ukasp?=15200403.23)
52. uo. 2.
53. Mongolian Women's Fund, http://www.owc.org.mn/mwf/intro_e.htm 2003. 12. 01.
54. Dr. Galla Ferenc - Horváth István: *Judo övvizsgák*. Sport Kiadó, Budapest. 1982. 78.
Egy népi birkózás típus volt, melyet az egykori Szovjetunió területén élő népek gyakoroltak. Nagy tömeget vonzott és rendkívüli népszerűségnek örvendett. A szambo szó szerinti jelentése "fegyver nélküli önvédelem". Nagyon hasonlít a judóhoz, de a szabadfogású birkózáshoz is. (Ezzel magyarázható, hogy a mongol népek az erosportok közül is a szambóban, a judóban és a szabadfogású birkózásban érnek el egyre jelentősebb eredményeket már a világversenyeiken is.)
A szambo és a judo közti hasonlóságot a külső formai jegyeken kívül öltözkük (judokabát, judoöv, birkózónadrág és puha talpú birkózócipo), valamint a belső tartalmi jegyek (versenyszabályok, technikák) is igazolják. A küzdelem célja a judóhoz hasonlóan az ellenfél legyőzése dobások, leszorítások, feszítések és kulcsok alkalmazásával. A dobásnál és földharctechnikánál azonban sajátosan bevezetik a judo (például kaszáló csípodobás), továbbá a szabadfogású birkózás (például lábkulcsos hátraesés) technikai elemeit, ami mindkét sportág számára inkább elonyt, mint hátrányt jelentett.
55. In: The Ulaanbaatar Post, 30 Jan. 2004. Leading Newswire of Mongolia: Sports, *Ulaanbaatar: Sports magnates outline Olympics plans.*
<http://ubpost.mongolnews.mn/sports.php?subaction=showfull&id=1075432952&arch> 2004. 03. 30.
56. The Ulaanbaatar Post, 08 Jan. 2004. Leading Newswire of Mongolia: Sports, *Ulaanbaatar: Olympic team given equipment by sumo superstar*
<http://ubpost.mongolnews.mn/sports.php?subaction=showfull&id=1073531264&arch> 2004. 03. 30.
57. In: The Ulaanbaatar Post, 30 Jan. 2004. Leading Newswire of Mongolia: Sports, *Ulaanbaatar: Sports magnates outline Olympics plans.*
<http://ubpost.mongolnews.mn/sports.php?subaction=showfull&id=1075432952&arch> 2004. 03. 30.
58. The Ulaanbaatar Post, 30 Jan. 2004. Leading Newswire of Mongolia: Sports, *Ulaanbaatar: Sports magnates outline Olympics plans*
<http://ubpost.mongolnews.mn/sports.php?subaction=showfull&id=1075432952&arch> 2004. 03. 30.
59. CRI Online <http://english.cri.com.cn/english/2002/Sep/70094.html> - 2004. 03. 11.;
http://english.peopledaily.com.cn/200209/05/eng2002005_102671.shtml - 2004. 01. 19.
60. Social Life, 2.http://www.extmin.mn/social_life.htm
61. Vinetta Pandey: *Mongolian wrestlers arrived for the Asian Wrestling Championship*. The Ulaanbaatar Post, 27 Aug 2003. Leading Newswire of Mongolia: Sports ABUJA,
<http://ubpost.mongolnews.mn/sports.php?subaction=showfull&id=10622730820&arch> 2004. 03. 30.

62. Sumyabazar, Ch.: *Two wrestler from Mongolian national team sold their sought-after passports with US visa.* The Ulaanbaatar Post, 05 Sep 2003. Leading Newswire of Mongolia: Sports Ulaanbaatar <http://ubpost.mongolnews.mn/sports.php?subaction=showfull&id=10622730820&arch...> 2004. 03. 30.
63. *History of Asian Games.* In: Rediff sports, rediff.com: Sports The Asian Games 1998: <http://rediff.com.1998.Asian Games.htm> 2004. 04. 05.
64. The Ulaanbaatar Post, Leading Newswire of Mongolia: Sports, Ulaanbaatar: *Gundegmaa captures coveted appellation.* <http://ubpost.mongolnews.mn/sports.php?subaction=showfull&id=1077172685&arch> 2004. 03. 30.
65. Zorig, (1976) 32.
66. Az ázsiai versenyeket átkeresztelték Távol-keleti Bajnokságnak. 1934-re elérkeztünk második versenytől a tizedikig. A 11. versenyre azonban új nevet követeltek Tokióban. Az új nevet Keleti Játékok azonban hamarosan megszűntek, amelyek háttérében a háború közeledése volt. Idközben az 1928-as nyári olimpiától Japán már állandó résztvevője a játékoknak, 1936-ban már Törökország is szerepelt, A XIV. Nyári Londoni Olimpiai Játékokra 1948-ban tizenhárom ázsiai ország sportvezetőjét is meghívták. Ezzel a meghívással szimbolikusan az ázsiai kontinens versenysport mozgalom felé tett együttes lépéseit nemzetközileg is elfogadták. Az Ázsiai Sport Bajnokság 1949. februárjában alakult meg Új-Delhiben, ahol létrehozták az Ázsiai Sport Szövetséget. Ettől az esztendőtol számolható az Ázsia Játékok újjászületése. Az alábbi táblázatban felsorolom azokat az Ázsiai Játékokat, amelyeket hivatalosan is elfogadtak, és amelyeken nagy számban jelentek meg ázsiai államok.
67. *History of Asian Games.* In: Rediff sports, rediff.com: Sports The Asian Games 1998: <http://rediff.com.Asian Games.0213.htm> 2004. 04. 05.
68. uo. 2.

BIBLIOGRÁFIA

- Aloeva, N.: *Mongol'skii ornament i ego simvolika*. Dekorativnoe iskusstvo SSSR 5, Moskva 1979. 24.
- Anchin, D. N.: *Luk i streli*. in: Archeologo-etnograficheskie ocerk Moskva 1890.
- Anonymus: *Gesta Hungarorum*. Interpopulart Könyvkiadó (elektronikus kiadás); ford: Pais Dezsó, szerk: Fogarasi István *Honfoglalás forrásmu, magyar történelem*. 11. sz. 2004.
- Ardyn zasgiyn avsan xuvsgalt arga xemjenuud*. (1921-1924) MAXN-yn tovc tuuxiyn 1967. 160-r tald.
- Ayuš C.: Introduction to Festivals and Games of Mongolia: "Tsam" - Religious mask dance. <http://bvoice.com/mong/naadam.html> 1998.01. 28.
- Bagirov, D.: *Detskie igry i narodnye obryady v selenij Šixly Kazaxskogo rayona Azerbajdžana*. in: Sovetskaya Etnografiya 4-5, 1936.
- Bán, Péter: *Magyar történelmi fogalomtár*. I. kötet Gondolat Kiadó, Budapest 1989.
- Barraux, Roland: *A dalai lámák története. Tizennégy fénysugár a Látomások taván*. Ferenczy Kiadó, Budapest 1995.
- Bartha Júlia: *Keleti Tanulmányok* (Asiatische Forschungen) Barbaricum Könyvmuhely, Karcag 1998.
- Bata, D. - Byambaa, D.: *Udamt sain xuleg mord*. Ulsen Xevleliyn Gazar, Ulaanbaatar 1991.
- Batjargal, B.: *Ertniy mongolyn matematik*. Ulaanbaatar 1976.
- Batmunx, Š: Ulaanbaatar: *Unklebone enthusiasts line up on the Tuul*. The UB Post, 04. Februar Ulaanbaatar 2004.
- Bawden, Charles R.: *The Mongol Chronicle Altan Tobchi*. Text, Translation, and Critical Notes. Harrassowitz, Wiesbaden, 1955.
- Bawden, Charles R.: *Some Notes on the Horse Policy of the Yüan Dynasty*. Central Asiatic Journal, 1965, 10: in: Jagchid Sechin: *Essays Mongolian Studies* Brigham Young University, 1988.

Bawden, Charles R.: *Two Mongols Texts Concerning Obo-Worship*. Oriens Extremus 5/1. 1958. 37. Hasslund H: Mongolian Journey, London 1949.

Baxman, L.: *Šaxmatnaya igra v ee istoriceskom rasvitii Leningrad 1925*.

Bayarmagnay, A.: *Tumny ix. (Nemj zasvarlasan xoir dax xevlel.)* Ulsen Xevleliyn Gazar, Ulaanbaatar 1989.

Bergman, B.: *Nomadischen Streifereien unter den Kalmucken in den Jahren 1802 und 1803*. Riga 1804-1805.

Bertagaev, T.A.: *Kul't bogini - materi ognia u mongol'skix plemen*. in: Sovetskaya Etnografiya 6, 1973.

Bertagaev, T. A.: *Kosmogoniceskie predstavleniya v mifologii mongol'skix plemen*. in: Istoriko-filologiceskie issledovaniya, Moskva 1974.

Bicurin Ya.: *Sobranije svednij o narodax obitavšix v srednej azii v drevnije vremena*. t. 1, Moskva 1950.

Bira Š: *The Mongol Empire (13 th-14 th centuries)* in: the East and West relations Bulletin of the International Association for Mongol Studies. 21 (2) & 13(1): 11-31. Ulaanbaatar 1993.

Birtalan, Ágnes: *Obó hagyományok a mai Mongóliában*. In: *Oseink nyomán Belso-Ázsiában*. Tanulmányok a mongol népi hiedelemvilágról I. Szerk. Birtalan Ágnes, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1996.

Birtalan, Ágnes: *Typology of Stone Cairns Obos and Their Symbolical Meaning (Preliminary Report, Based on Mongolian Fieldwork Material Collected in 1991-1995)*. In: *Tibetan Mountain Deities. Their Cults and Representations. Proceedings of the 7th Seminar of the International Assosiation of Tibetan Studies*. Graz 1995. Szerk. A.-M. Blondeau, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1998.

Birtalan, Ágnes: *Miért jön a nyárra tél? Mongol eredetmondák és mítoszok*. Terebess Kiadó, Budapest 1998.

Birtalan, Ágnes: *A mongol lapockajóslás (történeti források és terepgyűjtés)*. In: *Sors, áldozat, divináció*. Szerk: Pócs Éva, Janus - Osiris, Budapest 2001.

Birtalan, Ágnes: *A mongol birkózás*. in: Magyar birkózás, Népek birkózása, [http: pages.zdnet.com/mboline/magyarbirkozas/id32.html](http://pages.zdnet.com/mboline/magyarbirkozas/id32.html) 2004.05.12.

Birtalan, Ágnes - Rákos, Attila: *Kalmüök - Egy európai mongol nép* Terebess Kiadó Budapest 2001.

Bleichsteiner, R.: *Die gelbe Kirche*. (A Sárga ruhások rendje) Wien 1937.

Bogatkova, L.: *Xorovod družey tancy narodov raznyx stran*. Moskva 1957.

Bóna, István: *A hunok és nagykirályaik*. Corvina Kiadó, Budapest 1993.

Boyle, J. A.: translator. *History of the World Conqueror, Ala-ad-din 'Ata- Malik Juvaini*. 2 volumes. Harvard University Press, Cambridge, 1958.

J. Boyle: *A Mongol Hunting Ritual in: Die Jagd bei den altaischen Völkern* (Asiatische Forschungen Bd. 26, Wiesbaden 1968.

Borozna, N. G.: *Nekotorye materialy ob amuletakh-ukrasheniyakh naseleniya Srednei Azii*. in: *Domusulmanskie verovaniya i obryady v Srednei Azii* (Néhány anyag a belso-ázsiai amulettekrol), Moskva 1975.

Borzsák, István: *Görög történeti chrestomathia*. Tankönyvkiadó, Budapest 1989.

Bosshard, W.: *Rühles Grasland Mongolei. Zauber und Schönheit der Steppe*. Berlin 1938.

Brewster, P. G.: *The Earliest Known List of Games: Some Comments*. in: *Acta Orientalia*, 23/1-2, 1958.; In: Kabzisznska-Stawarz, Iwona: 1991.

Cagudrov, S.Š.: *Proiskhozdenie Geseryady (Geseriada)*. Novosibirsk 1980.

Camman, S.: *Chess with Mongolian Lamas*. In: *Natural History* 55, 1946. in: Kabzisznska-Stawarz, Iwona: 1991.

Hubert Cancik - Helmuth Schneider: *Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike*. Stuttgart 1997.

Carpini, Giovanni di Plano: *The Story of Mongols Whom We Call the Tatars*. (Branden Publishing Company: 1996.

Casdorj, C.: (hivleld beltgesen) *Magsarjav horc. Doloon hoshoo naadam*. Ulaanbaatar 1960.

Cerendagva, D.: *Uugan tamircdyn öv n uldeg*. Ulaanbaatar 1972.

Cerendorj, G.: *Bieiyn tamir sport 50 jil*. (A testnevelés 50 éve.) Ulaanbaatar 1971.

Ceveendorj, D.: *Xandmand oolyn bolsh*. SUA. 1974.

Cewel, J.: *Mongolyn böxijn tuxaj*. (Mongol birkózás) Ulaanbaatar 1951.

Cewel, J.: *Mongol helnii towc tajlbar*. Ulaanbaatar. 1966.

Chabros K.: *Space and movement in Mongolian culture*. (A tér és a mozgás a mongol kultúrában), Journal of the Mongolian society vol. 1 n°1: 1980.

Chuluuny Dalai: Mongolia v 13- 14 vekax. Moskva 1983.

CRI Online <http://english.cri.com.cn/english/2002/Sep/70094.html> - 2004. 03. 11.

Culin, S.: *Games of the Orient*. Rutland. 1958.

Cultem N. - Bayarsaikhan D.: *Mongolian sculpture*. Ulaanbaator, State Publishing House. 1989.

Cybikov, G. C.; *Izbrannye trudy v dvux tomax – tom vtoroi: O centralnom Tibete, Mongolii i Buryatii*. (Tibet, Mongólia és Burjátia központjáról) Novosibirks Nauka, Sibirskoie Otdelenie. Novosibirsk 1991.

Daldianus Artemidorus, *Onirocriticon libri V*. Recogn. Reger Ambrose Pack. Acad Sci. Germ. Berol. XXVII. Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana LIB II. CA LXVIII. LXIX. 69 Lipsiae, 1963.

Damdin, J.: *Mongol böx* Ulaanbaatar 1966.

Damdin, J.: *Mongolin sor xarvax sportyn toxai tovcon*. SUA 1975. ? 6;

Dance Masks of Buddhists Mongolia – Maskenherstellung - http://www.music.ch/face/tsam/masks_makerde.html Ulaanbaatar, September / Oktober 1999 - Albi. 1-3.;

Darambazar, X.: *Mongol ündesnii togloomyn sistemiin xigiloos. Tüüxiin Sudlal, t. 14, Fasc. 7*, Ulaanbaatar. 1979.

Darambazar, X. - Tangad D.: *Cagaan sard naaddag mongol ardyn zarim togloom'* (A holdújév és a mongol népek játékai) Shinjelkh Ukhaan Am'dral 1. Ulaanbaatar. 1980.

Dasheva, N. B.: *'K voprosu o traditsionnyx prazdnikax v Buryatii'*. in Polevje issledovaniya Instituta Etnografii (1980-1981) Moskva. 1984.

Dugarsürüng, Lh: *Traditional customs of the Üjümcin Mongols*. in: Journal of the Anglo-Mongolian Society 11/1. Ulaanbaatar. 1988.

Dzivani del *Plano Karpini Ictoria Mongolov. V kn: Puteshestvia v vostochnie strany Plano Karpinya* ? 7. 1976.

Eberhard, W.: *Lokalkulturen in alten China < Toung Pao > XXXVII. Suppelement*. Leiden 1942.

Emoto, E.: *Konnye skaxki*. in: Mongoliya 7, Ulaanbaatar 1988.

Enciklopediceskiy Slovar kulture i sportu. tom II. Izdatelstvo Fizkultura i sport Moskva 1962.

Enxpurev, M.: *Mönxtengerijn xasbuu*. Ulaanbaatar 2002.

Erdeniev U. E.: *Kalmyki (konets 19 - nachalo 20 v) - Kalmucken* (in 19-20 Jahrhundert) Istoriko-etnograficheskie ocrki (A kalmükök a 19. század végén és a 20. század elején - Történelmi és etnográfiai összefoglalás), Elista 1970.

Erenjenov, K.: *Tetsn bulg.* (Rodnik mudrosti) Elista 1980.

Erööl magtaal. Coolalt chaalga. Ulaanbaatar 1959.

Farkas, Ottó: *Mongol csigacsont játékok*. Keletkutatás, Budapest 1987.

Fehér, György: *A háziállatok funkcionális anatómiája*. Budapest 1980.

Fernandez-Gimenez M.: *"The role of ecological perception in indigenous resource management: case study from the Mongolian forest-steppe"*. Nomadic Peoples: Pastoralism in Mongolian 1 n°33. 1993.;

Dr. Földesiné Dr. Szabó Gyöngyi: *A magyar sport szellemi körképe: 1990-1995*. OTSH-MOB Budapest 1996.

Fontein J. - Vrieze J.; *The Dancing Demons of Mongolia*. V+K Publishing/Inmerc, Nieuwe Kerk Projects, Amsterdam, 1999.

Forbes, D.: *The History of Chess*. London 1860.

Forman, Werner und Rincen, Bjamba: *Lamaistische Tanzmasken* (Der Erlik-Tsam in der Mongolei), Koehler & Amelang Verlag, Leipzig 1967.

Gaëlle Lacaze: *Movements as a mirror for the categories of person: in: The Mongolian body oriented conceptions of space*. (A személyiség kategóriái a mozgás tükrében) in: International Symposium on "Dialogue among Civilizations: Interaction between Nomadic and Other Cultures of Central Asia" International Institute for the Study of Nomadic Civilizations UNESCO Ulaanbaatar 2001.

Galdanova, G. R.: *Sagalgan -drevnii narodnyi prazdnik mongolov i burjat*. In: Isskusstvo i kul'tura Mongolii Tsentral'noj Azii I. Moskva 1983.

Dr. Galla Ferenc - Horváth István: *Judo övvizsgák*. Sport Kiadó, Budapest. 1982.

Gelle, Zsóka: *A csham tánc*. Tibeti Híradó Budapest 1996. május 22. szám

Gilmour, J.: *Among the Mongols*. London 1882.

Gongor D.: *Halh tovcoon*. (A halhák története) Terguun devter, SUAHA, Ulaanbaatar 1970; átdolgozott kiadása: Ded devter, SUAHA, Ulaanbaatar 1978.

Gongorjav, O.: *Mongolyn ertnij xarvuul timceen* Ulaanbaatar Ulsyn Hevlelein Gazar 1982.

Györfly György: *Julianus, Plano Carpini és Rubruk jelentései: A napkelet felfedezése*. Gondolat Kiadó, Budapest 1965.

Haenisch, Erick: *Wörterbuch zu Manghol un Niuca Tobca'an (Yuan-Ch'ao Pi-shi) Geheime Geschichte der Mongolen*. Otto Harrassowitz, Leipzig 1939.

Hahn, István: *Álomfejtés és társadalmi valóság - Artemidorus Daldianus mint társadalomtörténeti forrás*. Akadémia, Budapest 1982.

Hajdú - Kristó - Róna-Tas, (1988) = Hajdú Péter - Kristó Gyula - Róna-Tas András: *Bevezetés a magyar ostörténet kutatásának forrásaiba*. Tankönyvkiadó, Budapest 1988.

Hamayon, R.: *Jak jezyk kobiet oddaje dominacje mezczyz*. Etnografiya Polska 25/1, (a revised version published in L'Homme, 1974, 19/3-4). in: Kabzinska-Stawarz Iwona: *Games of Mongolian Sheperds* The Library of Polish Ethnography, Number 45. Warsaw: Institute of The History of Material Culture, Polish Academy of Sciences. 1991.

Hangalov, M.H.: *Sobrannie socinenii* (Összegyűjtött művei) 1. Ulan-Ude, 1958.

Harva, Uno: *Die Religiösen Vorstellungen der altaistischen Völker*. – Werner Söderström Osakeyhtiö Prvoo – Helsinki, 1938.

Hasslund, H.: *Mongolian Journey*. London 1949.

Heissig, Walter: *Der Tsam Tanz und seine Masken*. Die Mongolen Pinguin-Verlag, Innsbruck Umschau-Verlag, Frankfurt / Main 1989.

Heissig, Walther: *The religions of Mongolia*. Geoffrey Samuel, trans. University of California Press, Berkeley 1980.

Herodot, *Geschichten und Geschichte* Buch 14. Übersetzt von Walter Marg Atremis Verlag Zürich und München 1973. I. 92-94.

Herodotos, I. 94. II. 122. Macmillan and CO. London 1883.

Hérodotos történeti könyvei. fordította: Geréb József II. 122. fejezet, Franklin Társulat, Budapest 1892.

Hidán Csaba: *Between East and West. Everyday Life in the Hungarian Conquest Period*. Promptus Kiadó, Budapest 1996.

Hoffman, Shirl. J.: *Sport and Religion*. Human Kinetics Publisher (UK) Ltd. Windsor 1992.

Hoppál, Mihály (szerk): *Mitológiai Enciklopédia* Gondolat Kiadó, Budapest 1988.

http://english.peopledaily.com.cn/200209/05/eng2002005_102671.shtml - 2004. 01. 19.

http://www.olympic.org/uk/organisation/ioc/members/bio_uk.asp?id=15 - 2004. 03. 23.

<http://www.pmis.gov.mn/health/sport.html> - 1998. 10. 27. p.2.

<http://www.pmis.gov.mn/health/sport.html> - 1998. 10. 27. 1. In: International Olympic Committee - Organisation

Humphrey, C.: *"Chiefly and Shamanist Landscapes in Mongolia."* (Különösképpen a sámánista vidékek vonatkozásában), Hirsch E.& M. Hanlon m. (eds). *The anthropology of landscape: perspective on place and space*, Oxford studies in social and cultural anthropology (cultural forms), Clarendon Press, Oxford, 1995.

Ineichen, Robert: *Würfel, Zufall und Wahrscheinlichkeit*. Magdeburger Wissenschaftsjournal 2/2002.

International Foundation for the Conservation Of Wildlife. <http://www.wildlife-conservation.org/projects-pays.php?cont=4pays=24> - 2004. 06. 29.

Ivanov, S. V.: *K voprosu o zachenii izobrazhenii na starinnykh predmetakh kul'ta u narodov Sayano-Altayskogo nagorya*. Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii 16, Moskva - Leningrad 1955.

Jagchid - Bawden, (1968) Jagchid S. - Bawden C. R.: *Notes on Hunting of Some Nomadic Peoples of Central Asia In: Die Jagd bei den altaischen Völkern* (Asiatische Forschungen BD. 26) Wiesbaden 1968.

Jambaldorj S.: *Morin erdene - "Horse Treasure"* Encyclopedia Ulaanbaatar 1996.

Jambaldorj, S.: *Gaxaymšigt nөxөр*. Ulaanbaatar 1965.

Janta-Polczynski, A.: *Na kresach Azii*. (At the borders of Asia) Warszawa. 1939.

Kabzinska-Stawarz, Iwona: *Games of Mongolian Sheperds*. The Library of Polish Ethnography, Number 45. Warsaw: Institute of The History of Material Culture, Polish Academy of Sciences. 1991.

Kákosy, László: *Az ókori Egyiptom története és kultúrája*. Budapest 1998.

Kara, György: *Mongólia*. Budapest Panoráma 1978.

Kertész, István: *Az ókori olimpiai játékok története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1996.

Khangalov, M. N.: *Sobranie socinenii*. t. 1-3, Ulan Ude 1958-1960.

Kimura A.: *Mongolyn Cam Xüree*. Mongolyn шинжилгйн ухааны академийг Ulaanbaatar 1997.

Kiselev, S. A.: *Drevnaya istoria Juznoj Sibiri*. Moskva, 1951. XXXXI. T.

Kiselev, S. A.: *Drevmongol' skie goroda*. Moskva 1965.

Klyueva, V. N.: *Mongol'skie igri*. (Mongol játékok) in: *Sovremennaya Mongoliya* Ulaanbaatar 1960.

Kormazov, V. A.: *Šaxmaty u mongolov*. Vestnik Manchurjuri 5, Moskva, 1926.

Kozlov, P.K.: *Mongoliya i Kam*. Moskva 1947.

Krupskoi, N. K.: *Tanci narodov CCCP*. Moskva 1956.

Kuskin, G.I.: *Enciklopediceskij slovar po fiziceskoj kulture i sportu*. tom 1-3. Izdatelstvo fizkultura sport Moskva. 1961.1./ 191-193.

László, Gyula: *Études archeologiques sor l'histoire de la société des Avars*. in: Arch. Hung. 34, Budapest 1958.

Leading Newswire of Mongolia: Sports ABUJA, by Vinetta Pandey: *Mongolian wrestlers arrived for the Asian Wrestling Championship*. <http://ubpost.mongolnews.mn/sports.php?subaction=showfull&id=10622730820&arch...>2004. 03. 30.

Lxagvasuren, M.: *Bayar nadmyn manlay*. Ulaanbaatar 2001.

Ligeti, Louis: *Histoire Secrète des Mongols*. Monumenta Linguae Mongolicae Collecta Akadémia, Budapest 1971.

Ligeti, Lajos (ford): *A Mongolok Titkos Története*. Gondolat Kiadó, Budapest 1962.

Litvinskij, B. A.: *O drevnosti odnogo sredneazyatskogo obyčaya*. (Az ókori belso-ázsiai tanításokról) Kratkie soobshcheniya Instituta Etnografii 30, Moskva 1958.

Litvinskij, B. A.: *Drevnyije kocevniki "Kryši mira"*. Moskva. 1972.

Loginovslij: *Igry buryat Vostochnogo Zabaikalya, (Burjatische Spiele) Zapiski Chitinskago Otdeleniya Priamurskogo Otdela IRGO 2, 1897.*

Lucas, Heinz: *Lamaistische Maske. Der der Schreckensgötter*. (Lámaista maszkok. A rémiszto istenségek tánca.) Erich Röth- Verlag, Kassel 1962.

Magdsardjav, Kh: *Doloon xušuu nadam*. Etnografiin Sudlal t. 1, fasc. 7, Ulaanbaatar 1960.

Maidar, D.: *Mongolyn architektur ba chot baigoolalt*. Ulaanbaatar 1972.

MAXN-yn 4-r bugd xurlyn togtool. Ulaanbaatar 1939. taluud.

MAXN-yn ix бага xural. Төв Xорооны bugd xurlын X togtool, siydver. Ulaanbaatar 1956.

MAXN-yn ix бага Төв Xорооны bugd xurlын togtool siydver (1921-1934). Ulaanbaatar 1956.

Mikhailov, G. I.: *Mongolskie skazki*. 1967.

Mikhailov, T.N.: *Iz istorii buryatskogo shamanisma*. Novosibirsk 1980.

Misigdonoi C.: Mongolyn sor charvaltyn toxai. Ulaanbaatar 1951.

Mitirov, A. G.: *'O stetovoj semantike ornamenta mongol' skikh narodov'*. In: *Etnografija i fol'klöre mongol' skix narodov'*, Elista 1977.

Mizerák, Katalin: *Az ázsiai országok szereplése az újkori olimpiákon*. in: "Az olimpizmus szerepe a civilizációk fejlődésében" címu Konferencia Veszprém, 1998. 67-76.

Mizerák, Katalin: *A belso-ázsiai nomádok tradicionális versenyjátékai.* in: Magyar Testnevelési Egyetem Közleményei XXXVI. évf. Budapest. 1998. 1. sz. szerkesztette: Krasovec Ferenc

Mizerák, Katalin: *A tradicionális sportok az egykori szovjet közép-ázsiai és kaukázusi köztársaságok olimpiai eredményeinek tükrében.* in: "Sporttudomány és a XXI. század" III. Országos Sporttudományi Kongresszus I. kötet, 1999. március 5-6. Budapest, szerkesztette: Dr. Mónus András

Mizerák, Katalin: *The Buddhist Tsam Dancing in the Reflection of the Reviving Mongolian Religion and Nationalism.* in: "Sport and Politics" Proceedings, 6th Congress of the International Society for the History of Physical Education and Sport July 14-19, 1999. Budapest, Hungary, ed, K. Szikora - P. Nagy - S. J. Bandy - G. Pfister - Th. Terret

Mizerák, Katalin: *A buddhista cam tánc szerepe a mongol kultúrtörténetben.* in: "Tavaszi Szél" 2000-2001. Fialat Magyar Tudományos Kutatók és Doktoranduszok IV-V. Világtalálkozója utódkiadvány, szerkesztette: dr. Kapa Mátyás 2000-2001.

Mongol ardyn aman zoxiodyn deedj bicig, Ulaanbaatar 1978.

Mongolyn ardyn armiin 50 jild. Ulaanbaatar 1971.

Mongolian Women's Fund, http://www.owc.org.mn/mwf/intro_e.htm - 2003. 12. 01.

Mongol joc zanslin бага тајлбар тол. Sylenxy, Xuxdijn Xevlelijn Gazar, Ulaanbatar 1991. 28.

Mongoliin undesnii songomol sportiin törlөөs.(Válogatás a mongol nemzeti sportágakból) Ulaanbaatar 1971.

Mongolyn nooc товчоо Ulaanbaatar 1975.

Montell, G.: *Mongolian Chess and Chess-men.* Ethnos 4., London, 1939. 97. In: Kabzisznska-Stawarz, Iwona: 1991.

Moravcsik Gyula, *Bölcs Leó taktikája, mint magyar történeti forrás.* Száz. 85 (1951)

Munkuev N. C.: *Men da bai lu. Perevod s kitajskogo vvedenije kommentarii i predloženiya.* Moskva 1975.

Murray, H. J. R.: *The History of Chess.* Oxford 1913.

Myagmar Š. - Mönxtör R. - Cimeddorj N. - Zorigt D.: *Mongol böx naadam.* Ulaanbaatar 2001.

- Namjildorj N.: *Mongolyn xölögt togloom*. Ulaanbaatar 1963.
- Namjildorj N.: *Mongolyn xölögt togloom*. Ulaanbaatar 1966.
- Namnandorj O. - Amar, G.: *National Sports Mongolian*. Comitee of Physical Culture and Sports Ulan-Bator 1971.
- Namnandorj, O.: *Sor xarvax namnax toxai*. Ulaanbaatar 1957.
- Namnandorj, O.: *Mongolyn xurdan moriny tuxai*. Ulaanbaatar 1996.
- Navrotskij, N.: *Poezdka v stepi astraxanskix kalmykov*. Saintpeterburg 1866.
- Nebolsin: *Ocerki byta astraxanskix kalmykov khoshoutovskago ulusa*. Saintpeterburg 1982.
- Novik E. S.: *Obryad i fol'klor v sibirskom shamanizme (A népművészet elemei a burját sámánizmusban)* Moskva 1984.
- Novgorodova E. A.: *V strane petroglifov i edelveisov*. Moskva 1982.
- Nowgorodowa E.: *Alte Kunst der Mongolei*. Leipzig 1980.
- Obrucev, V. A.: *Ot Kyaxty do Kulji. Putešestive v Tsentral'nyu Aziyu i Kitai*. Moskva 1956.
- Ocerki istorii kultirii MNR, Ulan Ude 1971.
- Okladnikov A. P.: *Drevnemongolskii portret nadpisi i risunki ha skale u padnozuya gora*. B. cb. MAS Bogda-Ula 1962. in: Gongorjav, O.: *Mongolyn ertnij xarvuul timceen* Ulsyn Hevleleln Gazar, Ulaanbaatar 1982.
- Okladnikov, A. : *Pogrebenije bronzovogo veka v Angarskoj tajge* KSZIIMK VIII. Moskva 1940.
- Okladnyikov, A. : *Neolit i bronzovüj vek Pribajkala MIA*. XIII. Moskva 1950.
- Orbeli, L., Trever, K.: *Šhatrang. Kniga o šaxmatax*. Leningrad 1936.
- Otgonsuren, D.: *Ardyn xangain böxcuud*. Arxangai 1990.
- Perlee, X.: *Gurvan mörnii mongolcuudyn aman tuuhiin möriig möšgisön n* TS. VIII b 6 dogaar dev. 1969.

Perlee X.: Gorvan öguulil MC. S.b. 13. Dev. ShUAH: bu. Ulaanbaatar 1962.

Perlee X.: *Xyatan nar, tednij mangalcoodtaj halbogdson n.* ShUAH, Ulaanbaatar 1969.

Petrov, Rayko: *Usvršenostivuvane na texniko-takticeskoto maystrovo na boreca.* Medicina i Fizkultura, Moskva 1978.

Piasetskij, Ya.: *Putešestive po Kitayu v 1874-1875 gg.* (cez Sibir, Mongoliju, Vostocny, Srednii i Severo-Zapadny Kitai), t, 1-2, Saintpeterburg 1880.

Piskeryev A. - Judaric, M.: *A mongol olimpiai játékok.* in: Vokrug Sveta Moskva 1964. in: Székely Sándor - Rezso Margit Nagy Erno (szerk): *Sumirban kezdődött a történelem Univerzum.* Kossuth Könyv- és Lapkiadó, Budapest 1964.

Platon: *Frühdialoge: Lysis.* [206e] Übertragen von Rudolf Rufener Artemis Verlag Zürich und München, 1974.

Plinius: *Natural History.* Volume II. Libri III-VII by H. Rackham, M.A. Cambridge Massachusetts Harvard University Press 1961. VII.

Polo, Marco: *Orclongijn eldev sonin.* Ulsyn Xevleliyn Gazar, Ulaanbaatar 1965.

Biographien des Plutarchs - Plutarkhos, Alkibiades 2,3 von I.F.S. Kaltwalser. Wien und Prag. 1805.

Potanin G. N.: *Ocerki Severo-Zapadnoj Mongolii.* (Az északnyugati mongol népekrol) (2nd ed.) Saintpeterburg 1881. 118, - hét dobásról ír: (a hetes dobásról)

Potanin G. N.: *Gromovnik po poveryam i skazaniyam plemen Juzhnoi Sibri i Severnoj Mongolii.* (A dél-mongol népek játékairól) Zhournal Ministerstva Narodnogo Provesvescheniya 1. 1882.

Potanina, A.V.: *Iz puteshestvii po vostochnoi Sibrii.* Mongolii, Tibetu i Kitayu, Moskva 1895.

Pozdnakov, F. N.: *Mongol undesnii bayar naadam.* (A mongol naadam ünnepség kialakulása) S/U ceguulijn, 1941. ? 2. 29-r tald.

Pozdneev, A. M.: *Goroda severnoi Mongolii.* Peterburg 1880.

Pozdneev, A. M.: *Ocerky byta buddiiskix monastyreei i buddiskago duxovenstva v Mongolii v svyazi s otnošenyami sego poslednago k narodu.* Tipografia Imperatoiskoi Akademia Nauka, Saintpeterburg 1887.

Purevsuren, N.: *Prazdnik novogo goda lunnomu kalendariyu.* (A holdújév ünnepe) in: Mongoliya 2, Ulaanbaatar 1979.

Pyurveev, N.: *Dizain yurtu, Dekorativnoe iskusstvo SSSR, 5,* Moskva 1979.

Rimschneider, M.: *Ot olimpin do Ninevii vo vremena Gomera.* Per. C. nemeckogo L. Suzdalskii M. 1977.

Rincen B.: *Mongol küjür - le jeu des cartes mongoles.* In: *Studia Orientalia* 18/ 4, Helsinki 1955.

Rincen, B. (ed): *Mongolskie skazki.* Ulaanbaatar 1968.

Rincen: *Sovremennyi novyi god - "Cagaan sar" - Sovremennaya Mongoliya* 2, 23. Ulaanbaatar 1983.

Rincen: "Cagaan sar" in: *Novostii Mongolii* 6, Ulaanbaatar 1989. 8-9.

Rohlf, Gebhard: *Antikes Knöchelspiel im Einsteigen Grossgriechenland.* Max Niemeyer Verlag Tübingen 1963.

Róna-Tas András: *Dream, magic, power and divination in the Altaic world.* In: *Acta Orientalia Hungarica*, Bd. 25, Budapest 1972.

Giolm de Rubruk: *Puteshestvia i vostocnie strany V kn: Puteshestvia i vostocnie strany* Pl. Karpini i M. Rubruka 1957.

Giolm de Rubruk: *Puteshestvia i vostocnie* Polo, Marco: *Orclongijn eldev sonin.* Ulsyn Xevleliyn Gazar, Ulaanbaatar 1965.

Rudenko S.: *Kultura hunnov i noionulinskie kurgany.* Moskva-Leningrad 1964.

Sambuu, I.: *Tuvinskie narodnie igry.* Kyzil 1978.

Sampildenev X: *Mongol xüxdiiin togloom.* (Mongol gyermekjátékok) Šinjleex Uxaan Am'dral 5, Ulaanbaatar 1978.

Sarantuya, B.: *Mongolyn cengeent Naadam.* (Šagai naadgayn ug, ner tomeo) Ulaanbaatar 1996.

Sargin, D. I.: *Drevnost igr v šaxmaty.* Moskva 1915.

Sárközi, Alice: *A Mongolian manual of divination by means of characteristics of the land.* In: *Tractata Altaica*, Hg. W. Heissig u. a. Wiesbaden 1976.

Sárközi, Alice: *Mongolian Picture-Book of Molon Toyin's Descent into Hell*. In: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Bd. 30. Budapest 1976.

Šastina, N.: *Religioznaja misterija "Cam" v monastyre Dzun-chure*. In: Sovrenenaja Mongolija 1, Ulaanbaator 1935.

Savenkov, I. T.: *K voprosu ob evolyutsii šaxmatnoi igry. Sravnitel'no-etnograficeskii ocerk*", Etnograficeskoe Obrozrenie 1, Moskva 1905.

Schubert, J.: *Paralipomena Mongolica* Berlin, 1971.

Sechin, Jagchid: *Essays in Mongolian Studies*. (Volume 3 in Monograph Series of the David M. Kennedy Center of International Studies, Brigham Young University Provo, Utah 1988.

Serebryakova, M. V.: *Traditsionnye instituty sotsializatsii detei u sel'skix tyurok*. in: *Etnografiya destva*, Moskva 1983.

Ser-Odjav, N.: *Mongolyn ertnij tuux*. Ulaanbaatar 1977.

Ser-Odjav N.: *Mongolyn töv omart hesgijg arxeologijn talar sodlan šinjilsen n. AS. IV. b. 7 dogaar dev*. SOAH. Ulaanbaatar 1965.

Simakov G. N.: *Obshchestvennye fubktsii kirgizkix narodnyx razvlechenii v kontse 19 - nacele 20 v. Istoriko-Etnograficeskij ocerk* Leningrad 1984.

Sipos Attila (szerk.): *Világtörténelmi Enciklopédia. II. rész*. Kossuth Kiadó, Budapest 1984.

Šišmarev Ya.: *Narodnyi prazdnik v Mongolii*, Saintpeterburg 1863.

Skallsjö, S.: *Hsia* (a Mongol Game), in: Ethnos 17, Helsinki 1952.

Snesarev, G.: *Relikty domusulmanskix verovanij i obryadov u uzbekov Khorezma*. Moskva 1969.

Social Life, 2.http://www.extmin.mn/social_life.htmThe Ulaanbaatar Post, 27 Aug 2003.

Somakuva, F. U.: *Istoria fiziceskoi kultury*. Moskva 1956.

Sodom, C.: *Güüni urs gargax ios*. in: Etnografiin Sudlal, t. 2, fasc. 15. Ulaanbaatar 1965.

Söderbom, G.: *The Mongolian Game Norobo or Cindi*. Ethnos 15, Helsinki 1950.

Suxbaatryn D.: *Tuuxiin barimtuudyn comoorig*. Ulaanbaatar 1954.

Suxbaatryn D.: *Tuxai dorgatgal yarina*. Emxstel, Ulaanbaatar 1945.

Suxareva O. V.: *Traditsionnoe sopernichestvo mezhdu xastyami gorodov v Uzbekistane* (konets 19 - nachalo 20 v.) *Kratkie soobsheniya Instituta Etnografii* 30, Moskva 1958.

Suxbaatar G.: *Darigangiin xüüxdiiin togloom*. Ulaanbaatar 1962.

Szynkiewicz, Slawoj: *Sport und Spiele*. in: Walter Heissig: *Die Mongolen* Pinguin-Verlag, Innsbruck Umschau-Verlag, Frankfurt / Main 1989.

Tangad D.: *Mongolskaya narodnaya igra "tsagan mod xayax"; in Material'naya i dukhovnaya kul'tura kalmykov*. Elista 1983.

Taskin, V. S.: *Materialy po istorii drevnix kocevyx narodov gruppy dunxu*. Moskva 1984.

Tatár, Magdalena: *Die Jagd bei den Mongolen*. in: Walter Heissig: *Die Mongolen* Pinguin-Verlag, Innsbruck Umschau-Verlag, Frankfurt / Main 1989.

Tatár, Madeleine: *Le moson sagai charvach, jeu d'osselets mongol*. Acta Orientalia Akademie Scient. Hungaricae, Tomus XXV. Budapest 1972.

Tatár Magdalena: *Nature Protecting Taboos of the Mongols* in: *Tibetan and Buddhist Studies II*. (Bibliotheca Orientalis Hungarica XXIX) Budapest 1984.

Tatár, Magdalena: *Three Manuscripts Witness to the Mongolian Hunters Worship of the Saddle-thongs*. In: *Acta Ethnographica Hungarica* 25. Budapest 1976.

Tatár, Magdalena: *Zur Frage des Obo-Kultes bei den Mongolen*. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, t. 25. Fasc. 1-3, Budapest 1971.

Taube, E.: *Die drei Wettspiele der Männer. Über die traditionellen Sportarten der Mongolen*. In: *Das Altertum* 22, 1976.

The Ulaanbaatar Post, Leading Newswire of Mongolia: Sports, Ulaanbaatar: *Gundegmaa captures coveted appellation*. <http://ubpost.mongolnews.mn/sports.php?subaction=showfull&id=1077172685&arch...> 2004. 03. 30.

The Ulaanbaatar Post, 05 Sep 2003.; Leading Newswire of Mongolia: Sports Ulaanbaatar, by Ch. Sumyabazar: *Two wrestler from Mongolian national team sold their sought- after passports with US visa.* <http://ubpost.mongolnews.mn/sports.php?subaction=showfull&id=10622730820&arch...> 2004. 03. 30.

The Ulaanbaatar Post, 30 Jan. 2004. Leading Newswire of Mongolia: Sports, *Ulaanbaatar: Sports magnates outline Olympics plans.* <http://ubpost.mongolnews.mn/sports.php?subaction=showfull&id=1075432952&arch...>

The Ulaanbaatar Post, 08 Jan. 2004.; Leading Newswire of Mongolia: Sports, Ulaanbaatar: *Olympic team given equipment by sumo superstar.* <http://ubpost.mongolnews.mn/sports.php?subaction=showfull&id=1073531264&arch...> 2004. 03. 30.

Thingo, T. T.: *Masken und Kulttanz in Tibet.* In: C. C. Müller, W. Raunig, (Hg.), *Der Weg zum Dach der Welt.* Innsbruck-Frankfurt/Main 1982.

Three document of Ancient Military Skills (Három dokumentum a katonai szakértelemről) Khukh Khot, 1986.

Tikhomirov, M. N.: *O dvenadsati mongoli' skikh mesjasakh v starinnoj russkoj pis mennosti.* in: *Sovetskaja Etnografija* 3, 21-27. Moskva 1958.

Tokaji, Zsolt: *A régi Kína fegyverei.* Zrínyi Kiadó, Budapest 1997.

Tompa Balázs, *A puszták újainak és harcosainak története a Kárpát-medencében.* Sárkány SC. Koszeg 2002. <http://w3.enternet.hu/dondon/pusza.htm>

"Tsam" Masken- "Tanz" Masken Tsam Masken - Tanz Masken - Geschichte - Text German <http://www.music.ch/face/masksde..html> 2001. 02. 21.

Tylor, E. B.: *The History of Games.* In: *The Study of Games,* New York 1971.

Tymkowski, S.: *Proze do Chin przez Mongolie w latach 1820-1821,* Lwow. 1828.

U. Kohalmi Katalin: *A steppék nomádja lóháton és fegyverben.* Akadémia Kiadó, Budapest 1972.

Urai-Kehalmi, K.: *Nekotorye folklornye dannye o roli luka i strely v svadebnyx obryadkach.* in: *Issledovaniya po vostochnoi filologii.* K-70-letiyu professora G. D. Sanjeeva, Moskva 1974.

Vajda Endre (ford.) *Marco Polo utazásai.* Gondolat Kiadó, Budapest 1984.

Vásáry, István: *A régi Belso - Ázsia története.* Magyar Ostörténeti Könyvtár, Szeged 1993.

- Vaselovskij, N. I.: *Rol strely v obryadax i ee simvolichesskoe znacenie*. Zapiski Vostocnogo O. RAO. 1917-20.
- Vaynshtein S. I.: *K istorii rannyx form semeino-bracnyx otnošeniei (oitulaaš u tuvintsev)*. In: Sovetskaya Etnografiya 2, 1964.
- Viidalepp, R. Ya.: *Ispolnenie narodnyx skazok kak proizvodstvenno-magiceskii obryad*. In: Moskva VII. Kongress Antropologiceskix i Etnograficeskix Nauk, Moskva 1964.
- Viktorova, L. L.: *Mongoly. Proiskhozhdenie naroda i istoki kultury*. Moskva 1980.
- Viktorova, L. L.: *Sistema sotziakizatsii detei i podroستkov u mongolov*. In: Etnografiya destva, Moskva 1983.
- Vladimircov, B. J.: *Obsestvenny stroj mongolov. Mongolskij kocevoj feudalizm*. (A mongolok közötti társadalmi kapcsolatok. A mongol nomád feudalizmus) Leningrad 1934.
- Vyatkina K. V.: *Mongoly Mongol'skoi Narodnoi Respubliki'*. Trudy Instituta Etnografii 60. Leningrad- Moskva 1960.
- Vyatkina K. V.: *Mongoly Mongol'skoi Narodnoi Respubliki*. In: Trudy Instituta Etnografi 60, Leningrad-Moskva 1968.
- Vyatkina K.V.: *Ocerki kultury i byta burjat*. Leningrad 1969.
- Wasilewski J.: *"Space in nomadic cultures - spatial analysis of the Mongol yurts"*. Alt. Collecta, Wiesbaden 1975.
- Wasilewski, J.: *Podarowac-znalezcz-zgubic- zbladzc. Niektóre kategorie języka symbolicznego związane z opozycją zycie-smiec* in: Etnografiya Polska 24/1, 283-303. Warsaw 1980.
- Xasdorj, C.: *Magsarjav horc*. Doolon hosuu naadam hevleld beltegeszen Ulaanbaatar 1960.
- Xorloo : *Mongol ardün zujr cecen uguud onszoguud*. Ulaanbaatar. 1966.
- Xuuxenbaatar, D. - Tömörtogoo, D.: *Mongolyn soyol*. (A mongol kultúra) Ulaanbaatar 1968.
- Zelenin, D. K.: *Religiozno magiceskaya funktsiy fol'klornyc skazok*. In: S.F. Oldengurgu. K-70-letiyu naucno-obšcestvennoi deyatel'nosti, Leningrad 1934.
- Zhitetskij, I. A.: *Ocerki byta astraxanskix kalmykov*. in: *Etnografi Ocerki byta astraxanskix kalmykov*. in: Etnograficeskie nablydeniya 1884-1886, Moskva 1893.

Zhorniskaja, M. Ja.: *"Dances of Jakut shamans"*. *Shamanism in Siberia*. Ditszegi V. et Hoppal M. eds. Budapest 1978.

Zhukovskaya, A.: *Lamaizm i rannie formi religii*. Moskva 1977.

Zhukovskaya, N. L.: *Mogoly, in Kalendarnyje obuca i obryady narodov Vostocxnoj Azii*. Novyi God, Moskva 1985.

Zorig, R.: *Mongol ardyn sport* (Mongol népi sportok) Ulaanbaatar 1960.

Zorig, R.: *BNMAU-d bieiyñ tamir sport uusc xögjsön n.* (A testnevelés a Mongol Népköztársaságban) Ulaanbaatar 1976.

